

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Д 13.18.573 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 371.3:91:577.4

**ТАБАЛДИЕВА ЧЫНАРА БЕЙШЕНКАРИЕВНА
НЕГИЗГИ МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
ГЕОГРАФИЯСЫН ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК
МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ**

13.00.01 - жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы.

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШ

Илимий жетекчи:

Экономика илимдеринин доктору,
профессор Атышов Көбөгөн Атышович.

БИШКЕК - 2019

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
ГЛАВА I. ГЕОГРАФИЯ САБАГЫН ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ТЕОРИЯЛЫК-МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ.	
1.1. Экологиялык маданият менен географиялык маданияттын мааниси жана окуучуларга экологиялык тарбия берүүнүн теориялык негиздери.....	9
1.2. Негизги мектеп окуучуларына экологиялык тарбия берүүдө география предметинин мүмкүнчүлүктөрү.....	20
Биринчи глава боюнча корутунду.....	36
ГЛАВА II. НЕГИЗГИ МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ГЕОГРАФИЯСЫН ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН МЕТОДИКАСЫ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ.	
2.1. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу проблемасын изилдөөнүн методологиялык принциптери жана методдору.....	38
2.2. География сабагы аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык модели жана аны ишке ашыруунун педагогикалык шарттары.....	46
2.3. Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын өнүктүрүүнүн методикалык негиздери.....	64
2.4. География сабагы боюнча класстан жана мектептен тышкаркы мезгилде окуучулардын экологиялык багыттагы ишмердүүлүгүн уюштуруу.....	100
Экинчи глава боюнча корутунду.....	117
ГЛАВА III. ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТ ЖАНА АНЫН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ	
3.1. Эксперименталдык иштин максаты, милдеттери, методдору жана этаптары.....	119
Үчүнчү глава боюнча корутунду.....	136
ТЫЯНАКТАР	138
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	142
ТИРКЕМЕЛЕР	159

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Учурда глобалдык масштабда экологиялык кризистердин курчушу дүйнөлүк коомчулуктун анын ичинде педагогикалык коомчулуктун алдында жаңы милдеттерди коюуда. Буга байланыштуу жаш муундардын табият менен гармонияда жашоо маданиятын калыптандыруу бүтүндөй билим берүү системасынын өзөктүү баалуулугу катары ортого чыгууда. Кыргызстанда аталган проблеманы системдүү чечүүнүн жолдору бир катар укуктук-нормативдик расмий документтер, мыйзамдарда белгиленген. Өлкөбүздө билим берүү системасында экологиялык билим берүүнүн мазмунун аныктаган үзгүлтүксүз экологиялык билим берүүнүн концепциясынын (2003-ж.) кабыл алынышы проблеманын актуалдуулугун ырастап турат. “Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 6-9-класстары үчүн «География» предмети боюнча предметтик стандартында” (2018) башка милдеттер менен бирге окуучулардын экологиялык маданиятын өнүктүрүү өзгөчө милдет катары аныкталган.

Ушундай өңүттөн алганда мектептерде Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда экологиялык көйгөйлөргө кеңири убакыт бөлүү окуучулардын экологиялык билимин тереңдетүүгө, айлана-чөйрөгө көз карашын кеңейтүүгө олуттуу салымын кошо тургандыгы талашсыз. Ал эми учурда бардык окуу жайларына Кыргыз Республикасынын географиясы сабагын кайрадан толук көлөмдө киргизилиши эле бул багыттагы илимий изилдөө иштеринин актуалдуулугу артылып жаткандыгын толук ырастайт.

“Адам-табият” системасындагы экологиялык маданияттын предмет аралык методологиялык маселелери Ю. Одум, Б. Коммонер, Р. Дажо, Н. Реймерс, И. Шилов, Ю. Израэл В.И. Вернадскийдин эмгектеринде каралган. Экологиялык маданият адам болумушунун маңызы катары философиялык жактан Э.В. Гируссов, Н.М. Мамедов, Н.Н. Моисеев, А.Д. Урсулдар тарабынан талдоого алынган. Мектеп окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруунун теориялык жана методикалык аспектери М.В. Аргунова,

Е.Н. Дзятковская, С.Н. Глазачев, Д.С. Ермаков, И.Д. Зверев, И.Н. Пономарева, И.Т. Суравегина; психологдор С.Д. Дерябо, В.И. Панов, В.А. Ясвиндердин эмгектеринде өнүктүрүлгөн. Аталган проблема кыргыз педагогика илиминде өткөн кылымдын 90-жылдарынан баштап колго алына баштаган. Экологиялык билим берүүнүн айрым маселелери окуу предметтеринин чегинде Д. Бабаев, Э. Мамбетакунов (физика), А.О. Абдыкапарова, Г.Турдубаева, Б. Кособаева (химия), М. Субанова, М. Ботбаева, Б. Кулназаровдун (биология), Н. Бакировдун, А. Осмонов, К. Аттокурова, К. Жунушалиева (география), Т. Бектуров (кыргыз адабияты), Г. Мухамбеталиева (табигый илимдер), Г.Ж. Байышова, И. Даминова (башталгыч мектеп), Г. Рыскулова (мектепке чейинки мекеме), Г.С. Усенгазиева (кесиптик лицей) жана башкалардын эмгектеринде каралган. Болочок мугалимдерди экологиялык жактан тарбиялоо ишине даярдоо маселелерине М.Ж. Чоров жана Темирбек уулу Иличбектин изилдөөлөрү арналган.

Жогорку эмгектердин ичинен биздин изилдөө проблемабызга жакыны, башкача айтканда география предметин окутуу процессинде экологиялык билим берүүгө арналганы К. Аттокурованын изилдөөсү. Бирок, анын эмгеги география сабагында экологиялык билим берүүнүн методикалык аспектерине арналгандыктан окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда экологиялык билимдер менен билгичтиктер, иш аракет ортосундагы гармонияны камсыз кылуунун шарттары жеткиликтүү изилденген эмес.

Натыйжада, география сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда төмөнкүдөй объективдүү карама-каршылыктар ачык байкалат:

- Кыргызстанды өнүктүрүүнүн улуттук стратегиялык багыттарына ылайык экологиялык маданиятты тарбиялоо маселесинин келип чыгышы менен бул проблеманын жеткиликтүү изиденбегендигинин ортосундагы;

- негизги мектептеги Кыргыз Республикасынын географиясы предметинин экологиялык маданиятты калыптандыруудагы потенциалынын

болушу менен предметти окутуунун илимий-педагогикалык негизинин иштелип чыга электигинин ортосундагы.

Илим менен практикада орун алган бул көйгөйлөрдөн улам төмөндөгү проблема келип чыгат: Негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятынын мазмуну кандай болушу зарыл жана аларды кандай педагогикалык шарттар аркылуу калыптандырууга болот? Мектептеги бардык билимдерди экологиялаштыруу керектигин, азыркы учурдагы биосферадагы тең салмактуулуктун бузулушунун натыйжасында өлкөдөгү жаратылыш кырсыктары көрсөтүп турат. Азыркы күндө практика көрсөтүп тургандай окуучулардын жаратылышка болгон мамилеси, көз карашы, башкача айтканда, экологиялык маданиятынын деңгээли төмөн. Анын себебинин бири болуп, окуу процессинде экологиялык билим берүүнүн моделдеринин иштелип чыкпагандыгы, экологиялык проблемалар менен предметтердин байланышынын жоктугу, окуучулардын класстан тышкаркы убактарында жаратылыш менен байланышынын жоктугу, география сабагын окутууда экологиялык маданиятты калыптандырууга багытталган илимий методикалык иштелмелердин жетишсиздиги саналат. География, биология, физика, химия сабактары жаратылыш компоненттери менен тыгыз байланыштагы билим бере турган предметтер болгондуктан, бул сабактардын экологиялык билим берүүчү мүмкүнчүлүктөрүн окуу процессинде натыйжалуу колдонуу, окуучуларга экологиялык билимди тереңдетип берүү, жаратылышка болгон аёо сезимин калыптандыруу максатына жооп берер эле. Белгиленген проблема “Негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу” темасында изилдөө жүргүзүүгө түрткү болду.

Диссертациялык иштин илимий изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышы. Кыргыз билим берүү академиясынын табигый-математикалык билим берүү маселелери лабораториясынын 2009-жылдан берки илимий иштеринин план-программалары менен байланышат.

Изилдөөнүн максаты: негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун моделин иштеп чыгуу жана педагогикалык шарттарын экспериментте текшерүү.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун теориялык негиздерин айкындоо.
2. Кыргыз Республикасынын географиясын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууну ишке ашыруунун моделин иштеп чыгуу.
3. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттарын аныктоо.
4. Иштелип чыккан моделди жана аларды ишке ашыруунун педагогикалык шарттарын педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүү.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы .

Кыргыз Республикасынын географиясын окутуунун теориядагы жана практикадагы абалынын аныкталгандыгы; окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу процессинин моделинин иштелип чыгышы, педагогикалык шарттардын айкындалгандыгы жана окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун критерийлеринин иштелип чыккандыгы менен аныкталат.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык маанилүүлүгү.

Жалпы билим берүүчү мектептерде Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттары модели, технологиялары мектеп мугалимдери, география предметинин экологиялык багытын өркүндөтүүдө окуу

китептердин авторлору жана ЖОЖдо болочок география мугалимдерин экологиялык жактан тарбиялоого даярдоодо колдонулат.

Диссертациянын коргоого алынып чыгуучу негизги жоболору:

1. Негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутуу аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун структуралык - мазмундук мүнөздөмөсү жана география окуу предметинин экологиялык таанымдык, тарбиялык мүмкүнчүлүктөрү.

2. Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун критерийлерин, этаптарын технологияларын ичине камтыган модели.

3. Кыргыз Республикасынын географиясын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууну камсыз кылууга багытталган педагогикалык шарттар.

4. Негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууга багытталган илимий-практикалык сунуштар.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Изилдөөгө алынган проблеманын теориядагы жана практикадагы абалы, Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттары, критерийлери, деңгээлдери, алгылыктуу форма жана методдору аныкталып, модели түзүлүп педагогикалык эксперименттик текшерүүдөн өткөн. Илимий изилдөөнүн жыйынтыктарынын негизинде практикалык сунуштар иштелип чыккан.

Диссертациянын натыйжаларынын апробацияланышы:

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары эл аралык симпозиумдарда жана илимий конференцияларда: Ишенаалы Арабаевдин 130 жылдыгына арналган “Маданият жана билим берүүдө агартуучулардын мурастары жана алардын заманбаптуулугу” аттуу Эл аралык илимий-практикалык конференцияда (И. Арабаев атындагы КМУ, Бишкек, 2012), “Чыңгыз Айтматов жана түрк

цивилизациясынын ренессансы” Эл аралык конгрессинде (Кыргыз-Түрк Манас университети, Бишкек, 2012), Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин 80 жылдыгы «Борбордук Азияда педагогикалык кадрларды даярдоонун теориясы жана практикасы» (Жусуп Баласагын атындагы КМУ, 2013), “II - Эл аралык түрк дүйнөсүн изилдөө” симпозиуму (Казакстан Кыздар педагогикалык университети, 2015), Азербайджанда Баку Евразия университетинде “III - Эл аралык түрк дүйнөсүн изилдөө” симпозиумунда (Азербайджан, Баку, 2016); КББАнын табигый-математикалык билим берүү маселелери лабораториясында 2017-жылы 27-январында кеңейтилген №12 жыйынында талкууланган.

Диссертациянын натыйжаларынын толук жарыяланышы: Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары 9 илимий макалаларда (анын ичинен 6 жергиликтүү, чет өлкөдө 3 макала РИНЦ журналында) жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү: Изилдөө кириш сөздөн, үч главадан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен, тиркемелерден турат. Диссертациянын жалпы көлөмү 172 бет, таблицаларды, сүрөттөрдү, колдонулган адабияттардын тизмесин жана тиркемелерди камтыйт.

ГЛАВА 1. НЕГИЗГИ МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ГЕОГРАФИЯСЫН ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Экологиялык маданият менен географиялык маданияттын мааниси жана окуучуларга экологиялык тарбия берүүнүн теориялык негиздери

Биздин изилдөөбүз негизги мектепте география сабагын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу маселесине арналгандыктан обол изилдөөнүн базалык түйүндүү түшүнүктөрүн ачыктай кетүү зарылдыгын белгилейбиз. Буга байланыштуу диссертациябыздын биринчи милдети катары бул бөлүмдө “маданият”, “экология”, “экологиялык маданият” жана “географиялык маданият” терминдеринин жаралышына өбөлгө болгон илимий дисциплиналар аралык фундаменталдык теориялык көз караштар жана аталган маселелердин контекстинде негизги мектептин “Кыргыз Республикасынын географиясы” предметинин экологиялык функционалдык мүмкүнчүлүктөрү талдоого алынды.

Экологиялык маданият адамзат маданияттарынын көп кырдуу багыттарынын бири. Ошондуктан алгач “маданият” түшүнүгүнүн маани-маңызын тактап ачуу зарылдыгы бар.

«Маданият» деген сөз түрдүү себептер менен ар кандай шарттарда колдонулуп келет. “Маданият” – cultura - латын тилинен которгондо “оңдоо”, “өңдөө” же “иштетүү” деген маанини билдирет. Маданият дефинициясы алгач ирет немец юристи С. Пуфендорфдун эмгектеринде учурайт (1632-1694). Ал тарабынан аталган түшүнүк адамдын социалдык ишмердүүлүгүн туюнтуу үчүн колдонулган. Башкача айтканда маданият табияттын стихияларына жана кара күчтөрүнө карата каршылыгы катары андалган. Маданият түшүнүгүнө карата алгачкы аныктама этнология жана антропология илиминин негиздөөчүлөрүнүн

бири англиялык окумуштуу Э. Тайлорго таандык. Анын пикиринде “Маданият - адамзаттын пайда болгон күнүнөн ушул убакка чейин жыйналган билими, ал билимге таянып иштеген иш-аракети” [197]. Тайлор маданиятты адамдын коомдун мүчөсү катары татаал бүтүн табылгасы, көз карашы, искусство, адеп, мыйзамы, адаты жана башка жөндөмдүүлүгү катары белгилеген.

“Маданият” түшүнүгүнүн түпкүрүндө көптөгөн маани-маңыз катылган. Алар көп кырдуу жана көп варианттуу болгондуктан айрымдарын гана келтире кетүү менен чектелебиз. Спрэдли и Маккардинин аныктамасы боюнча маданият - бул “...социалдык жүрүм-турумдун жаралышына жана тажрыйбаны интерпретациялоо үчүн адамдар колдонгон кабыл алынган билим” [109].

Ульф Ханнерц маданиятты мүнөздөп келип “ Коллективдүү, социалдык уюштуруучу маанилери, коомдо тең эмес жайгашкан (кээ бир адамдардын маданий компетенциясы башкаларга караганда көбүрөөк болот) ” - деп тыянак чыгарган [187].

Демек, маданиятка карата түптүү аныктамаларда адамдардын максаттуу ишмердүүлүгүнүн объективдүүлүгүнө көңүл бурулуп, маданиятты чыныгы чыгармачылык аракеттер аркылуу чагылдырууга басым жасалат. Бул жагдайлар маданиятты адамдын өзгөчө ишмердүүлүк жөндөмдүүлүгү жана ушул жөндөмдүүлүгүнүн тарыхый калыптанган формаларынын көп түрдүүлүгү, жаратылышка болгон мамилеси жана өзүн-өзү өнүктүрүүсүнүн чеги катары да кароого негиз берет.

Философиялык энциклопедиялык сөздүктө «Маданият - материалдык жана руханий эмгектеги, социалдык нормалардын системасындагы, руханий баалуулуктардагы, адамдын жаратылышка, өзүнө, бири-бирине кылган мамилелеринин жыйындысы ишмердүүлүктөрдү уюштуруунун жана өнүктүрүүнүн өзгөчө ыкмасы» - деген аныктама берилген [170]. Кыргыз тилиндеги философиялык терминдердин кыскача сөздүгүндө: «Маданият - коомдук-тарыхый практиканын процессинде адамзат түзгөн материалдык, рухий байлыктардын жыйындысы» - катары ачыкталган [12, 43-б.].

Маданият түшүнүгүн ар тараптуу ачыктоо үчүн бул багытта түрдүү изилдөөлөрдөгү омоктуу ойлорду көз жаздымда калтырууга болбойт.

Ю.В. Рождественскийдин пикиринде “Маданият - муундан муунга өтүп, жыйналып, сакталып келген жеке, группалык жана коомдук пайдалуу тажрыйбалардын жыйнагы. Маданият жеке инсандын маданияты, топтун маданияты жана коомдун маданияты болуп бөлүнөт. Коомдук маданият деп анын өкүлдөрү тарабынан жыйналган жана сакталган, пайдаланылган тажрыйбалардын тутумун айтабыз. Топтун маданияты - жыйналган тажрыйбалар менен эрежелерди колдонуу, жеке инсандын маданияты - коомдук тажрыйбаны өздөштүрүп колдонуу менен өзүнүн өнүккөн жеке тажрыйбасы [140, 15-б]. А.Ф. Лосев интеллигенттүүлүк жана маданияттын карым катышын талдоо менен “...маданият эч качан аңкоо, баёо болбостугун, ал - өзүн өзү өнүктүрүү үчүн духтун тынымсыз иш-аракети, ал - адамды курчаган бардык чөйрөнү ыраатка салуунун ыкмасы. Ушул жаатынан алганда интеллигенттүүлүк да эч качан аңкоо болбойт. Интеллигенттүүлүк жаралган жасаты боюнча гана баёо, аңкоо, ал эми реалдуу турмуштук милдетинде ал ар дайым аң-сезимдүү, сергек, көрөгөч, керек учурда сак, кылдат, керек учурда өрттөн кайра тартпаган көк. Интеллигент болуу - тынымсыз каражанды карч уруп иштөө. ...” -деп мүнөздөйт.

Жалпылап айтканда, маданият - дайыма эволюция жолу менен өрчүп-өнүгүп, түрүн өзгөртүп турган социалдык организм.

Маданият тарыхый коомдун белгилүү өнүгүү деңгээли, адамзаттын чыгармачылык күчү жана жөндөмдүүлүгү. Тар мааниде айтканда, маданият - коомдун идеялык жана адептик абалы, адам баласынын жашоо шартын моралдык жүрүш-турушун, билим деңгээлин, идеологиясын, адабият, искусство, илимдеги жетишкендиктерин чагылдырат. Маданият - руханий жана материалдык маданияттын жыйындысы. Адам баласынын иш-аракетинин ыкмасы [143, 45-б].

Э.В. Гирусов “маданиятты” адамдын коомго тийгизген пайдалуу иш-аракети катарында карап, “экологиялык маданиятты” чөйрөнүн турмушка болгон талаптарына, ааламдык иш-аракетинин шайкештигине себепчи боло турган жалпы маданияттын бир бөлүгү катарында караган [44,56-б].

Адам баласынын жашоо - турмушун , маданияттан сырткары элестетүү мүмкүн эмес. Билим, адамдык сезим кийинки муунга тукум куучулук аркылуу берилбейт, бул нерселер коомдо маданият аркылуу калыптанат. Адам маданиятты жаратат, ал эми маданият адамдын өзүн калыптандырат. Маданият менен адам туташ биримдиктеги бөлүнбөс бир бүтүндүк.

Ырасында эле, экологиялык өнүттөн алганда адам жаратылышка үстөмдүк кылып, аны кор туткан сайын, жаратылыш да адам баласына терс таасирлерин көрсөтө баштайт. Азыркы убактагы экологиялык кризистер адамдардын өздөрү жасаган туура эмес иштеринин натыйжасы. Эгерде адам табиятка карата мамилесин маданият менен цивилизациянын алкагында жасаган болсо, анда бул ааламдын эки негизги субъектисинин ортосунда эриш-аркак гармония түзүлүп экологиялык проблемалар азаймак. Илим менен техниканын өнүгүшү менен адам баласынын жаратылышка терс мамиле кылышын күчөтсө, эми ошол экологиялык кризистен чыгуу үчүн да илим менен техниканын потенциалын пайдалануу зарылдыгы жаралды. Бирок, азыркы цивилизациялык процесстер экологиялык маданиятты өнүктүрүүнү материалдык жана руханий маданияттын синтези аркылуу гана ишке ашаары ырасталды. Өзгөчө эки маданияттын ортосунда эң жогорку деңгээлде диалог зарыл, ал адам менен жаратылыш болуп эсептелет. Адам баласынан бул диалогго абдан ойлонуу менен мамиле кылуу талап кыланат. Адам баласынын келечектеги бакубаттыгы толук жаратылыштан көз каранды. Цивилизациялардын өнүгүшүндөгү мындай кубулуштар илимде “экология”, “экологиялык маданият” түшүнүктөрү аркылуу ачыкталат.

“Экология” түшүнүгү илимге биринчи жолу немец окумуштуусу зоолог, натуралист Э. Геккель тарабынан 1866-жылы киргизилген. Экологиялык билим,

экологиялык аң-сезим канчалык жогору деңгээлде болсо, экологиялык коопсуздук ошончолук да туруктуу сакталат [41,15-б].

Ю. Одум “Экология - бул дисциплиналар аралык билим тармагы, көп деңгээлдик системалардын жаратылышта, коомдо жайгашуу жана алардын өз ара байланышы жөнүндөгү илим”-деп эсептеген [125,6-б]. Өткөн кылымдын 50-жылдарынан баштап Ю. Одум, Б. Коммонер, Р. Дажо, Н. Реймерс, И. Шилов, Ю. Израэл ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде адам жана табият табигый чөйрөсүн коргоо маселелерин өз алдынча иликтеген илим салаасы катары калыптанып өнүгө баштаган. Ал эми “экологиялык маданият” түшүнүгү тууралуу алгач В.И. Вернадскийдин биосфера жана ноосферанын өз ара биримдиги, бүтүндүгү тууралуу теориясынын алкагында сөз болгон. Башкача айтканда экологиялык аң сезим факторун жана ага байланышкан коомдук өндүрүштү экологиялаштыруу процессин таануу жана актуалдаштыруу доору В.И. Вернадскийдин биосфера тууралуу окуусу менен башталган. В.И. Вернадский улуу ойчул катары табигый жаратылыштын коопсуздугу аң сезимдүү мамиледен көз каранды болоорун болжоп биосфераны сактоо жөнүндө планетардык масштабда ой жүгүрткөн жаратылышка жароокер адамды калыптандыруучу илимдин жаралышы тууралуу кыялданган. Бүгүнкү коомдук педагогикалык турмуш практикасы анын көз карашын ырастап адам табият алакасы экологиялык маданият жана калыптандырууга багытталган илимий билимдердин жаралыш, өнүгүшүн шарттады. Окумуштуу В.И. Вернадскийдин пикири боюнча, ноосферанын пайда болушу менен илимдин, илимий техникалык прогресстин өнүгүүсү, глобалдашууга себеп болгон. Маданияттын глобалдашуусу менен экологиялык кризистер, энергиянын табигый булактарынын азайышы, технологиялык детерминизмдер, Европа өлкөлөрүнүн бирдей өнүкпөгөндүгү сыяктуу проблемаларды жараткан [32,89-б]. Учурдагы экологиялык маданият жана аны калыптандыруунун түптүү түшүнүктөрү жана концептуалдуу идеяларын өнүктүрүүдө философтор Э.В. Гиросов, Н.М. Мамедов, Н.Н. Моисеев, А.Д. Урсул, педагогдор

М.В. Аргунов, Е.Н. Дзятковская, С.Н. Глазачев, Д. С.Ермаков, И.Д. Зверев, И.Н. Пономарева, И.Т. Суравегина; психологдор С.Д. Дерябо, В.И. Панов, В.А. Ясвиндердин эмгектери өзгөчө мааниге ээ. Биз экологиялык маданиятты калыптандыруу процессинин мазмунунун маселесин кароодо системалуу ыкманы колдонуу оң натыйжаны камсыз кылышы мүмкүн деп эсептейбиз.

Алардын эмгектерин анализдөө адам менен табияттын алака катышы экологиялык аң сезим, экологиялык мамиле, экологиялык ишмердүүлүк аркылуу ишке ашаары бекемделет. Экологиялык маданият адам болумунун синоними. Адамзаттын турмушунун бакубаттыгы өзүнүн турмуштук маселелерин акыл парасат менен аңдоо, конструктивдүү пландаштыруу жана жүзөгө ашыруу аркылуу өлчөнүп келген. Бул контекстте жеке адамдын ошондой эле бүтүндөй коомдун табиятты сарамжал колдонуу аны кайра толуктап турууга кам көрүү өзүнүн табиятка карата мамилесине адекваттуу эсеп берүүсү чечүүчү мааниге ээ болгон. Ошентип экологиялык маданиятты жалпы адамзат маданиятынын көп кырдуу аспектеринен бөлүп кароого болбойт. Диссертациялык изилдөөбүздүн конкреттүү милдетине ылайык биз жогорудагы ойлорду дифференциялап окуучунун экологиялык маданияты түшүнүгүнүн маани-маңызы тууралуу илимде калыптанган көз караштарды талдап конкреттештирүүгө аракет кылдык.

Изилдөөбүздө кубулуштарды анализдөөнүн системдүүлүк принцибине таянуу менен биз экологиялык маданиятты окуучунун социалдык-инсандык маданияты, компетенттүүлүгү менен бир контекстте кароону эп көрдүк. Буга байланыштуу бизге Н. В. Калининанын социалдык инсандык компетенттүүлүк “...адамдын өз өлкөсүндө (каалаган башка өлкөдө) ар кандай жашоо жагдайларында конструктивдүү коммуникациянын түрлөрүн колдоно билүү, маданияттар аралык толеранттуулук, географиялык жана геоэкологиялык билимдерди алууга жана колдонууга оң мотивация жана гендердик өзгөчөлүктөрдү эске алуу маданияты” - деген мүнөздөмөсү жакыныраак [77,21-б]. Ырасында эле көптөгөн изилдөөлөрдө экологиялык маданият же

экологиялык компетенттүүлүк социалдык - инсандык компетенттүүлүктүн өзөктүү баалуулуктарынын бири катары ачыкталат. Алсак, И. Д. Зверев экологиялык маданиятты “...адамдын билим менен билгичтиги, жашоо тиричиликке даярдыгы жана табиятка жоопкерчиликтүү мамилеси, ыкластуу иш-аракети” - катары мүнөздөйт [69,3-б]. Демек, экологиялык маданият инсандын коомдук мамилесинин маанилүү көрсөткүчү болуп саналат. И.Т.Суравегина экологиялык маданият экологиялык билимдердин, адамдын курчап турган табиятка карата оң мамилесинин жана анын чыныгы ишмердүүлүгүнүн динамикалык биримдиги” экологиялык билим берүүдө системалуу ыкманы ачууну төмөнкү маалыматтык аспектердин жардамы менен карайт [154,33-б].

«Илимий - айлана-чөйрөгө карата таанып-билүү мамилесин камсыз кылат. Ал табигый, социологиялык жана технологиялык закон ченемдүүлүктөрдү, жаратылыш-адам-коом жана ишмердүүлүктү, алардын өз ара байланышында мүнөздөлгөн теорияларды жана түшүнүктөрдү камтыйт. Илимий билимдер жердин экологиялык бүтүндүгүн, жаратылыш системаларынын байланышын жана алардын жабыркоосун түшүнүүгө негиз болуп саналат.

Баалуулук - жаратылыш чөйрөсүнө карата адептик жана эстетикалык мамилени калыптандырат, ашыкча рационалдуулукту жана керектөөчүлүктү жеңет. Бир гана айлана-чөйрөнүн сулуулугун көрүү гана эмес, ошондой эле ага суктануу муну менен бирге айлана-чөйрөнү кайра калыбына келтирүү жана коргоого болушунча жардамын берүүгө даярдыгы калыптанат.

Нормативдик - экологиялык мүнөздөгү тапшырмалар жана тыюулар, нормалар жана эрежелер системасына ээ болууга, жаратылыш чөйрөсүндө коомго каршы жүрүм-турумдун ар кандай көрүнүшүнө болгон келишпестикке багытталат;

Иш-аракеттик - экологиялык мүнөздөгү таанып-билүү, практикалык жана чыгармачылык билимдин калыптануусуна, эрк сапатынын өнүгүүсүнө

багытталган адамдардын иш-аракетинин түрлөрүн жана ыкмаларын камтыйт. Экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө активдүүлүктү көрсөтүү зарылдыгы жана жөндөмү эсептелинет-деп жогорку ойлорду ырастайт”[154,49-б]. Б.Г.Иоганзен экологиялык маданиятты тарбиялоонун мазмунунда экологиялык ой жүгүртүү компонентин өзгөчө бөлүп карайт. И.П.Сафронов маселенин философиялык багытына өзгөчө маани берип “экологиялык маданият - адамдын айлана-чөйрөсүндөгү белгилүү бир табиятты таанып билүүсү менен катар анын аткаруучулук жана чыгармачылык иш-аракети менен тыгыз байланышта болгон, анын натыйжасын көрсөтө турган, “адам, коом жана табият” ортосундагы мамиленин сапаты менен санынын деңгээлин билдире турган жалпы маданияттын бир бөлүгү” - деп аныктама берет [144,42-б].

Философ И.П.Сафронов “экологиялык маданият - адамдын айлана-чөйрөсүндөгү белгилүү бир табиятты таанып билүүсү менен катар анын аткаруучулук жана чыгармачылык иш-аракети менен тыгыз байланышта болгон, анын натыйжасын көрсөтө турган, “адам, коом жана табият” ортосундагы мамиленин сапаты менен санынын деңгээлин билдире турган жалпы маданияттын бир бөлүгү” - деп аныктама берет [144,6-б].

Психолог В. И. Пановдун “Экологиялык психологияга киришүү” аттуу окуу китебинде: “Экологиялык маданият - бул адамдардын өз билимин жана билгичтигин иш жүзүндө пайдалана алуу жөндөмдүүлүгү. Экологиялык маданияты калыптанбаган адамдарда керектүү билимдер болушу мүмкүн, бирок аларды пайдалана албайт. Адамдардын экологиялык маданиятына алардын “экологиялык аң-сезими” жана “экологиялык жүрүш-турушу” да кирет” - деп мүнөздөгөн [131,9-б].

Талдоого алынган аныктамалар аталган кубулуштун көп кырдуу маанилик компоненттерин бөлүп кароо менен жалпысынан бири бирин толуктап экологиялык маданиятка жалпы аныктама берүүгө мүмкүнчүлүк берет. Экологиялык маданият тууралуу илимде калыптанган көз караштардын негизинде Т.М. Бектуров өзүнүн кандидаттык диссертациясында кыргыз

адабияты сабагынын мисалында ал түшүнүктүн негизги компоненттерин билим, жаратылышка карата жашоонун жана сулуулуктун булагы катары эмоционалдык-баалуулук мамиле жана айлана-чөйрөнү калыбына келтирүү жана коргоо боюнча практикалык иш-аракет катары аныктаган [23,46-б].

И. Даминова экологиялык таалим-тарбия маданиятын этнопедагогикалык жагынан “Кыргыз эл педагогикасынын прогрессивдүү идеялары жана тажрыйбалары аркылуу кенже мектеп окуучуларын экологиялык жактан тарбиялоо” дегенде биз фольклордо, каада-салт, үрп-адаттарда, диний көз караштарда, тыюу-чектөөлөрдө, (табуда) чагылдырылган эстетикалык, экологиялык дөөлөттөрдү өздөштүрүү аркылуу балдардын табиятка жапакечтик сезимдерин, аларды коргоо өнүктүрүүгө багытталган ишмердүүлүгүн калыптандырууга багытталган максаттуу, үзгүлтүксүз, ырааттуу уюштурулган педагогикалык процессти түшүнөбүз”-деп мүнөздөгөн [53,36-б].

Биз жогорудагы илимий көз караштарды талдоо менен бирдикте алардын айрым багыттарын толуктоо, тактоого аракет жасадык. Экологиялык маданият - бул инсандын көп кырдуу сфераларын ичине алган интегративдик касиети. Ал адамдын экологиялык көйгөйлөрдүн илимий негиздерин толук жана ичтен түшүнүүсүн, “адам-табият” системасында табиятты коргоо парызынын зарылдыгын аңдоосун, табиятты кор туткан адамдарга карата негативдүү мамилесин чагылдырган эмоционалдык реакциясын жана ошол сапаттарын зарыл кырдаалдарда ишке киргизүүгө багытталган өрнөктүү экологиялык иш аракет, жүрүм турум.

Биздин пикирибизде *экологиялык маданият - бул адамдын курчап турган табият тууралуу билимин анын абалы үчүн өздүк жоопкерчилигин, өздүк ишмердүүлүгүн жүрүм турум адаттарын ичине камтыган феномен.* Экологиялык маданиятта - эмоциялык-эрктик жана иштиктүү-практикалык факторлорго да орчундуу орун таандык. Башкача айтканда жаратылышка мамиле кылуунун эрежелери тууралуу билим жетишсиз, эң башкысы аларды

жүзөгө ашыруу маанилүү. Изилдөөбүз тикеден тике географиялык билим берүүнүн контекстинде каралып жаткандыктан экологиялык маданият менен катар географиялык маданият, географиялык компетенттүүлүк түшүнүктөрүн да карап чыгып алардын ортосундагы байланыштарды ачыктоо зарылдыгын жаратты. “Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 6-9-класстары үчүн «География» предмети боюнча предметтик стандартында” “Географиялык маданият” - бул өзүнө дүйнөнүн географиялык сүрөтүн, географиялык ой-жүгүртүүнү, географиянын тилин жана усулдарын камтыган жалпы адамзаттык маданияттын бөлүгү” - деп негиздүү аныктама берилген [42,5-б]. В.П. Максаковскийдин пикири боюнча географиялык маданияттын структурасын дүйнөнүн географиялык картинасы, географиялык ой жүгүртүү, географиялык методдор, географиялык тил сыяктуу төрт компоненттен турат. Географиялык маданият интегративдүү, динамикалык, түзүлүштүк-түзөтүүчүлүк билим берүү, мотивациялык-баалуулук, теориялык-методологиялык жана чыгармачыл иш-аракеттик компоненттерди камтыган жана субъект менен географиялык чөйрөнүн өз ара таасирин аныктоочу жыйынтык катары түшүндүрүлөт [100,11-б]. География сабагынын мазмуну экология менен тыгыз байланыштуу болгондуктан, окуучуларга бул предмет аркылуу экологиялык билим берүү натыйжалуу ишке ашаары илимий жактан негизделген. Географиянын адам коомунда эң керектүү билим тармагы экендигин ЮНЕСКОнун «Образование: сокровище» программасында XXI кылымдын жалпы адамзаттык 4 билимдин: философия, тарых, география, чет тилдеринин (кошумча маалымат технологиялары) арасында географиянын орун алгандыгы тастыктап турат [82,12-б]. Ал эми *географиялык маданият* - бул айлана-чөйрөгө системалуу аяр мамиле жасоодон чыккан объективдүү жана субъективдүү жалпылыкты өз ичине камтыган педагогикалык феномен. Географиялык маданият географиялык чөйрөнү өзгөртүү ыкмасы бар, өзүн географиялык баалуулуктарды жаратуучу катары сезүү болуп саналат [42,5-б]. Географиялык маданият адамды өнөр жай менен байланышкан, колдонуу жана

алмашуу, менчикке болгон мамиле жана социалдык институттар укук жана нормалар ж. б. коом менен адамдын интенсивдүү өз ара таасиринин түрдүү формаларын камтыган коомдук байланыш жана мамилелердин субъектиси катары калыптандырат. Адам менен коомдун өз ара таасиринин көп кылымдык тажрыйбасын жалпылап, географиялык маданият өзүнө зор руханий мүмкүнчүлүктөрдү камтып, биздин коомубуздун илимий-техникалык өнүгүүсүнүн кыймылдаткыч күчтөрүнүн бири катары кызмат кылат.

Географиялык маданият интегративдүү, динамикалык, түзүлүштүк-түзөтүүчүлүк билим берүү, мотивациялык-баалуулук, теориялык-методологиялык жана чыгармачыл иш-аракеттик компоненттерди камтыган жана субъект менен географиялык чөйрөнүн өз ара таасирин аныктоочу жыйынтык катары түшүндүрүлөт [93,4-б]. *Географиялык маданият* географиялык ой жүгүртүүгө ээ болуу түшүнүгүн берет. Географ Н. Н. Баранскийдин аныктамасы боюнча «бул ой жүгүртүү, биринчиден, аймагына берилген, картага өзүнүн бир пикирин негиздеген, экинчиден, бир «элементтин» же бир «тармактын» чегинде чектелбеген комплекстүү ой жүгүртүү болуп саналат [19,3-б].

Жогорудагы түшүнүктөрдүн негизинде окуучулардын географиялык маданиятынын төмөнкүдөй компоненттерин бөлүп көрсөтүүгө болот:

- географиялык айлана-чөйрөгө болгон мамиле, коомдун жашоосунун негизи катары аны жакшыртууга болгон аракет;
- дүйнөнүн географиялык картинасынын өзгөчөлүктөрүнүн өзгөрүүсүн жана калыптануусун үйрөнүү;
- курчап турган географиялык чөйрөнүн географиялык кубулуштарын бөлө билүү жөндөмдүүлүктөрү, картографиялык билгичтикти чыгармачылык менен колдоно билүү;
- стандарттуу эмес географиялык проблемаларды чече алуу жөндөмдүүлүгү;
- географиялык чөйрөнүн өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрүн прогноздоо.

Ал эми *геоэкологиялык компетенттүүлүк* - адамдардын, аймактардын жана жаратылыш чөйрөсүнүн ортосундагы өз ара байланыштардын татаал системасын баалоо, жаратылыштык-социалдык дүйнөгө нарктуу мамилени жаратуу жөндөмдүүлүгү. Геоэкология (географиялык экология)-ландшаф экологиясынын синоними таризинде таанылган географиялык билимдердин бир тарамдык бөлүгү. Бул термин илимге немец окумуштуусу К. Тролл тарабынан киргизилген. Ландшаф экологиясы Троллдун пикиринде тигил же бул ландшафтагы жандуу заттар менен чөйрөнүн өз ара алака катышынын өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү маселесин көзөмөл тутат [164,18-б].

География окуу предмети катары дүйнөлүк көз карашты өзүнө камтыган предмет. Ал башка табигый илимдер менен бирге окуучуларда “географиялык катмар”, “жашоо чөйрөсү”, “биосфера”, “ноосфера” түшүнүктөрүн калыптандырат [95,6-б]. Андан сырткары окуучуларды аймактык (регионалдык) негизде (подход) социалдык-экономикалык процесстерге регионалдык саясаттын жардамы менен таасир берген негизги инструмент катары илимий таанып билүү ыкмасы менен тааныштыра турган жалгыз предмет [100,25-б]. Экологиялык маданиятты калыптандыруу окуучу жаратылышты коргоодогу негизги эрежелер жана экологиялык коркунуч жөнүндө так түшүнүктөргө ээ болгон шартта гана ийгиликтүү ишке ашат. Ошондуктан адамзаттын жалпы маданиятынын негизги бөлүгү болгон географиялык маданиятты калыптандыруу актуалдуу маселе болуп эсептелип, аны ишке ашырууда география сабактарынын ролу өзгөчө. Алар тууралуу кийинки параграфта сөз болот.

1.2. Негизги мектеп окуучуларын экологиялык жактан тарбиялоодо география предметинин мүмкүнчүлүктөрү.

Бүгүн окуучулардын ар кандай кишилик сапаттарын калыптандырууга тике жана кыйыр таасир эткен каналдар кеңейди. Ошону менен бирдикте дүйнөлүк масштабда расмий таалим-тарбия чөйрөсүнүн б.а. билим берүү мекемелериндеги окуу процессинин балдарды тарбиялоодогу ордун

актуалдаштыруу өзгөчө мааниге ээ болууда. Мында расмий уюштурулган билим берүү ишинин төмөнкүдөй артыкчылыктары көңүлгө алынат: расмий уюштурулган билим берүү максаттуу жана пландуу ишке ашат; көбүнчө мугалим тарабынан пландалып, окутуу жолу менен ишке ашат; башталгандан аягына чейин көзөмөлдө турган чөйрөлөрдө ишке ашырылат; көбүнчө мектепте же башка жерлерде уюштурулат; адамдарга пайдалуу, жашоого керектүү илим-билим иш-аракет тажрыйбасын үйрөтөт [8,12-б].

Негизги мектеп окуучуларын окутуу-тарбиялоонун мазмуну мектептик билим берүүнүн максаттары, милдеттери жана натыйжалары менен өлчөнүп бааланат. Ал эми бүгүнкү мектептеги окутуу - тарбиялоонун натыйжалары компетенттүүлүк терминдери менен ачыкталып түшүндүрүлөт.

Кыргыз Республикасында жалпы мектептик билимдин мамлекеттик билим берүү стандарты тууралуу КР Өкмөтүнүн 2016-жылдын 15-ноябрындагы № 590, 2017-жылдын 18-августундагы № 496, 2017-жылдын 30-августундагы № 544 , 2018-жылдын 7-декабрындагы № 573 токтомдорунун редакциясында “Компетенттүүлүк билим берүүдө билим алуунун натыйжалары катары билим берүү процессинин белгилүү этабында негизги жана предметтик компетенттүүлүгүнө ээ болуу деңгээли менен көрсөтүлгөн окуучунун билимдеги жетишкендигинин топтому алынат. Билим берүү натыйжаларына окуучулардын калыптанган баалуулук максаттары жана окутуунун натыйжалары кирет, башкача айтканда бүтүрүүчүлөрдүн жеке, жарандык жана кесиптик керектөөлөрүн жүзөгө ашырууну камсыз кылган ар бир окуучунун негизги жана предметтик компетенттүүлүккө ээ болуу деңгээли үчүн жеке натыйжалары кирет” [90].

Жалпы мектептик билимдин мамлекеттик стандарты төмөнкүдөй баалуулук максаттарга багытталган окуучунун жеке мүнөздөмөсүнүн калыптанышын камсыз кылууга багытталган:

- Ата Мекенди сүйүү, улуттук салттарды урматтоо жана Кыргызстандын маданий жана табигый байлыктарына сарамжалдуу мамиле кылуу;

- негизги демократиялык жана жарандык укуктарды, эркиндиктерди түшүнүү, кабыл алуу, эркиндиктин адептик маанисин жоопкерчилик менен ажыралгыс байланышта түшүнүү, жеке тандоо жасап жана аны коргой билүү;

- социалдык, саясий, маданий турмушта толеранттуу жүрүш-туруш, өз өлкөсүнүн жана дүйнөнүн элдеринин маданий, руханий дөөлөттөрүн өздөштүрүү менен бир учурда эне тилге жана маданиятка аралашуу үчүн негиз катары маданияттардын көп түрдүүлүгүнүн баалуулугун аңдап-түшүнүү жана кабыл алуу;

- өзүн-өзү урматтоого жана инсандык потенциалды жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгү, заманбап социалдык-экономикалык шартта жеке жыргалчылыкты камсыз кылган жигердүү эмгектик ишке даяр болуу;

- туруктуу өнүгүү принциптерин жолдоо, коопсуз жана дени сак жашоо ыңгайынын ченемдерин кармануу, техниканын жана технологиялардын өнүгүшүнүн социалдык жана экологиялык кесепеттерин алдын-алуу. Жогоруда тастыкталгандай окуучулардын Кыргызстандын маданий жана табигый байлыктарына сарамжалдуу мамилесин тарбиялоо документтердин сап башындагы актуалдуу милдет жана күтүлгөн натыйжа катары белгиленген.

Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү уюмдары үчүн география боюнча предметтик стандарты бул предметтин алкагында өткөрүүлүүчү ар кандай таалим-тарбия иш чараларынын чектерин белгилейт жана милдеттендирет [39]. Бирок, география сабагынын алкагында экологиялык таалим-тарбия милдеттерин чечүү бүгүнкү стандарттан улам эле жаралды деп айтуу негизсиз. География сабагынын экологиялык тарбия берүүдөгү орду анын предмет катары пайда болуш башатында эле пайда болгон. Буга байланыштуу география предметинин экологиялык багыттагы милдеттери тууралуу баштадан калыптанган көз караштардын айрымдарына кайрыла кетели. География сабактары балдарды - өз өлкөсүнө, чет өлкөлөргө ойлору, китеп барактары жана карта аркылуу саякат жасатуу максатында пайда болгон. Француз адабият сынчысы Анатолий Франс «Саякаттоо көп нерсени

үйрөтөт, кээде тааныш эмес жерде өткөргөн бир күн, үйдөгү он жылдык жашоого тең келген учурлар болот. Ар бир саякат бизге тааныш эмес жаңы нерселерди ачып көрсөтөт жана дүйнөгө болгон көз карашыбызды кеңейтет” - деп белгилеген [184].

География дүйнөдөгү ар түрдүүлүктү таанытат жана жаратылышты өзүбүз жана кийинки муундар үчүн сактоо керектигин көрсөтө турган зор милдетти аткарат. Ошондуктан географиялык билим алууда окуучуларда калыптана турган географиялык экологиялык маданият анын жалпы маданиятынын ажырагыс бөлүгү болуп калат.

География сабагынын негизинен бардыгында экологиялык тематикадагы маселелер каралып, экологиялык багыт басымдуулук кылат. Мектептеги географиялык билим берүүнүн максаты - илимий билимдерди адамдын керектөөсүнө практикалык түрдө колдонушуна багыттоо - коомдо адамдарды жаратылышка сабаттуу мамиле кылууга багыттоо, окуучулардын экологиялык дүйнөгө болгон көз карашын калыптандыруу болуп саналат. География курсун экологиялаштыруу “жаратылыш - адам - өндүрүш” системасындагы себептик-кесепеттик байланышты көрсөтүүгө, окуучуларды социалдык экология жана геоэкология дүйнөсүнө кирүүсүнө; окутууну кызыктуу кылууга; окутуунун көйгөйлүү усулун колдонууга; экологиялык билимдерди практикада колдонуу мүмкүнчүлүгүн көрсөтүүгө, край таануучу материалдарды кеңири колдонууга мүмкүндүк берет [139,23-б].

Жаратылышка аяр мамиле кылуу, коргоо жана анын байлыктарын сарамжалдуу пайдалануу, алардын өсүп-өнүгүү закон ченемдүүлүктөрүн үйрөнүү мектеп программасында география сабагы аркылуу натыйжалуу ишке ашат. Ошондуктан Герберт Гросс өзүнүн «География мира» китебинде мындай: «География адамзат менен аны курчап турган жаратылыштын ортосундагы өз ара мамилени окутуп үйрөтөт»- деп жазган [190]. Окумуштуу-географ В.П. Максаковский “Географическая картина мира” аттуу эмгегинде географиялык маданият төмөнкүдөй 4 негизги компоненттерден тураарын белгилеген:

Дүйнөнүн географиялык картинасы;

Географиялык ой жүгүртүү;

Географиялык методдор;

Географиялык тил. [100,16-б].

Дүйнөнүн географиялык картинасы - заманбап география багытында адамдын коом жана жаратылышка болгон мамилесин чагылдырган, изилдөө жана практикалык иштердин илимий негизин жана географиялык маданияттын элементтерин камтыган негизги түшүнүк. Дүйнөнүн илимий картинасын калыптандырууга эки чоң процесс таасир этет: дифференциация жана интеграция, андан тышкары географиялык билимдерге кошумча бардык багыттар. Бул багыттар:

- географияда да бардык илимдердегидей эле адамдын бардык чөйрөсүн жана турмуштук иш-аракеттерин гуманизациялоо зарылчылыгы жаралууда. Мааниси боюнча бул биринчи кезекте адамдын жашоосун жана коомдук байланышына басым жасала турган жалпы маданий адамзаттык баалуулукту аныктай турган жаңы дүйнөгө болгон көз караш. Я.Т. Машбицтин сөзү боюнча, заманбап география - бул «адам үчүн», «адамдан» жана көбүнчө «адам аркылуу» илим. Биринчи планда мындай байланыш келип чыгат: «адам-жаратылыш», «адам-чарба», «адам-территория», «адам-айлана-чөйрө» [195].

Окумуштуу географ Э.Б. Алаев алгач «үч бирдиктүү (территориалдык, комплекттүүлүк, конкреттүүлүк)» *географиялык ой жүгүртүү* түшүнүгүн сунуштаган, кийинчерээк ага глобалдуулук түшүнүгүн кошумчалаган [5,7-б].

Жогорудагы концептуалдуу илимий методологиялык идеялар Кыргыз Республикасынын негизги мектептеринин география сабагынын мамлекеттик билим берүү стандартынын өзөктүү нормативдик талаптарында да эске алынган. Бул документте мектептеги негизги, жогорку тепкичтерде географияны окутуунун максаты берилген. Алар:

– жаратылыштын, калктын жана чарбанын өзгөчөлүктөрү, алардын бири-бири менен болгон байланыштар жөнүндө, өзгөрүп турган дүйнө, айлана-

чөйрө жана аны сактоо жөнүндө географиялык билимдердин системасын өздөштүрүү;

- геоэкологиялык, социалдык-экономикалык процесстер жана кубулуштарды түшүндүрүү, баа берүү үчүн географиялык билимдерди жашоодо колдонуу билгичтиктерине ээ болуу;
- коомдун жана жаратылыштын байланышындагы көйгөйлөрдү окуп-үйрөнүүдө таанып-билүү чыгармачыл жана интеллектуалдык жөндөмдөрүн өнүктүрүү;
- Ата Мекенге, анда жашаган ар кандай улуттагы элдерге сый урмат көрсөтүүгө жана айлана чөйрөгө ишмердүү-нарктуу мамилеге тарбиялоо;
- кандайдыр бир конкреттүү аймактагы жана айлана чөйрөдөгү коркунучсуз жашоонун деңгээлин аныктоодо, ага баа берүүдө географиялык билимдерин өз алдынча колдонууга үйрөтүү. [42,6-б]

Географиялык билим берүү жалпы орто билим берүү системасында жетектөөчү орундардын бирин ээлеп, дүйнөнү илимий түшүнүүнүн негизи болуп, окуучулардын географиялык компетентүүлүгүнүн калыптанышын камсыз кылат. Заманбап географиянын предмети болуп «жаратылыш - адам - чарба - курчап турган чөйрө» бир бүтүн системасы болгон географиялык чындыктагы мейкиндик-мезгилдик өз ара байланыштарды жана өз ара аракеттерди окуп-үйрөнүү болуп эсептелет. Бул система табияттын жана коомдун жаңы көз караштардын калыптануусуна, курчап турган чөйрөгө дөөлөттүк мамиле кылууга багытталган туруктуу өнүгүүсү үчүн зарыл. Дал географиянын мектептик курсунда Жердин табигый, социалдык, экономикалык системаларынын бир бүтүндүгү, туруктуулугу жана туруксуздугу тууралуу түшүнүктөр калыптанат. Мындан сырткары, адамзаттын глобалдык көйгөйлөрүн окуп үйрөнүүгө жана алардын себептерин, маңызын, чечүү ыкмаларын талдоого мүмкүнчүлүк берет. Мындан географиялык билим берүүнүн мазмунуна «Туруктуу өнүгүүнүн кызыкчылыгындагы билим берүү» идеяларын киргизүү зарылдыгы келип чыгат, алар: глобалдык экологиялык

көйгөйлөр, физикалык-географиялык шарттардын жаратылышка, адамдын жашоосуна тийгизген таасири, адамдын курчап турган чөйрөгө тийгизген таасири, табигый ресурстарды туруктуу пайдалануу, био артүрдүүлүктүн кыскаруу коркунучу ж.б. Туруктуу өнүгүү идеясы адамды ал жашаган чөйрөдөн, жашоону жаратуу шарттарынан ажыратпай кароону талап кылып, жаратылыштын туруктуу өнүгүүсүнүн, курчап турган чөйрөнү коргоонун жана коомдун өнүгүүсүнүн социалдык адилеттүүлүгүнүн фундаменталдуу негизи болуп эсептелет.

Туруктуу өнүгүү үчүн билим берүүнүн максаттары - активдүү жарандык позициясы бар, сынчыл ой жүгүртүүгө, социалдык өнүгүүгө жана курчап турган айлана-чөйрөгө терс таасир этүү көз карашынан кырдаалга баа берүүгө жана өз ишмердигинин натыйжаларын болжолдоого жөндөмдүү сабаттуу адамды тарбиялоо.

География предмети үчүн бөлүнгөн өзөктүү жана концептуалдуу нерсе болуп окуучуларда геоэкологиялык компетенттүүлүктү калыптандыруу саналат. Окуучулар адамдардын ишмердүүлүгү жаратылышка олуттуу зыян тийгизерин, эгерде маалыматты, көндүмдөрдү жана куралдарды туура колдоно алса, айлана - чөйрө үчүн пайдалуу чечимдерди кабыл алса, жаратылышка карата алардын мамилесин аныктоочу этика сакталса, көп учурларда айлана-чөйрөнүн көйгөйлөрүнөн баш тартса болот. Окуучуларга төмөнкүлөрдү көрсөтүү өтө маанилүү багыт катары белгиленген:

- айлана -чөйрөнүн, экономикалык жана социалдык өнүгүүнүн көйгөйлөрү өзүнүн табияты боюнча эл аралык болуп эсептелет жана улуттук чек аралары жок, ошондуктан жергиликтүү, аймактык, улуттук жана эл аралык көйгөйлөрдү чечүүнүн жалпы жолдорун издөө зарыл;

- адамдарда жоопкерчилик сезими билим берүү менен өнүгөт. Алынган маалыматты иштеп чыгууга жөндөмдүү компетенттүү адамдарда билим канчалык көбүрөөк болсо, айлана - чөйрөгө келтирилген зыянды азайтууга мүмкүнчүлүктөр ошончо көбүрөөк;

- билими жана тажрыйбасы бар ар бир адам курчап турган жаратылыштык айлана - чөйрөнү сактоого, коомдун туруктуу өнүгүүсүнө жетишүүгө олуттуу салым кошо алат.

Башталгыч класстарда окуучу жаратылышты коргоо, табият таануу курсунда жаратылыш компоненттери жана жаратылыш кубулуштары жөнүндө билим алышат. Ортоңку мектеп звеносунда география сабагы аркылуу абстракттык ой-жүгүртүүлөрү калыптанып, экологиялык проблемаларды чечүү жолдорун “адам - жаратылыш” мамилелеринин көп түрүн жана алардын таасирлерин түшүнө баштайт. Анткени физикалык география менен экономикалык география бөлүнгүс бир бутак катары географиянын жалпы түшүнүктөрүнөн жекеге өтүү (6-8-класс жана 9-10-класстар) принцибинде түзүлгөн. Орто мектептин бүтүрүүчүсү татаал жалпы дүйнөнүн географиялык картинасын жана андан кичи картина болгон: өлкөлөрдүн жана региондордун жаратылыш аймактарын, калктарын, чарбасын ачык так жеткиликтүү түшүндүрө алышы керек. Жогорку класстарда анализ, жалпылоо, салыштыруу сыяктуу ойлоо операцияларына ээ болуу менен окуучу адамзаттын чарбалык иш-аракеттерин баалоосу мүмкүн жана экологиялык проблемаларды билип гана тим болбостон, алардын пайда болуу себептерин жана чечүү жолдорун да түшүнүп калат [42,5-6].

Мектеп географиясынын мазмуну саякатчылар жана ачылыштардын тарыхы боюнча бөлүмдөрдү жана географиянын тарыхын үйрөнүүнү да өзүнө камтыйт. Бул боюнча өз мезгилинде немец географы Фридрих Ратцель мындай деп жазган: «Географияны анын тарыхын билбей туруп үйрөнүүгө мүмкүн эмес, бул илимдин өзгөчөлүгү ушунда» [191]. Бирок географиянын тарыхы жөн гана бир илимдин тарыхы эмес, ал бүтүндөй дүйнө тарыхынын бир бөлүгү. Географиянын тарыхы - бүтүн адамзат коомунун түрдүү цивилизациясынын социалдык-экономикалык шарттарындагы идеялар жана географиялык кубулуштардын пайда болушу, закон ченемдүүлүктөрү жөнүндөгү илим болуп саналат.

Мектептеги география курсу окуучуларда жаратылышка баалуулук катары мамиле кылган адеп-ахлактык жүрүм-турум көндүмдөрүн калыптандыруучу объективдүү шарттарды камтыйт. Көптөгөн географиялык түшүнүктөр (табигый комплекс, географиялык катмар ж.б.) мааниси боюнча биоценоз, экосистема ж.б. түшүнүктөргө жакын, алардын түзүлүшүндөгү окшоштуктарды оңой көрсөтүүгө мүмкүндүк берет, б.а. мектепте географияны белгилүү бир деңгээлде (түзүлүштүк жана маанилик) экологиялаштыруу жөнүндө айтууга болот. Географиянын түшүнүктүк аппараты “адам - жаратылыш - чарба - айлана-чөйрө” системасындагы өз ара байланышы жана карым-катнашын чагылдырат жана булар географиялык маданияттын негизин түзөт [189]. Географиялык жана геоэкологиялык билимдер жаратылыш жана коом жөнүндө түшүнүктөрдүн, курчап турган социотабигый чөйрөдө аң-сезимдүү жүрүм-турумга багыттуу көндүмдөрдүн деңгээлин аныктайт.

Азыркы күндө мектепте география сабагы, Кыргыз Республикасынын “Билим берүү жөнүндө” мыйзамы (2013-ж.); Кыргыз Республикасында жалпы орто билим берүүнүн Мамлекеттик билим берүү стандарты (Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-ж. 21-июлундагы № 403 Токтому менен бекитилген); Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүүчү уюмдары үчүн география боюнча предметтик стандарт; Негизги мектеп (6-9-класстар) үчүн билим берүүнүн негизги программасы аркылуу окутулуп келет. Мектепте географиялык билим берүүнүн максатына ылайык негизги мектепте (6-9 класс) географиялык билим берүүгө жалпы 238 саат каралып, төмөндөгүдөй түзүмдө окутулушу каралган: 6- класс - география - жумасына 2 саат, жылына 68 саат; 7-класс - материктердин жана океандардын географиясы –жумасына 2 саат, жылына 68 саат; 8-класс - Кыргыз Республикасынын физикалык географиясы, жумасына 2 саат, жылына 68 саат; 9-класс-Кыргыз Республикасынын экономикалык, социалдык жана саясий географиясы, жумасына 1 саат, жылына 34саат) программадагы каралган жалпы 238 сааттын (6-9- класстар боюнча) 77 сааты практикалык иштер каралып, 6-класста-20, 7-класста-25, 8-класста - 23, 9-

класста - 9 төмөндөгүдөй тематикалык бөлүмдөргө бөлүнгөн. Программанын башкы милдети - окуучуларга өз жеринин жаратылышын таануунун негизинде географиялык билим, билгичтик, көндүмдөрүн калыптандыруу болуп саналат. Бул окуу китептеринин мазмундук абалына анализ жүргүзүүнүн негизинде төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик: 8-класстар үчүн Кыргыз Республикасынын физикалык географиясы” окуу китеби Кыргызстандын жаратылыш компоненттеринин аймактар боюнча таралыш жана убакыт боюнча өзгөрүш закон ченемдүүлүктөрү жөнүндө кеңири маалыматтарды камтыйт. Кыргызстандын географиялык абалы, чек аралары жана дүйнө жүзүндө алган орду, рельефи, кен байлыктары, климаты, суулары, топурагы, өсүмдүк-жаныбарлары, ландшафтары, жаратылыш коруктары жана аларды коргоо жана физикалык-географиялык райондоштуруу темалары камтылган. Ар бир адамдын өз мекенин таануу боюнча аракеттери эл, жерди билүүдөн башталат, демекчи бул окуу курал аркылуу окуучу өз жеринин жаратылышы, кен-байлыктары, өсүмдүк, жаныбарлары тууралуу кеңири маалымат ала алат. Биздин изилдөөнүн максат милдеттеринен алыстабай, окуу куралдын экологиялык билим берүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрүнө көңүл бурдук. Окуу куралдын 2.5 параграфы “Кен байлыктар” темасы болгондуктан кен байлыктарды колдонууда адам баласынын терс таасирлери акыркы учурларда көп кездешкендиктен бул темага басым жасалды. Окуу китепте тема боюнча Кыргызстандын кен байлыктарынын картасы берилген. Биздин жеке оюбузда, ушул темага кошумча Кыргызстандагы кен байлыктарды казып алуудагы жана иштетүүдөгү экологиялык проблемалар боюнча жана кен казып алуудагы экологиялык кооптуу жерлер картага түшүрүлүп, маалымат бериле кетсе окуучу экологиялык кооптуу жерлерден маалыматы болмок деген ойдобуз. Окуу китептин 4.3- параграфындагы “Кар көчкүлөр” жана “сел агымдары” темаларында, кар көчкү жана сел коркунучтуу табигый кубулуштардын катарына киргендиги жана адам баласы кар көчкүлөрдү жана сел алууну эске албай кооптуу жерлерге чарба жүргүзүшү кооптуу экендиги окуучуларга баса

белгиленип, алдын-алуу жолдору окуу китебинде сунушталган. Окуучуларга “Силер жашаган аймакта кар көчкү жана сел жүрүш мүмкүнчүлүгү барбы?” деген кошумча тапшырмалар сунушталган. Бул темаларды толуктоо үчүн мугалим Кыргызстандын аймагындагы акыркы учурларда болуп өткөн жаратылыш кырсыктары жөнүндө маалымат берүүсү натыйжалуу болот. “Көлдөр жана суу сактагычтар” темасында Кыргызстандын аймагындагы көлдөр жана алардын морфометриялык мүнөздөмөлөрү берилген. Бул темада экологиялык проблема камтылган эмес. Бул темага да кошумча акыркы кездеги көлдөрдүн айланасындагы экологиялык абал жөнүндө маалымат камтылса, теманы дагы толуктамак деп ойлойбуз. Кыргызстандын өсүмдүктөрү, жаныбарлары жана сейрек кездешүүчү жана жоголуп бараткан жаныбарлар жөнүндө кеңири маалымат камтылган. Андан сырткары мамлекеттик коруктар жана жаратылыш парктары жөнүндөгү маалымат берилип, темада алардын экологиялык абалы жөнүндө маалымат кездешпейт. Кыргыз Республикасынын географиясы окуу китеби 2 бөлүккө бөлүнгөн. Биринчи бөлүмдө Кыргызстандын физикалык географиясы боюнча маалыматтар кеңири берилип, ал эми 2 - бөлүмү Кыргыз Республикасынын экономикалык, социалдык жана саясий географиясы аталышында Кыргызстандын калкы, жайгашуусу жана эмгек ресурстары, социалдык тейлөө комплекси, мамлекеттик түзүлүшү, административдик-аймактык бөлүнүшү, өнөр-жайы жана айыл чарбасы жөнүндө маалыматтар камтылган. Бул окуу китебинин экологиялык билим берүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрү абдан жогору болгонуна карабастан, экологиялык маселелердин камтылышы жеткиликсиз. Демек, окуу китептериндеги географиялык билимге айкалыштырып экологиялык маселерди кошумча окуу формалары аркылуу окуучуларга жеткирүү мугалимдин милдети болуп эсептелет.

Жогоруда 8-9-класстардын географиясы боюнча окуу китептеринин жана окуу программасынын анализинин жыйынтыгында экологиялык маселелерди камтууну төмөнкү таблицада бергенге аракет кылдык (1.1-таблица).

Таблица 1.1 - Кыргыз Республикасынын географиясы курсундагы экологиялык билим жана тарбия берүүчү темалар

Кыргыз Республикасынын географиясы курсу боюнча окуу программасындагы темалар	Экологиялык мазмуну
8-класс	
Кыргыз Республикасынын рельефи, геологиялык түзүлүшү жана кен байлыктары	<i>Кен байлыктарды казып алуунун терс таасирлери жана тоо аралык өрөөндөрдү пайдалануу жана табигый кырсыктарды алдын-алуу. Антропогендик рельеф.</i>
Климаты	<i>Адамдын климатка тийгизген таасири. Климат жана адамдын ден-соолугу.</i>
Суулары жана суу ресурстары	<i>Суу ресурстарынын булгануу себептери жана аны алдын-алуу. Суу ресурстарын пайдалануу жана булгануудан сактоо.</i>
Топурагы жана жер ресурстары, өсүмдүк жана жаныбарлар дүйнөсү	<i>Жер ресурстары. Эрозия. Мелиорация жана топуракты сактоо.</i>
Ландшафттары	<i>Адамдын зоналык экосистемага таасири жана экологиялык проблемалардын спецификасы.</i>
Кыргызстандын аймагын физикалык-географиялык райондоштуруу	<i>Кыргызстандын ар кайсы физикалык-географиялык аймагынын жаратылыш объектилери аларды пайдалануу абалы, аймакта байкалган экологиялык проблемалар жана аларды чечүү жолдору</i>
Жаратылыш ресурстарын пайдалануу жана жаратылышты коргоо	<i>Жаратылыш байлыктарынын экологиясы жана жергиликтүү жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу. Экологиялык билимдерди жалпылоо.</i>
9-класс	
Кыргыз Республикасынын калкы жана эмгек ресурстары	<i>Калк жана айлана-чөйрөнүн экологиялык абалы. Миграциянын экологиялык себептери. Экология жана адамдын ден-соолугу.</i>
Чарбасы	<i>Рекультивация жана жерди сактоо. Негизги өнөр-жай калдыктары. Жаратылышты үнөмдүү пайдаланбагандын жыйынтыгы-экологиялык проблемалар. Түрдүү экономикалык райондордун чарбалык</i>

	<i>спецификасы.</i>
Жаратылыш жана коомдун өз ара байланышы	<i>Өз регионунун социалдык-экологиялык проблемалары. Чарбалык иш-аракеттердин өз жеринин жаратылыш зоналарына тийгизген терс таасирлерин аныктоо жана алдын-алуу. Жергиликтүү аймактын чарбаларынын экологиясы, рекреациялык зоналары. 8-9-класстардын экологиялык темаларын жалпылоо.</i>

Окумуштуу Н.Родзевичтин [139] изилдөөлөрүнө таянып, география боюнча окуу китептерине жасалган анализдин негизинде экологиялык маалыматтардын канчалык деңгээлде камтылгандыгын төмөнкү таблицада көрсөттүк (1.2-таблица).

1.2.-таблица. География боюнча окуу китептеринде экологиялык билим берүүнүн мазмуну

Мазмуну	5-класс	6-класс	7-класс	8-класс	9-класс	10-11-класстар
Жаратылыш комплекстери	*	+	+	+	–	–
Географиялык кабык жана жаратылыш комплекси	*	+	+	++	++	++
Зат айлануу жана энергия	*	+	+	++	++	++
Зоналуулук	*	+	+	++	++	–
Коом менен жаратылыштын өз ара байланыштары						
Адам жашоосу жана иш аракети үчүн жаратылыштын мааниси	*	+	+	++	++	++
Курчап турган жаратылыш чөйрөсү	*	+	+	++	++	++
Жаратылыш чөйрөсүнүн антропогендик өзгөрүүлөрү	*	+	+	++	++	++
Жаратылышты коргоо ыкмалары	*	+	+	++	++	++

жана формалары						
Глобалдык экологиялык проблемалар	–	*	+	–	–	++
Геоэкологиялык проблемалардын социалдык–экономикалык аспектилери	–	–	*	+	++	++
Жаратылышты пайдалануу жана коргоо						
Минералдык ресурстарды пайдалануу	*	+	+	++	++	++
Жерди пайдалануу	*	+	+	++	++	++
Сууну пайдалануу	*	+	+	++	++	++
Биоресурстарды пайдалануу	*	+	+	++	++	++
Жаратылышты коргоо боюнча ченемдер	*	+	+	++	++	++

- таанышуу:
- + калыптанган билимди өнүктүрүү;
- ++ алган билимди жалпылоо жана тереңдетүү

Жогоруда берилген таблицанын негизинде география боюнча окуу китептеринин экологиялык мазмуну жагынан жогорку класстардын окуу материалдарынын мүмкүнчүлүгү жогору экендигине күбө болубуз. Мунун негизинде биздин оюубуз боюнча, географиялык билим берүү системасында окуучуларга билим жана тарбия берүүнүн өзгөчөлүгү төмөнкүлөр:

- жаратылыш системасын этап боюнча жана комплекстүү окуп үйрөнүү;
- коом менен жаратылыштын өз ара байланышын мейкиндик жана мезгилдик катышта кароо;
- экологиялык объектерди картографиялык чагылдыруу мүмкүнчүлүгүн түзүү [138,6-б].

Экологиялык билим берүү үчүн адамдын айлана чөйрөгө болгон таасирин жеринде баалоо иши негизги мааниге ээ. Алардын негизинде окуучулар башка адамдардын жаратылыштын жана коомдун закондоруна ылайык иш аракеттерин сын көз караш менен баалоо менен ага жараша өздөрү туура көндүмдөрүн калыптандырат. География сабагында окуучулардын дүйнөгө

болгон экологиялык көз караштарын калыптандырууда төмөндөгү темалардын чоң тарбиялык мааниси бар. Мисалы, «Айлана чөйрөнүн булганышы жана экологиялык проблемалар», «Атмосфера», «Литосфера», «Гидросфера жана анын булганышын алдын алуу», «Адамзаттын глобалдык проблемалары» ж.б. б-класстын физикалык география курсунда окуучуларда география жер жана коом жөнүндө илимий түшүнүктөрү калыптанат. Кыргыз Республикасынын физикалык география курсунда окуучулар өз жеринин абалынын негизги багыттарын: жаратылыш ресурстарын рационалдуу колдонуу, жаратылышка адам баласынын иш-аракеттеринин таасири, адамдын ден-соолугу менен айлана чөйрөнүн абалынын ортосундагы байланыш жөнүндө билим ала алышат. Кыргыз Республикасынын экономикалык жана социалдык география курсунда адамдын сарамжалдуулук, чарбачылдык, ишкердик сыяктуу иш тажрыйбасына керектүү болгон сапаттарды калыптандыруу менен өз мекенинин экологиялык маселелери боюнча да кеңири билим алат. География сабагында край таануу жана регионалдык деңгээл табигый негизге ээ. Ал окуучунун өз крайынын ландшафтарынын белгилүү тибинен жана биздин тарыхый улуттук түзүлүшүбүздүн типтеринен жана өлкөбүздүн материалдык жана руханий баалуулуктарын мүнөздөгөн адамдын айлана чөйрөгө мамилесинин формасынан турат. Экологиялык билимдин регионалдык спецификасы төмөнкү маселелерди эске алуусу зарыл:

- жашоо чөйрөсүнүн жергиликтүү өзгөчөлүктөрү;
- аймактын чарбалык-экологиялык түзүлүшү;
- калктын түзүлүшү;
- аймакты камсыздоочу түзүлүш.

Жыйынтыктап айтканда география сабактарынын ар бир баскычында окуучулардын экологиялык маданияты өркүндөлүшү зарыл. Мисал катары билим берүү стандартына ылайык 8-класстардын география предметин өздөштүргөн окуучу төмөнкүдөй геоэкологиялык компетенттүүлүктөргө ээ болушу абзел:

- Экологиялык проблемаларды аныктоо үчүн республиканын рельефинин ири формаларынын биринин (тандоо боюнча) мүнөздөмөсүн түзөт;

- Кыргызстандын туруктуу өнүгүүсүнүн проблемаларын талдоого алат: (тоо экосистемаларын жана биоартүрдүлүктү рационалдуу пайдалануу, токойлорду жана жайыттарды сактоо, чөлгө айлануу проблемасы, мөңгүлөр жана суу ресурстары проблемасы, климаттын өзгөрүшү);

- Кыргызстандын жаратылыш территориялык комплекстерин туруктуу өнүгүүнүн көз карашынан сыпаттоого алат;

- Кыргыз Республикасында «жашыл» экономиканын өнүгүү жолдорун долбоорлойт жана болжолдойт;

- Кыргызстандын экологиялык проблемаларын чечүү боюнча иш-аракеттердин болжолдуу планын түзөт [82].

География сабактарында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу предмет аралык байланыштардан көз каранды. Биз география жалпы билим берүү уюмдарынын 6-9-класстар үчүн предметтик стандартына таянуу менен окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун предмет аралык байланыштарын айрым мисалдар иретинде көрсөтөбүз. Алсак, 7- класстын география курсунда материктердин жаратылыш зоналары, адамдын ишмердигинин таасири менен алардын өзгөрүшү жана коргоо боюнча билимдер түркүмдөрдөгү өсүмдүктөрдүн өз ара байланышы, адам ишмердигинин өсүмдүктөр түркүмүнө тийгизген таасири жана аларды коргоо (биология, 7- класс) менен параллель окуп-үйрөнүлөт; климатты пайда кылуучу факторлор менен алардын атмосферага таасирин окуп-үйрөнүүгө атмосфералык басым тууралуу билимдер (физика, 7 -класс) шайкеш келет [42]. Жаратылыш зоналары тууралуу билимдер жаратылыш түркүмдөрү жана аларды коргоо тууралуу билимдер (биология, 8 класс) менен коштолорун эске алуу талапка ылайык.

Ошентип негизги орто мектепте географияны окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын өнүктүрүүгө өбөлгө болуучу

потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр арбын. Маселе негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутуу аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун структуралык-мазмундук мүнөздөмөсүн, педагогикалык шарттарын аныктоодо турат.

БИРИНЧИ БӨЛҮМ БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Экология адам жана табият табигый чөйрөсүн коргоо маселелерин өз алдынча иликтеген илим салаасы катары өткөн кылымдын 50-жылдарынан баштап калыптанып өнүгө баштаган. Бүгүнкү коомдук педагогикалык турмуш практикасы анын көз карашын ырастап адам табият алакасы экологиялык маданият жана калыптандырууга багытталган илимий билимдердин жаралыш, өнүгүшүн шарттады. Экологиялык маданият - бул инсандын көп кырдуу сфераларын ичине алган интегративдик касиети. Ал адамдын экологиялык көйгөйлөрдүн илимий негиздерин толук жана ичтен түшүнүүсүн, “адам - табият” системасында табиятты коргоо парзынын зарылдыгын аңдоосун, табиятты кор туткан адамдарга карата негативдүү мамилесин чагылдырган эмоционалдык реакциясын жана ошол сапаттарын зарыл кырдаалдарда ишке киргизүүгө багытталган өрнөктүү экологиялык иш аракет, жүрүм-турум. Географиялык маданияттын структурасы дүйнөнүн географиялык картинасы, географиялык ой жүгүртүү, географиялык методдор, географиялык тил сыяктуу төрт компоненттен турат. Геоэкология (географиялык экология) - ландшафт экологиясынын синоними таризинде таанылган географиялык билимдердин бир тарамдык бөлүгү катары адамдын табиятка чын ыкластан позитивдүү мамилесин чагылдырат. Окуучуларда геоэкологиялык компетенттүүлүктү калыптандыруу география предметинин башкы функцияларынын бири болуп саналат. Кыргыз Республикасынын экономикалык социалдык жана саясий география курсунда окуучуларды өзүнүн ата мекенинин түрдүү кыйырларындагы экологиялык көйгөйлөр менен тааныштырууга, ал маселелерге карата өздүк инсандык мамилесин, аны чечүү иштерине катышуу

боюнча баштапкы тажрыйбага ээ болууга толук мүмкүнчүлүктөр бар. Алар негизги мектептеги география сабагынын предметтик билим берүү стандартында, окуу программаларында, окуу китептеринде тастыкталган.

Демек, география сабагын окутуу процессинде калыптануучу экологиялык маданияттын деңгээли жаратылыш жөнүндөгү билимдин өздөштүрүлүшү, ага болгон жоопкерчиликтүү мамиленин калыптануусу практикалык иш-аракет менен мүнөздөлүүгө тийиш. Анын негизинде географиялык билим берүүдө экологиялык маданиятты калыптандыруунун теориялык жана практикалык маселелеринин жетиштүү деңгээлде изилденбегендиги аныкталды.

ГЛАВА II. “НЕГИЗГИ МЕКТЕПТЕ КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ГЕОГРАФИЯСЫН ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАРДЫН ЭКОЛОГИЯЛЫК МАДАНИЯТЫН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН МЕТОДИКАСЫ ЖАНА ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ”

2.1. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу проблемасын изилдөөнүн методологиялык принциптери жана методдору.

Диссертациялык изилдөөбүздүн бул бөлүмү экинчи жана үчүнчү милдеттерди чечүүгө багытталып, изилдөөнүн методологиясы, методдору, география сабагын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттары, аны ишке ашыруунун технологияларына негизделген. Проблема катары таризделгендей изилдөө негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттарын аныктап негиздеп, эксперимент аркылуу текшерүүгө багытталган. Анын *объектин* негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутуу процесси, ал эми *предметин* ошол сабакты окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттары түзөт. Ар кандай педагогикалык кубулушту изилдөө белгилүү методологиялык принциптерди жетекчиликке алууну талап этет.

Педагогиканын методологиясы жалпы гуманитардык илимдердин методологиясынан жана коомдун өнүгүү тенденциясын үйрөнүүдөн келип чыгат. Ал педагогикалык теориянын түйүндүү маселелери жөнүндөгү, педагогикалык кубулуштарды үйрөнүүгө болгон мамилелердин принциптери жөнүндөгү билимдердин системасы. Ошондой эле педагогиканын методологиясы алынган жаңы педагогикалык сунуштарды таалим-тарбиянын практикасына киргизүүнүн жолу жөнүндөгү окуу [103,22-б].

Жалпы жонунан **методологияны** ар кандай коомдук жана табият кубулуштарын изилдөө жана аларды чечмелөөдө колдонулуучу философиялык

ойлордун, идеялардын жана методдордун, ыкмалардын үлгүлөрдүн топтому - деп чечмелесек болот. С. М. Рубинштейн «*Туура негизделген жана омоктуу, ынанымдуу теория бир эле мезгилде практика үчүн олуттуу мааниге ээ. Олуттуу теориялык маселелерди чындап көрө билүү алардын турмуш менен тутумдаштыгын аңдай билүү дегендик*»-деп жазган [142,52-б]. Ошондуктан методологияны түпкүлүгүндө реалдуу турмуш кубулуштарды таануу эле эмес аны өзгөртүп түзүүгө багытталган билимдер таризинде кароо абзел.

Ал эми педагогика илиминин методологиясы дегенде педагогикалык кубулуштарды таанып билүү жана өзгөртүп өркүндөтүү процессинин принциптери, методдору жана формалары жөнүндөгү окууларды түшүнөбүз.

Изилдөөнүн методологиялык негизин - диалектиканын табият менен коомдун биримдиги, алардын тарыхый байланыштуулугу, адам менен табияттын ортосундагы мамилелердин өзгөчө шартталгандыгы жөнүндөгү негизги жоболору; инсандын өсүп жетилүүсүнүн жана калыптануусунун татаал жана түптүү башаты болгон ишмердүүлүктүн баштоочу, аныктоочу ролу [52,7-б], инсан таламдуу мамиле, маданият таламдуу мамиле, көп субъекттүү мамиле билим берүүнүн мазмунун улуттук баалуулуктардын негизинде өркүндөтүү (этнопедагогикалык мамиле) тууралуу психологиялык-педагогикалык концепциялар түздү. Алардын айрымдарынын негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу процессиндеги ордуна учкай токтоло кетели.

Системдүү мамиле негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу процессин окуучуларды окутуу тарбиялоонун бардык тарамдары, багыттары менен туташ биримдикте кароону талап этет. Диалектиканын мыйзамдарына ылайык ар кандай кубулуш жалкы эмес, жалпынын бөлүгү. Системдүү мамиле башка кубулуштар менен бирдикте Кыргыз Республикасынын географиясын окутуу процессинде окуучулардын

экологиялык маданиятын калыптандырууну экологиялык билим берүү менен ажырагыс биримдикте жүзөгө ашыруу зарылдыгын жаратат. Бул методологиялык принцип география окуу предметинин предметтик билим берүү стандартында **комплексүү өлкө таануу жана багыты катары негизделген. Ага ылайык бул багыт** географиянын бүтүндүүлүк жана бирдиктүүлүк идеясын ишке ашырат, анын бардык көрүнүштөрүндө адамдын жашоосу өткөн мейкиндикти уюштуруу жөнүндө бүтүн окуп-үйрөнүүнүн алкагында табигый-тарыхый, экономикалык жана социалдык багыттарды топтоштурат. Предметтин гуманисттик жана маданият таламдуу (культурологиялык) мүмкүнчүлүгү адамдардын ишмердүүлүгүнүн жана жашоосунун мейкиндиктик ар түрдүүлүгүн, географиялык чөйрөдө адамдын жана адамзаттын ролун, дүйнөлүк цивилизациянын өнүгүүсүнө адамдардын салымын окуп - үйрөнүү аркылуу ачылат.

Ишмердүүлүккө негизденүү мамилеси окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу бир жагынан окуучунун окуп үйрөнүү, мугалимдин кесиптик ишмердүүлүгүн үйрөнүүнү талап кылса экинчи жактан окуучуну экологиялык ишмердүүлүктүн, өзүн өзүнүн географиялык экологиялык компетенттүүлүгүн өнүктүрүүнүн субъектисине айландырууну талап этет. Бул методологиялык принцип предметтик стандарттагы компетенттүүлүк багыт менен өтмө катар байланышта каралат. География сабактары геокомпетенттүүлүктөрдү калыптандырууга басым кылат, б.а. окуучулардын өздөштүргөн билимдерин, билгичтиктерин, ишмердүүлүктүн ыкмаларын реалдуу жашоодо турмуштук маанилүү жагдайларда практикалык маселелерди чечүү үчүн колдонууга даярдыгы. «География» предметинин максаттары жана милдеттерине ылайык үч предметтик компетенттүүлүк бөлүп көрсөтүлгөн: географиялык, геоэкологиялык, социалдык-инсандык. *Географиялык компетенттүүлүк* - дүйнөнүн бүтүндүү сүрөтүн көрүү, чечилүүчү маселелерге жана бар болгон жагдайларга карата географиялык

мейкиндиктин көп түрдүү жараяндары жана кубулуштары жөнүндө билимди пайдалануу жана ыңгайлашуу жөндөмдүүлүгү [60,16-б].

Геоэкологиялык компетенттүүлүк - адамдардын, аймактардын жана жаратылыш чөйрөсүнүн ортосундагы өз ара байланыштардын татаал системасын баалоо, жаратылыштык-социалдык дүйнөгө нарктуу мамилени жаратуу жөндөмдүүлүгү. *Социалдык-инсандык компетенттүүлүк* - реалдуу географиялык мейкиндикте ыңгайлашуу жана аракеттенүү, инсандык максаттарды жана маанилерди аныктоо, аларды өз жашоосунда долбоорлоо жана жүзөгө ашыруу жөндөмдүүлүгү.

Маданият таламдуу мамиле. География сабагындагы экологиялык таалим-тарбия бала менен адамзат маданиятынын тарыхы, коомдун маданиятынын дөөлөттөрүнүн ортосундагы ортомчулук кызматты аткаруучу ошол дөөлөттөргө аралаштыруучу, адаптациялоочу жана нукура маданият жараткыч маанисинде аңдалат. Башкача айтканда таалим-тарбия процессинде окуучу экологиялык маданияттын ээси, сактоочусу, жаратуучусу катары өнүгүп калыптанышы абзел. Маданияттык багыт окутууда геомаданий мейкиндик концепциясын пайдалануу менен предметтин мазмунуна социомаданий бөлүктү киргизүүнү болжойт, ал адамдын ишмердүүлүгүнүн өнүмү жана чөйрөсү болуп эсептелет жана ал өзү менен өзү физикалык кубулуш катары эмес, адам менен мамилесинде анын аң-сезиминде образдуу чагылдырылган ишмердүүлүктүн натыйжасы катары кабыл алынат.

Көп субъекттүү мамиле (диалог жана полилог). География сабагындагы окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу процесси сабакта мугалим окуучулар менен ой бөлүшүп өз ара үйрөнүүдөн гана эмес өзү жашаган чөйрөдөгү адамдар менен мамилелеринин көп кырдуулугуна жана мазмунуна жараша болоорун эске алууну талап кылат.

Этнопедагогикалык мамиле. Бул принциптин талаптары атактуу окумуштуу педагог Г. Н. Волков тарабынан «Тарбиясыз - тарыхый эс тутум, этномаданий нарк-дөөлөттөрдү сактоо, улантуу мүмкүн эмес, ошондой эле

тарыхый эс тутумда сакталган өрнөктүү осуят насыяттарсыз, үрп - адат салттарсыз мекенчил патриот инсанды тарбиялоого болбойт» - деп эң таамай мүнөздөлгөн. В. И. Вернадский "... ар кайсы элдердин космологиялык ойломунда экологиялык маданияттын келечеги үчүн негиз болчу бай потенциал бар" - экендигин белгилеген [32,41-б]. Алардын мазмунунда катылган адептик-экологиялык проблемалар менен этнопедагогикалык энергия адамдардын жан-дүйнөсүн табиятка жапакеч мамиле кылууга байланышкан сезим туюмдар менен азыктандырып байытууга дале болсо дараметтүү. Маселе аларды илим айдыңынан иргөө, таануу, талдоо менен гана чектелбестен, жаш муундарды тарбиялоонун активдүү каражатына айландырууда турат. Бул маселенин актуалдуулугу айрыкча бүгүнкү глобалдуу экологиялык кризис курчуп турган убакта ого бетер арта берет. Элдин педагогикалык салтындагы мыкты жетишкендиктерди жаш муундарды бармактайынан баштап эле экологиялык маданиятка каныктыруу, билим берүү системасын жаңылоо, натыйжалуулугун жогорулатуу ишинде пайдалануу зарылдыгы улам күчөп барат. Бул принцип белгилүү өлчөмдө предметтик билим берүү стандартындагы тарыхый-географиялык багыт менен үндөш. Тарыхый-географиялык, экологиялык билимдер заманбап географиялык мазмундун ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет, анткени көптөгөн географиялык жараяндар жана кубулуштар алардын ортосундагы тарыхый-географиялык байланыштарды түзүүдө тарыхый өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүлөт. Предметтин мазмунунда тарыхый маданий аспектилерге өзгөчө көңүл бөлүнөт: ар кандай элдердин маданиятына - алардын тиричилигине, тилине, динине, улуттарды калыптандыруунун этникалык өзгөчөлүктөрүнө, географиялык ачылыштардын тарыхына жана Жердин планета катары өнүгүүсүн изилдөөлөргө ж.б.

Антропологиялык мамиле. Таалим-тарбия ишине карата мындай мамиле орус илимий педагогикасынын классиги К.Д. Ушинский тарабынан негизделген. Бул принцип педагогикалык процессте адамдын табигый жана

социалдык зат катары бүтүндүгүн эске алуу менен бирдикте адам жөнүндөгү бардык илимдердин жетишкендиктерин системдүү колдонуу зарылдыгын шарттайт. «Эгерде педагогика адамды бардык жагынан тарбиялагысы келсе, анда ал аны бардык жагынан үйрөнүшү керек» [168,45-б]. Бул жагдай мугалимге география сабактарында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу үчүн окуучулардын ага чейинки географиялык, экологиялык түшүнүктөрү, баалуулуктары тууралуу кабардар болууну милдеттендирет.

Илимий педагогикалык изилдөөнүн алгачкы этабында Кыргыз Республикасынын географиясын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча эмпирикалык деңгээлдеги изилдөөлөр жүргүзүлдү. Конкреттүү айтканда, Кыргыз Республикасынын географиясын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу маселесинин мүнөздөмөлөрү, абалы, өзгөрүү тенденциялары тууралуу маалыматтар топтолду. Обол изилдөөнүн объект жана предметине география предметин окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу маселесине таандык илимий-педагогикалык адабияттарды үйрөнүлүп илимий маалыматтарды каттоо, сактоонун белгилүү методдору колдонулуп, адабияттардын библиографиясы түзүлдү. География сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууга негиз болгон нормативдик окуу - методикалык документтерди (предметтик билим берүү стандарты, окуу программасы, окуу китеби) жана окуучулардын иш кагаздарын (күндөлүк, үй тапшырмалары, академиялык жетишкендиктери) ж.б. контент анализ методу аркылуу үйрөндүк. Окуучулардын жеке өзгөчөлүктөрүн, кызыгууларын, жүйө себептерин (мотив) таанып билүү үчүн балдардын акыл эмгегинин продуктыларынын (үй иштери, класстык жумуштар, дил баяндар, рефераттар) үстүнөн контент -анализ (мазмунду талдоо) жүргүзүү көп кырдуу маалыматтарга ээ кылды. Мектеп документтерин үйрөнүү изилдөө методун Бишкек шаарындагы № 89, Ж. Садыков атындагы № 84 - орто мектептеринде жүргүздүк. Аталган мектептердин география мугалимдеринин

балдардын экологиялык маданиятын калыптандыруу багытындагы тажрыйбаларын, окуу-тарбия иштери боюнча мүдүрдүн орун басарынын иш тажрыйбаларын жана мектептеги иш кагаздарын үйрөнүү менен ишке ашырдык. Изилдөө процессинде география сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча баштапкы абалды мугалимдердин рационалдуу тажрыйбаларын, сунуш пикирлерин үйрөнүү максатында алдыңкы педагогикалык тажрыйбаларды үйрөнүү жүзөгө ашырылды. Бул иш анкета, аңгеме, интервью, тест, байкоо ыкмаларынын негизинде жүзөгө ашты. Педагогикалык тажрыйбаны үйрөнүү Бишкек шаарындагы № 89, Ж. Садыков атындагы № 84 - орто мектептеби жана Аламүдүн районундагы Орто-Алыш орто мектеби, Ысык-Көл районундагы Сары-Камыш айылынын С. Нооружбаев атындагы орто мектептеринде жүргүзүлдү.

Экологиялык маданиятты окуучулардын аймактардын жана жаратылыш чөйрөсүнүн ортосундагы өз ара байланыштардын татаал системасын баалоо, жаратылыштык-социалдык дүйнөгө нарктуу мамилени жаратуу жөндөмдүүлүгү катары түшүнгөндүгүбүздөн улам окуучулардын жаратылышка карата мамилесин, жүрүм-турумундагы айрымачылыктарды байкоого алууга аракет кылдык. Байкоо - педагогикалык изилдөөлөрдө эң ийкемдүү кеңири таркаган методдордун бири. География сабагында окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптаныш динамикасын байкоо бул методдун эрежелерин жетекчиликке алууну талап этти. Буга байланыштуу байкоонун максаттуулугуна, башкача айтканда байкоо иштери окуучулардын экологиялык маданиятынын көрсөткүчтөрүнүн чектеринде жүргүзүлдү. Ошону менен бирдикте байкоонун комплекстүүлүгүн жетекчиликке алып окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптанышына байланыштуу кубулуштардын бир да жагын көңүл сыртында калтырбоого аракет кылдык. Изилдөө процессинде байкоонун *аралашып билинбей* жана *ачык байкоо* деген эки түрү колдонулду. Окуучулардын экологиялык билимин жаратылышка

карата мамилелериндеги айрымачылыктарын ачык байкоо Бишкек шаарындагы 89 - орто мектебинин 8 - 9 - класстары менен бирге Ала - Арча эс алуу аймагына экскурсия уюштуруу аркылуу ишке ашырылды. Мында изилдөөдө коюлган позициядан четтен туруп ачык байкоо жүргүзүп жана натыйжаларды өз мезгилинде каттап олтурдук. Бул методдун артыкчылыгы балдардын экологиялык билимин жаратылышка карата мамилелериндеги айрымачылыктарды табигый абалында көп кырдуу байланыштары жана көрүнүштөрү менен бирдикте түгөл үйрөнүүгө өбөлгө түздү.

Изилдөөнүн алкагында констатациялоочу (проблеманын практикадагы үйрөнүүгө багытталган), *изденүүчү* (жумушчу гипотезанын тууралыгын чакан чөйрөдө текшерүүгө багытталган) жана *калыптандыруучу* (алынган теориялык тыянактардын тууралыгын иштелип чыккан методиканын эффективдүүлүгүн текшерүүгө багытталган) эксперименттер өткөрүлдү.

Эксперимент Бишкек шаарындагы № 89, Ж. Садыков атындагы № 84 - орто мектептеби жана Аламүдүн районундагы Орто-Алыш орто мектеби, Ысык-Көл районундагы Сары-Камыш айылынын С. Ноорозбаев атындагы орто мектептеринде география мугалимдеринин жана окуучуларынын катышуусу менен жүргүзүлдү. Эксперименталдык жумуштардын натыйжаларынын сандык мүнөздөмөлөрүн чыгарууда психология- педагогикадагы математикалык жана статистикалык методдор колдонулду. Булар тууралуу диссертациянын кийинки бөлүмдөрүндө (3.1., 3.2.) кеңири маалымат берилген.

Жыйынтыктап айтканда илимий ишибизде философия, педагогика жана психология боюнча илимий адабияттарды теориялык жактан анализдөө жана синтездөө методдору, окумуштуулардын теориялык көз караштарын салыштырып анализдөө, тандап алынган материалдарды систематизациялоо жана классификациялоо, эмпирикалык методдор: анкета, тест жүргүзүү, педагогикалык байкоо жүргүзүү, педагогикалык эксперимент методдору колдонулуп, маалыматтар сандык жана сапаттык анализ жүргүзүү жолу менен иштелип чыкты.

2.2. География сабагы аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык модели жана аны ишке ашыруунун педагогикалык шарттары.

Кыргыз Республикасынын географиясы сабагы аркылуу окуучунун экологиялык маданиятын калыптандыруу мүмкүнчүлүктөрү тууралуу мурдагы бөлүмдөгү аналитикалык материалдар, алынган жыйынтыктар бизге анын окутуу процессиндеги моделин айкындоо боюнча изилдөө иштерин жүргүзүүгө өбөлгө болду. Азыркы педагогикалык адабияттарда модель түшүнүгү ар тараптуу чечмеленген. Алардын айрымдарына кайрыла кетели.

“Модель”, “Моделдөө” - жалпы илимий түшүнүктөр, алардын жардамы менен маанилүү нерселерди таанып - билүүгө болот. Өз ара байланышта болгон элементтерден турган объектилер, модель аркылуу ар түрдүү изилдөөлөрдө илимий түшүнүктөрдү аныктоодо кеңири колдонулат. Моделдөө - кандайдыр бир кубулуштарды, процесстерди же системаларды, объектилерди, алардын моделин түзүү аркылуу изилдөө болуп эсептелет. Моделдөө - таанып-билүүнүн негизги категорияларынын бири. Моделдөө идеясына мааниси боюнча туш келген илимий изилдөө усулу, белгилөө (белги коюу), абстракциялык моделдин ар түрдүү экспериментте колдонулган методуна таянат [143,45-б]. Моделдердин абстракциялык мүнөзү кубулуштардын бардык жагын эмес, алардын бир гана маанилүү жагын, же башка кубулуштар менен байланышын гана көрсөтөт. Ошентип, модель атайын байланыштар менен катнаштардын белгилүү бир жагын көрсөтүү куралы болуп эсептелет. Моделдердин элементтери изилдене турган нерсенин түзүлүшүн кайра жасоого мүмкүндүк берет. Моделдин элементтеринин өзүнүн элементтери менен канчалык даражада окшоштугу моделдөөнүн жагдайына, абстракциялык мүнөзү менен даражасына байланыштуу. Модель жана анын жардамы менен белгиленген объект бирдей эмес, бирок окшош экенин айтууга болот.

Окумуштуу В.В. Давыдов жазгандай: “Моделдер - объекттин маанилүү жактарын көрсөтмөлүү кабыл ала турган же элестете турган заттар, же

белгилер аркылуу берилген өзгөчө түрдөгү абстракция формасы [143,63-б]. Бул жеке жана жалпы көрүнүштүн өзгөчө байланышы, анда биринчи орунга мааниси коюлат” Философиялык адабияттарда моделдин эки түшүнүгү тең берилет: 1) Изилдөө объектисинин ордун басууга жараган; 2) Ал изилдөө объектиси тууралуу жаңы маалымат берет.

Гносеологиялык жактан алганда моделдөөнүн артыкчылыктарынын бири - белгисизден белгилүүгө өтүү, белгисиз нерсе тууралуу белгилүү нерсенин окшоштугун табууда колдонулгандыгы болуп саналат. Моделдөө кандайдыр бир жеке нерсени изилдөө ишинде кыйынчылык пайда болсо же таптакыр мүмкүн болбосо, же жагдайды мүнөздөөгө болбой турган убакта, колдонула турган курал болуп эсептелет. Демек моделдин кызматы теориялык абстракциялуу ойлоо менен объективдүү чындыктын арасындагы байланыш болуп эсептелет. В.В. Давыдовдун оюу боюнча, өнүктүрүүчү окутуунун негизин - балдардын өздөштүрө турган билими менен түшүнүктөрүнүн мазмуну түзөт [143,26-б]. Түшүнүктүн мазмунуна карай аны окутуунун методдору же окууну уюштуруунун түрлөрү тандалат.

Моделдөө жаңы мыйзамдарды, теорияларды, жыйынтыктарды талдоо жана аны түзөтүүчү изилдөөнүн үч түрүндө колдонулат. Алар эвристикалык модель, эсептөөчү жана эксперименттик модель. Эксперименттик модель жаңы проблеманы тажрыйбада изилдөө менен илимий божомолдорду түзүүгө жардам берет. Моделдик изилдөө методдору табият таануу жана экологиялык тарбия берүүдө кеңири колдонулуп келгендигин тажрыйбалар көрсөттү.

Биз иликтөөгө алган кубулуштун моделин түзүүнүн максаты Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун бир бүтүн процессин түзүү болуп саналат. Сунушталып жаткан бул модель универсалдуу жана аны башка предметтер аркылуу экологиялык билим берүү процессинде да колдонууга болот. Түзүлүшү жагынан мындай моделдер 3 блок боюнча айырмаланат. Алар: максаттык, мазмундук, иш-аракеттик жана баалоочу-жыйынтыктоочу.

Максаттык блок моделденген процеске багытталат жана теоретикалык-методологиялык жобону негиз алат. *Мазмундук блок* компоненттерди, критерий жана экологиялык маданияттын калыптануу деңгээлдерин камтыйт. Диссертациябыздын бардык бөлүмдөрүндө түрдүү багытта талданган "экологиялык маданият", "география сабактары аркылуу экологиялык маданиятты калыптандыруу" түшүнүктөрү аталган кубулуштун төмөнкүдөй аныктамасын негиздөөгө мүмкүнчүлүк берет. Биздин пикирибизде "Негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу - бул аталган предметтин алкагындагы геоэкологиялык билимдерди өздөштүрүү аркылуу балдарды табиятты аёо, коргоого даярдоо багытында атайын уюштурулган иш-чаралардын системасы болуп эсептелет".

Изилдөөдөгү түйүндүү түшүнүктүн такталышы жаш муундарды элдик педагогикалык тажрыйбалардын негизинде патриоттуулукка тарбиялоону оптималдаштыруунун маанилүү багыттарынын, анын критерийлеринин көрсөткүчтөрүн илимий жактан негиздеп иштеп чыгуу жана практикада колдонуу, багыттарын жана чен-өлчөмдөрүн айкындоого жол ачты.

Аларды иштеп чыгуунун зарылдыгы, биринчиден, проблеманын практикадагы чечилиш абалын айкындоо үчүн, экинчиден, аны андан ары өнүктүрүүнүн илимий-теориялык жана методикалык негиздерин иштеп чыгуу үчүн, үчүнчүдөн, негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун таасирлүү формаларын, методдорун, каражаттарын тандап алуу үчүн зарыл. Ошентип критерийлер проблемасы теориянын гана эмес тикеден тике практикалык иш аракеттердин сферасы менен да чечмеленчү маселе. Ансыз аталган педагогикалык кубулуштун ориентирлерин оптималдуу айкындоо мүмкүн эмес. «Критерий» тике маанисинде кандайдыр бир нерсенин, кубулуштун өзөктүү белгиси, чен - өлчөмү дегенди билдирет. Тигил же бул нерсени, кубулушту өлчөө, баалоо, классификациялоо ошол белгилерине карай жүргүзүлөт. Бирок, ошол өзөктүү белгилеринин өзү да критерий катары кабыл алынышы үчүн бир катар талаптарга жооп бериши зарыл. Ал талаптарды жалпысынан төмөнкүчө мүнөздөөгө болот. Биринчиден,

критерий объективдүү болушу шарт. Экинчиден, нерсенин жана кубулуштун көптөгөн касиеттеринин ичинен туруктуу, кайталанма белгилери гана критерий катары тандалат. Үчүнчүдөн, ошол тандалып алган белги кубулушту баалоо, классификациялоо үчүн жетиштүү болушу шарт.

Критерий бул норма, чен-өлчөм. Түпкүлүгүндө изилденүүчү кубулуштун, процесстин эң жогорку өнүккөн деңгээлинин үлгүсү, эталону катары кызмат кылат. Бирок, мындай функцияны аткарыш үчүн критерий көп кырдуу компоненттерден өлчөө, баалоо үчүн ийкемдүү көрсөткүчтөрдөн турушу шарт. Кыргыз Республикасынын географиясы сабагы аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу экологиялык билгичтиктин жана ишмердүүлүктүн байланышы тууралуу педагогикалык принципке таянат. Балдардын Кыргыз Республикасынын географиясы сабагы аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыгын шарттаган көрсөткүчтөр ушул принципке негизделет. Ал эми критерий менен көрсөткүчтөрдүн өз ара катышы төмөнкүчө чечмеленип жүрөт. Көрсөткүч көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан каралуучу объекттин абалы жөнүндө ой жүгүртүүгө негиз болгон эмпирикалык түшүнүктөрдүн тутуму катары каралат. Илимий адабияттарда “критерий” менен көрсөткүчтү бир өңчөй түшүнүк катары караган учурлар да кездешет. Ошондой болсо да көпчүлүк авторлор көрсөткүчтөр критерийдин айрым бир элементтери, алар критерийдин мазмунун түзүшөт деп эсептешет. Демек, критерий көп кырдуу көрсөткүчтөрдүн жалпыланган, универсалдуу көрүнүшү. Ар бир критерий кубулуштун көптөгөн касиеттерин мүнөздөөчү көрсөткүчтөрдүн тутуму.

Кыргыз Республикасынын географиясы сабагы аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун критерийлерине, көрсөткүчтөрүн төмөнкүдөй компоненттерге бөлүп кароого болот. Диссертацияда окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптанышынын биз карап чыккан курамдык бөлүктөрү когнитивдик, эмоционалдык-баалуулук, нормативдик, иш-аракеттик, сыяктуу бири-бири менен тыгыз байланыштагы компоненттердин татаал динамикалуу структурасынан турары аныкталды. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптанышынын маанилүү курамдык бөлүгүн география сабактар алкагындагы экологиялык билимдер б.а.

когнитивдик компонент түзөт. Когнитивдик компонент өз ичине билимдердин топтомун камтуу менен объектиге тиешелүү мамиленин келип чыгышын камсыз кылат. Когнитивдик компоненттин курамына кирген билимдердин топтому дүйнө таануу, социалдык табигый чөйрөдөгү процесстердин, кубулуштардын жалпылыгын жана системалуулугун түшүнүү, адамзаттын дүйнөдөгү орду жана ролун, адам менен жаратылыштын ортосундагы карым-катнашты баамдоо, экологиялык аң сезимди, экологиялык ишмердүүлүк жана экологиялык жөндөм, көндүмдөрүн калыптандырууну камсыз кылуусу зарыл.

Когнитивдик компоненттин көрсөткүчтөрү төмөнкүлөр менен аныкталат:

- «Тектоникалык курулмалар» жана «Дүйнөнүн минералдык ресурстары» деген темалардын алкагында алардын жер кыртышында пайдалуу кен - байлыктардын таралышынын мыйзам ченемдүүлүктөрү жана алардын экологияга тийгизген таасири жөнүндө корутунду чыгарат; жаратылыш ресурстарынын азайышына байланыштуу көйгөйлөрдү баалайт;

- Кыргызстан элинин менталитетинин калыптануусунда жаратылыштык, маданий, экономикалык жана башка феномендердин топтому катары кыргыз жеринин географиялык мейкиндигинин ролу кандай жана коомдун өнүгүү перспективалары кандай экендиги туурасында талдоо жүргүзөт, баа берет;

- литосферанын, гидросферанын, атмосферанын булгануусунун булактарын жана кесепеттерин аныктайт, аларды булгоонун кесепеттери жөнүндө талдайт;

- жаратылышты сактоонун көйгөйлөрүн чечүүнүн оң жана терс жактарын аныктайт, жаратылышты сактоо ишмердүүлүгүндө дүйнөлүк коомчулуктун ролун көрсөтөт;

- тиричилик жүрүм-турумдун деңгээлинде экологиялык моралдын ченемдерин сактайт, экологиялык маданияттын баалуулук-укуктук түшүнүктөрүн чечмелейт. Бул критерийдин көрсөткүчтөрү “Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 6-9-класстары үчүн «География» предмети боюнча предметтик стандарттагы” күтүлүүчү

натыйжаларга шайкеш.

Эмоционалдык-баалуулук компонент. Процесс өзү инсанга багытталгандыктан адамдын эмоционалдык-сезимдик чөйрөсүн калыптандырууну экологиялык маданиятты калыптандыруунун негизги компоненти катары кошуу керек - деп эсептедик. Л. С. Рубинштейн: “Эмоциялар мотивациянын субъективдүү формасы болуп эсептелет”- деп белгилеген [142,65-б]. Л.Л. Печко, В.М. Сенкевич, И.Т. Суравегинанын изилдөөлөрүндө эмоционалдык-сезимдик чөйрөнүн өнүгүүсү айлана чөйрөгө болгон адамдардын мамилелерин, экологиялык аң-сезимди калыптандырууга мүмкүнчүлүк түзө тургандыгы белгиленген. Бул компоненттин көрсөткүчтөрүн жалпысынан коомдо кабыл алынган жаратылышты салтуу ишенимдер, үрп-адаттар аркылуу жашоо турмушунун эрежесине айландырууга аракет кылуу, туулган жеринде (өлкөдө, планетанын башка районунда) коомдун бакубатчылыгын жакшыртууда өзүнүн жана ар бир адамдын катышуусунан көз каранды экендигине ынанат; жаратылышка карата пенделик ашыкча рационалдуулукту жана керектөөчүлүктү жеңе алат; «Мен өзүм айыл, район, область жана өлкөнүн экологиялык абалын жакшыртуу үчүн мен эмне жасай алам?» -деген позитивдүү ыкласын өнүктүрүүгө умтулат.

Иш-аракеттик компонент. «Өз өлкөмдүн (же башка өлкөнүн) шарттарын жакшыртуу үчүн мен эмне кыла алам?» - долбоорун иштеп чыгууга жана сунуштоого катыша алат; «Муну ар бир адам жасай алат» долбоорун иштеп чыгууга жана сунуштоого катышат, долбоордо энергияны натыйжалуу керектөөнү жана сактоону уюштуруу, айлана - чөйрөгө таасирди азайтуу үчүн мүмкүн болгон чараларды изилдейт жана өзүнүн чараларын сунуштай алат; чоң шаарларда жашоодон адамдардын ден-соолугуна келтирилген мүмкүн болгон коркунучтарды аныктайт, планетанын эң кир шаарларынын, Кыргызстандын райондорунун мисалдарды келтире алат; айлана - чөйрөгө кирдетүүчү таасиринин даражасы боюнча энергетиканын түрлөрүн салыштырат, шаар чөйрөсүндө, өнөр - жайында, айыл чарбачылыгында транспорт системасында

заманбап экотехнологиялардын мисалдарын келтирет; туулган жердин (өлкөнүн, жер шарынын каалаган башка бөлүгүнүн) экологиялык паспортун түзөт. Бул кулк мүнөздүн ар бир окуучудагы калыптангандыгын билүү үчүн анын деңгээлдерин аныктоо зарыл. Аныктоодо окуучулардын жүрүм -турумуна көзөмөл (кошуу, дискреттик) жүргүзүү, маектешүү, география мугалимдерин сурамжылоо, окуучулардын табиятка карата мамилесин аныктоого мүмкүндүк берүүчү кырдаалдарды түзүү сыяктуу педагогикалык изилдөө ыкмалары колдонулду.

Негизги мектеп окуучуларынын экологиялык маданиятынын калыптануу деңгээли деп, окуучулардын бул чөйрөдөгү сапаттык көрсөткүчтөрүнүн карым-катнашын жана сапаттык-сандык деңгээлдик мүнөздөмөсүн аныктадык. Теориялык анализ, иликтөө иштери окуучуларынын экологиялык маданиятынын калыптануу деңгээлинин өлчөмүн аныктоого көмөк көрсөттү.

Негизги мектепте география сабагы аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу процессиндеги төмөнкүдөй деңгээлдер аныкталды.

Окуучулардын география сабагынын алкагындагы экологиялык билим, билгичтик, көндүмдөрүнүн төмөн болушу, аларды кабыл алып, үйрөнүүгө болгон кызыгуусунун жетишсиздиги – экологиялык маданияттын *минималдык деңгээли* десек болот. Экологиялык маданияттын калыптанышынын төмөнкү деңгээли – окуучулардын экологиялык көйгөйлөргө карата кайдыгерлигин билдирет. Геоэкологиялык маселелер боюнча билимдери өтө эле жупуну. Окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптанышынын *ортоңку деңгээли* – биздин пикирибизде “негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу - бул аталган предметтин алкагындагы окуучулардын геоэкологиялык билимдерди өздөштүрүү, алардын табиятты аёо, коргоого даярдык деңгээлинин орточолугу менен аныкталат. Бул топтогу окуучулар геоэкологиялык кооптуулук үчүн күрөшүүгө дилгир, бирок, аракети жоктугун көрсөтөт. Экологиялык көйгөйлөргө иш жүзүндө байкоочу көбүнесе башкалардын чакырыгына катышуучу катары

аракеттенишет. Алар бул иште демилгесиз, «башкалар кандай болсо – ошондой» болуу менен гана чектелет. Бул маселе боюнча маалыматы жетишпегендигин мүнөздөйт.

Экологиялык маданияттуулуктун *жогорку деңгээли* окуучулардын геоэкологиялык билимдерди өздөштүрүү, алардын табиятты аёо, коргоого жогорку даярдыгы катары саналат. Жогорку деңгээлде өзүн өнүктүргөн окуучулар геоэкологиялык көйгөйлөргө активдүү катышкандыгы жана ишке жоопкерчиликтүү мамиле кылганы менен айырмаланат.

Моделге ылайык география сабактарында окуучулардын экологиялык маданиятты калыптандыруу процесси үч этап боюнча ишке ашат. Ар бир этаптын өз алдынча максат жана милдеттери болгондуктан ар бир этапта окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу белгилүү мазмун, методдордун комплекси аркылуу ишке ашат. [2.2. 2.3. параграфтар].

1-этап. *Мотивациялык*. Бул этапта мугалимдин алдындагы эң негизги максат - окуучуларда экологиялык жана жаратылышты коргоо иш аракеттерин ишке ашырууга болгон экологиялык билгичтик көндүмдөрдү калыптандыруу.

Этаптын милдеттери: окуучуну өзүнө, ден-соолугуна, айлана-чөйрөгө, жаратылыш кубулуштарына болгон жоопкерчиликтүү мамилесин түзүү керектигин жана коомдук тажрыйба, билим, моралдык, укуктук жана маданият нормаларына ылайык адеп-ахлактык негиздеги жүрүш-турушка тарбиялоо.

Окуучуларды билим жана билгичтикке үйрөтүүдө алардын активдүүлүгү эң негизги ролду ойнойт. Бул активдүүлүк окуучуларда өзү гана пайда боло койбойт, ошондуктан мугалим окуучулардын активдүүлүгүн камсыз кыла турган технологияларды колдонуусу керек. Алар: жалпы майрамдар, оюндар, викториналар, конкурстар, экскурсиялар, экологиялык багыттагы жүрүштөр болушу мүмкүн. Окуучу үчүн, группа менен иштөө, бирдиктүү-бөлүштүрүлгөн экологиялык иш аракетке даярдалган ишкердик, ролдук, имитациялык оюндар да кызыгууну жаратат.

2-этап. *Таанып билүүчүлүк.* Бул этапта мугалим окуучулардын география жана экология багытындагы жаңы алган билимдерин иш-аракетинде колдондурууну активдештирет. Окуучулар керектүү экологиялык проблемалар боюнча түшүнүк ала алышат, андан сырткары негизги экологиялык түшүнүктөрү калыптанат. Бул этапта таанып билүүчүлүк активдүүлүктү өнүктүрүүдөгү негизги максат баланын өз алдынчалуулугун өнүктүрүү болуп саналат. Окуучу илимий-популярдуу адабияттар жана массалык маалымат каражаттары аркылуу көп нерсе билүүгө, үйрөнүүгө өзү аракет кылат. Бул этаптагы балдар менен иштөөнүн негизги формасы изилдөө лабораторияларын, ийримдердин негизинде илимий коом түзүү болуп саналат. Этаптын милдеттери: Окуучуларды дүйнөгө болгон көз карашын өнүктүрүүчү, жаратылышты коргоо боюнча нормаларды жана баалуулуктарды камтыган коомдук мамилелердин системасын жана жаңы алган билимин экологиялык проблемаларды чечүүдө колдоно билүүгө үйрөтүү.

III-этап. *Иш-аракет.* Окуучулардын алган билимдерин билгичтик жана көндүмдөрүнүн негизинде жаратылышты коргоо боюнча жүрүш-турушка ээ кылуу. Этаптын милдеттери. Окуучулардын алган билимдеринин негизинде жаратылышты коргоо боюнча билгичтик, көндүмдөрүн жаратылыш объектилерине кам көрүү, жергиликтүү экосистеманы коргоо жана экологиялык идеяларды пропагандалоо.

Жогорудагы аталган компонент критерийлерге жараша экологиялык билимге ээ болгон окуучудан күтүлгөн билгичтик, көндүмдөр:

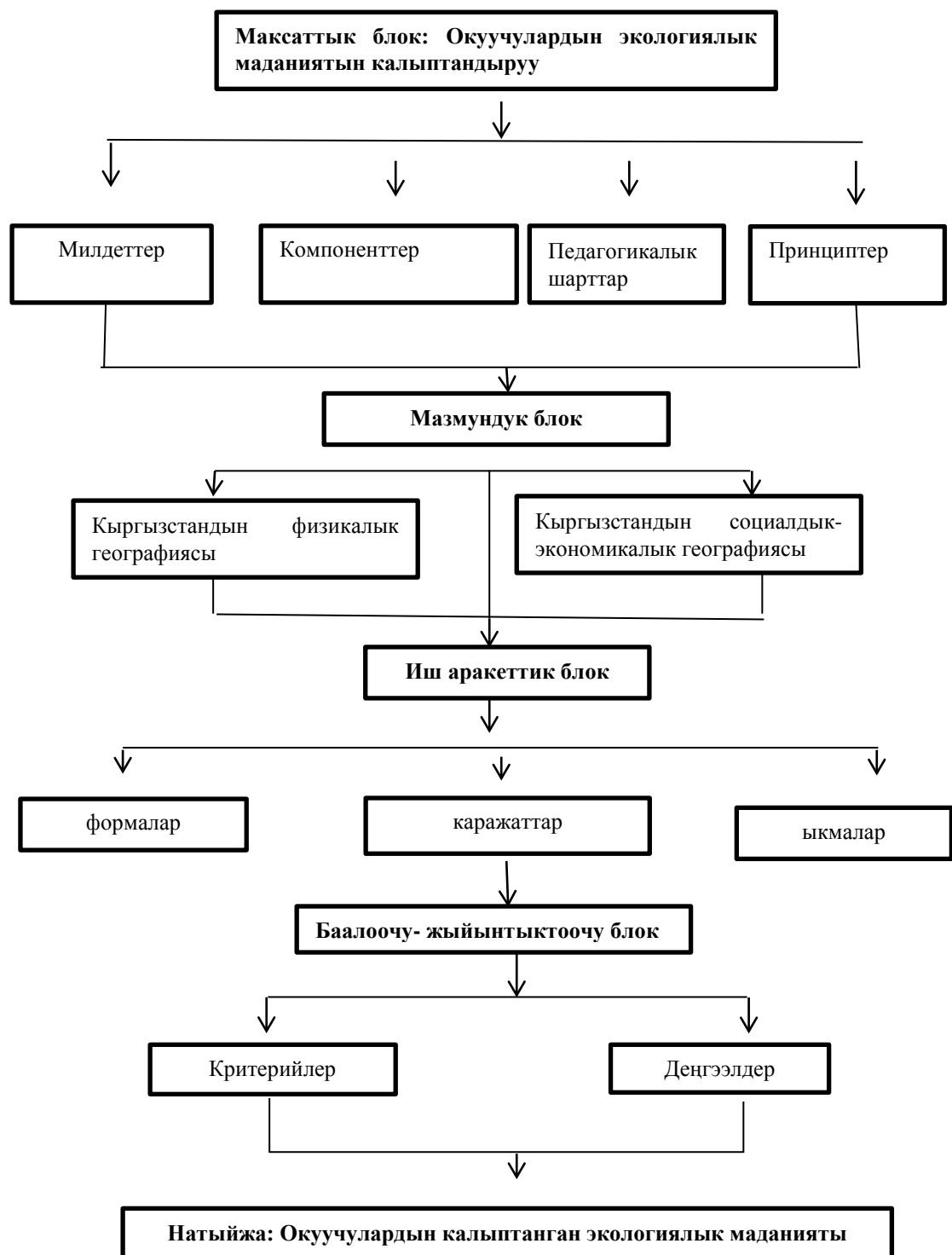
✓ окуучулар өз жеринин жаратылышын, кен-байлыктарын, маданиятын, улуттук баалуулуктарын, салт-санаасын, этноэкологиялык көз караштарын өздөштүрүү аркылуу өз өлкөсүнүн улуттук идеологиясын, кылымдар бою келаткан улуттук мурастарын сактоого тарбияланат.

✓ билгичтик көндүмдөрүн колдонуу менен, географиялык билимдердин булактарынын (карта, атлас, окуу китебинин тексти ж.б.) өзгөчөлүктөрүн түшүнөт;

✓ аткарылуучу иш аракеттин мазмунун жана ырааттуулугунун планын билет;

✓ иш аракеттерди практика жүзүндө тааныш жана тааныш эмес окуу кырдаалда колдоно алат.

Моделдеги ар бир блок бири-бирине баш ийип, байланышта болот. Блоктордун иерархиясы кийинки блоктун мазмунун түшүндүрөт жана аны аныктайт. Ар бир блок өз алдынча система катары каралышы мүмкүн. Себеби элементтердин бири - бири менен байланышын аныктоодо алардын белгилүү түзүлүшкө ээ экендиги аныкталган. География сабагы аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу процессинде экологиялык маданият моделдин функциясынын күтүлгөн жыйынтыгы, максаты жана системаны ишке ашыруучу звено болуп саналат. Экологиялык маданиятты калыптандыруунун моделинде компоненттин (когнитивдик, эмоционалдык-баалуулук, нормативдик, иш-аракеттик) жыйындысы, коюлган максатка жетүүгө багыттайт. Бул блоктун курамына төмөнкүлөр кирет: теорияга жана методологияга негизделген экологиялык маданиятты калыптандыруунун стратегиясы. Педагогикалык системада моделдөөнүн негизги максатын, стратегиясын аныктоо зарыл. Системанын ички мүмкүнчүлүктөрү негизги коюлган максатка жетүүгө шарт түзөт. Ошентип, окуучулардын геоэкологиялык билимдерди өздөштүрүү, алдардын табиятты аёо, коргоого даярдыгынын структурасына түзүмүнө, ага тийиштүү критерийлерге көрсөткүчтөргө таянып, окуучулардын экологиялык маданиятынын модели түзүлдү. Иштелип чыккан моделди география сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруудагы эң негизги мүмкүнчүлүк катары кароого болот.

2.1.- сүрөт. География сабагы аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун модели.

Изилдөөнүн жүрүшүндө теориялык булактарга, республикабыздын мектептеринде топтолгон тажрыйбаларга, педагогикалык эксперименттин натыйжаларына таянуу менен Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык

маданиятын калыптандыруу бир катар педагогикалык шарттардын комплекси аркылуу калыптанаарын көңүлгө туттук. Илимий адабияттарда педагогикалык шарт “...белгиленген милдеттерди чечүүгө багытталган мазмун, форма, методдор, каражаттар жана материалдык-мейкиндиктик чөйрөдөгү объективдүү мүмкүнчүлүктөрүнүн топтому” [118,32-б]; түрдүү иш аракеттердин тутуму, метод жана уюштуруу формалары (В.И.Андреев)[14]; педагогикалык процессти өнүктүрүүгө таасир этүү максатында педагог тарабынан атайылап ойлонуштурулган сырткы жагдайлар (М. Борытко); катары айкындалган. Б.В.Куприянов, С.А.Дынина ж.б. окумуштуулар билим берүү процессинин туруктуу байланыштары сыяктуу эле мыйзам-ченемдүүлүктөрдү аныктоо боюнча илимий-педагогикалык изилдөөнүн жыйынтыктарын текшерүү мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу - пландуу иш экендигин аныкташат. Ал эми окумуштуу М.В. Зверев педагогикалык системанын компоненттеринин биринин мазмундук мүнөздөмөсү катары эсептейт [23,12-б].

Демек, педагогикалык шарттарды ал системанын инсандык жана процессуалдык аспектине олуттуу таасир этип, анын ийгиликтүү иштешин жана өнүгүшүн камсыз кылуучу таалим-тарбиялык, материалдык-мейкиндик чөйрөсүнүн мүмкүнчүлүктөрүнүн тутуму катары карасак болот. Ар кандай максатты ишке ашыруунун педагогикалык шарттары изилдөөгө алынган предмет менен тыгыз байланыштагы материалдык жана руханий чөйрөнүн катышынан турат. Ошондуктан биз география сабактары аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун моделин ишке ашыруунун педагогикалык шарттарын аныктоодо аны менен тике байланыштагы субъекттерди эске алдык. Алардын катарында төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болот:

- география сабагы аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятынын мүнөздөмөсү;
- география сабактарынын окуу программаларынын, окуу китептеринин окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу мүмкүнчүлүгүн

аныктоо багытындагы анализдин натыйжалары;

- география сабактары аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууга таасир эткен факторлор боюнча мугалимдердин пикирлерин үйрөнүү;

- топтолгон маалыматтарды эксперттер менен талкуулоо жана анын негизинде алдыңкы планга чыккан детерминанттарды, шарттарды тариздөө.

Биз тарабынан аныкталган география сабагы аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттары жогорудагыдай ыкмалардын негизинде айкындалды. Ал педагогикалык шарттардын тутумуна ырааты менен төмөнкүдөй мүнөздөмө берүүгө болот.

Биринчи шарт географиялык билим берүүнү экологиялаштыруу. Бул шарт Кыргызстандын географиясы окуу предметтериндеги “адам табият” системасы тууралуу билимдерди стандарттын максималдык талаптарынын деңгээлинде өркүндөтүүнү шарттайт. Мугалим сабакка даярданып жатып, география сабагында экологиялык маданияттын чордонун түзгөн билимдердин мазмуну жөнүндө олуттуу ой жүгүртүп, зарыл учурда окуу программасына, окуу китептеги материалдарга толуктоо түзөтүүлөрдү киргизүүсү абзел. Ал тарабынан эң обол төмөнкү жагдайлар астейдил талдоого алынышы абзел. *Биринчиден*, окуучулар ээ болууга тийиш геоэкологиялык билимдердин көлөмү айкындалып, жаңы материалдын өткөн материалдар менен алака катышын бекемдөөчү башкы түшүнүктөр, маалыматтардын бөлүнүп көрсөтүлүшү зарыл. *Экинчиден*, окуучулар ээ болуучу экологиялык билгичтик жана көндүмдөрдүн системасы так аныкталууга тийиш. *Үчүнчүдөн*, окуучулардын экологиялык көз караштарынын калыптанышына түздөн түз өбөлгө болуучу идеялардын маңызына терең назар салып, атайын белгилеп алуу зарыл. *Төртүнчүдөн*, зарыл учурда окуу китептеги экологиялык окуу материалды жаңы илимий ачылыштар менен байытуу ошондой эле муктаждыкка жараша, айрым теориялык жоболорго тиешелүү тактоолорду киргизүү да маанилүү.

Бешичиден, эгер окуу китептеги экологиялык таанымдык материалдар өтө эле кеңири артык-баш, анчалык мааниге ээ эмес маалыматтар жыш болсо, аны кайрадан түзүп иштеп чыгууга аракет жасоо керек. Мугалимдин эң башкы милдети программалык материалдардын окуучулар тарабынан толук өздөштүрүлүшүн камсыз кылуу. Ал эми сабактын мазмунун өркүндөтүү ниетинде ага программадан сырткаркы түшүнүктөрдү, эрежелерди кошумча киргизүү иштери атайын педагогикалык жоболорго негизделиши зарыл. Бул жоболорго негизденип биз тараптан эксперименталдык иште бир катар иш чаралар жүзөгө ашты.

Экинчи педагогикалык шарт география сабактарынын мазмунун этнопедагогикалык жана этномаданий өнүттө өркүндөтүү. В. И. Вернадский "... ар кайсы элдердин космологиялык ойломунда экологиялык маданияттын келечеги үчүн негиз болчу бай [53,3-б] потенциялар бар " - экендигин белгилеген. Бул педагогикалык шарттын талаптарына ылайык диссертацияда изилдөөчүлөр И. Даминова, Г.Ж.Байышованын эмгектеринде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун мазмундук жана процессуалдык аспектерин улуттук жана жергиликтүү баалуулуктардын негизинде байытуу, өркүндөтүүнүн реалдуу тажрыйбалары чагылдырылган. И. Даминованын пикиринде "Жалпысынан кыргыздын элдик педагогикасындагы экологиялык тарбиянын маңыз-максатын төмөнкүдөй мүнөздөөгө болот:

- жаш муундардын табияттын кереметтүүлүгү, ыйыктыгы, адам жашоосунун жаратылышка көз каранды экендигине байланыштуу аң-сезимдерин калыптандыруу; табиятты эстетикалык-этикалык эң жогорку баалуулук катары кабылдоого үйрөтүү,

- жан-жаныбарларга, өсүмдүктөргө аяр мамиле кылууну үйрөтүү, аларды ырайымдуулуктун элдик социалдык-этикалык талаптарын, жөрөлгө салттарын аткаруу аркылуу моралдык-психологиялык жана практикалык жактан даярдоо" [53,63-б].

Кыргыз фольклорунун жана элдик педагогикасынын каражаттарынын экологиялык мазмуну аларда камтылган тарбиянын максаты жана идеалы, эмгекке жана жаратылышты коргоо ишмердигине карата урмат, ата-энеге, улууларга мамиле сыяктуу жалпы педагогикалык идеялар менен тыгыз байланышкан. Табият менен карым-катышта болуунун салттуу формаларын муундан муунга мурастап өткөрүүдө өзгөчө орун үй-бүлө элдик педагогиканын сактоочусу, улантуучусу болуп саналат [53,53-б]. Ошондуктан география сабактарынын экологиялык мазмунун этнопедагогикалык негизде өркүндөтүүдө башка булактар менен бирдикте окуучулардын ата-энелеринин салттык турмуштук билим жана тажрыйбаларына таянуу да өтө маанилүү.

Үчүнчү шарт окутуунун традициялык жана инновациялык форма жана методдорун айкалыштырып колдонуу. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда окуу процесси өзгөчө мүмкүнчүлүктөргө ээ. Сабактын баалуулугу анда таанып билүүчүлүк, өстүрүүчүлүк эле эмес, анын алкагында тарбия берүүчүлүк максат да ишке ашырылгандыгы менен аныкталат. Бирок, педагогикалык процесстин эч ким тана алгыс мындай бир объективдүү мыйзам ченемдүүлүгү бар. Окутуу үйрөтүү жана окуп үйрөнүү методдору да мугалим тарабынан тандалат. Анын колдонулушунун натыйжалуулугу да мугалимден көбүрөөк көз каранды. Мугалим бул каражатты канчалык ийкемдүү колдоно билсе, анда ага жараша аталган каражат да ошончолук ийкемдүү да, мыкты да болот. Демек, колдонула турган методдорду жандандыруу, анын таасирин, натыйжалуулугун арттыруу мугалимдин билгичтигине, устаттыгына көбүрөөк көз каранды. Эгерде колдонулган ыкма ийкемдүү жана таасирдүү болуп, бирок аны мугалим натыйжалуу колдоно албаса, анда ал метод ойдогудай натыйжа бербейт. Ошондуктан окутуу методунун өнүмдүүлүк даражасы эң алды ал методду пайдаланган мугалимдин шык-жөндөмү менен тыгыз байланышта каралат. Муну көңүл чордонунан чыгарууга болбойт. Ошону менен бирдикте окумуштуулар түпкүлүгүндө окутуунун методдору пассивдүү, активдүү, интерактивдүү болуп бөлүнөөрүн белгилешет.

Пассивдүү метод - үйрөтүүчү жана үйрөнүүчүнүн эки тараптуу иш аракетинин формасы. Мындай сабакта баары мугалимдин башкаруучу иш аракетинен көз каранды. Үйрөнүүчүгө мугалимдин айткан дегенин аткаруу ролу гана калат. Б.а. окуучунун мугалим менен байланышы анын берген суроолоруна жооп берүү, тапшырмаларын, текшерүү иштерин, тестерин аткаруу аркылуу гана курулат.

Активдүү метод - үйрөнүүчүнүн үйрөтүүчү менен бирдей даражадагы активдүү аракетин өнүктүрүүгө багытталат. Эгерде пассивдүү методдор авторитардык стили жаратса, активдүү методдор окуу процессиндеги демократиялык стилин түптөөнүн амалы катары кабылданат.

Интерактивдүүлүк методу -термин катары латын тилинде (inter) аралыгы, ортосу, актив, аракеттүүлүк, жигердүүлүк дегенди билдирет. Бул мугалим окуучунун гана эмес, окуучу менен окутуучунун көп тараптуу биргелешкен демилгелүү алака катыш аракеттерин кошо камтыган процесс. Окутуунун инновациялык метод - ыкмаларынын арасында окуучулардын өздөрү демилге көтөрүп, өнүгүүлөрүн камсыз кылуучу компьютердин жардамы менен билим алуу, модулдук үйрөтүм, изилдөө долбоорлору да өзгөчө мааниге ээ. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда тажрыйба аркылуу үйрөнүү методдорунун ролу чоң болот. Маселе боюнча изилдөө жүргүзүү, байкоо, эксперимент сыяктуу методдорго ылайык үйрөнүү иши реалдуу табиятты коргоо чөйрөсүндө же ага жакындаштырылган кырдаалдарда ишке ашырылат. Бул шарт окуучуларды экологиялык багыттагы изилдөөчүлүк жана чыгармачылык иштерге тартууну окуучулардын изилдөөчүлүк (мектептин экологиялык паспортун түзүү, экологиялык бюллетень чыгаруу, абанын, суунун жана топурактын курамын изилдөө, экологиялык плакаттар, сүрөттөр, газеталар, тематикалык долбоорлор, балдарды ой жүгүртүүчү, ойлондуруучу, анализ кылууга, түрдүү маалымат булактарын салыштыруу, жаратылыш ресурстарын рационалдуу колдонуу маселеси боюнча өз ойлорун билдирүүчү дил баяндар ж.б.) иштери теорияны практика менен айкалыштырууга

окуучулардын экологиялык маселелер боюнча ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүгө жардам берээрин көрсөттү.

Төртүнчү шарт – окуу процессин класстан тышкаркы иштер менен интеграциялоо. География сабагында окуучулардын экологиялык маданиятты калыптандырууда класстан тышкаркы иштердин жекече жана массалык формалары эффективдүү болоору диссертацияда реалдуу педагогикалык тажрыйбанын жана фактылардын негизинде бекемделген. Класстан тышкаркы иштер деп инсанга социалдык тажрыйбаны калыптандырууда зарыл шарт түзүүнү камсыз кылуу үчүн педагогдун окуу убактысынан тышкаркы, бош мезгилде ар кандай иш-аракеттерди, иш-чараларды уюштуруу, окуу-тарбия процессинин окуучуга таасир этүүгө аракет кылган ар кандай иш-аракеттеринин жыйындысын айтабыз [18,114-б].

Мектепте окутулган окуу предметтердин ичинен табият менен алака катышынын социалдык, нравалык этикалык маселелерин тигил же бул деңгээлде карабаган бир да сабак жок. Изилдөө процесси экологиялык маданиятты калыптандыруу география сабагынын адабият, көркөм өнөр жана тарых сабактары менен көп кырдуу байланышсыз мүмкүн эместигин көрсөттү. Ошондуктан предмет аралык байланыштарды эске алууну аталган максатка жетүүнүн *бешинчи шарты* катары негиздөөгө мүмкүнчүлүк берди.

Мисал иретинде кыргыз тил жана адабият сабагынын окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруудагы орду атайын изилдөөлөрдүн да предмети болгон [23]. Адабияттагы экологиялык проблемалар тууралуу К. Ибраимов «... бүгүнкү цивилизациянын өктөм шартында аталган калктардын (Ортоазия жана Казакстан элдери) адабият, искусство өкүлдөрүнүн ири алды, ошо өз элдеринин эзелтен бери түпкүлүктүү өмүр таржымалынын түбөлүктүү табийгый символдоруна айланып калышкан «ат», «төө», «бугу-марал», «кайберен-кийик», «ит-куш» сыяктуу жаныбарлардын касиеттүү образдарына кайра-кайра жан тартып кайрылып атышы, сыягы, жөн жерден болбосо керек. Мындай анималисттик образдар азыркы адабият, искусстводо коом

турмушунун абалкы этнографиялык, культурологиялык уңгулуу катмарларын учурдун экологиялык, этикалык катаал контексти менен байланыштырган концепциялуу медиатордун (ортомчунун) ролун аткарып аткандай», - деген оюн билдирген [71, 44-б].

Ал эми адабият изилдөөчүсү П. Дүйшөнбаев «Ч. Айтматовдун экологиялык этикасы» китебинде: «Адабияттын тарыхына кайрылсак дээрлик бардык элдердин фольклордук оозеки чыгармаларында, легендаларында жана мифтеринде, байыркы Грециянын акындарынын, жазуучу философторунун чыгармаларында, Кытайдын, Индиянын, Египеттин маданий эстеликтеринде адам менен жаратылыштын ортосундагы мамилелер кеңири чагылдырылып келгендигин көрөбүз. Же К. Маркстын сөзүн кыскартып айтканда, коомдун тарыхы - бул жаратылыштын тарыхы. Ал эми жаратылыштын тарыхы - бул коомдун тарыхы. Бул эки түшүнүктү биринен экинчисин бөлүп кароого болбойт. Коомдо саясий, социалдык-экономикалык кескин өзгөрүүлөр жасалганда экологиялык мамилелердин да интенсивдүүлүгү артып, ал адабияттын, искусствонун өнүгүшүнө түрткү болот. ... маанилүү этаптарда ошол мезгилдин экологиялык мамилелери жөнүндө өзүнчө адабий агымдар пайда болуп, жүздөгөн, миңдеген көркөм чыгармалар жаралган» - деп жазат [57,67-б]. Адабияттагы экологиялык сабактарды бүгүнкү окуучуларды тарбиялоодо колдонуу маселелерине изилдөөчү Бектуровдун диссертациясы арналган. Изилдөөчү адабияттын балдардын экологиялык маданиятынын калыптанышындагы ордун төмөнкүчө корутундулайт: « Жогорку класстын окуучуларынын көбү жаратылыш жана адабияттын адамга болгон таасирин салыштырышат, ошону менен бирге бул түшүнүктөрдүн окшоштугун ачышат: адабият жаратылыштай эле сезимге таасир этет, аны ойготот, ыракат тартуулайт дешет. Окуучулардын элестетүүсүн ойготуу жаратылышка карата адабиятты эмоционалдык кабыл алуу үчүн негиз түзгөндүгү менен маанилүү. Окуучулардын адабиятка болгон эмоционалдык-интеллектуалдык мамилеси алардын өзгөрүп жаткан курчаган дүйнөнү кабыл алуу үчүн негиз болот.

Адабият маалымат үчүн жөн гана булак болбостон ошондой эле таанып-билүүнүн жана өзүн-өзү таанып-билүүнүн бирден бир каражаты боло баштайт» [23,5-6]. География сабагы окуу планындагы көптөгөн гуманитардык сабактар менен ич ара байланышта. Демек, балдардын экологиялык маданиятын калыптандырууда бардык предметтер менен байланыш куруп өз ара кызматташтыкты арттыруу коюлган максатты ишке ашуруунун өбөлгөсү боло алат.

2.3. Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын өнүктүрүүнүн методикалык негиздери.

Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын өнүктүрүүнүн бирден бир шарты аталган предметтин мазмунун жана окутуу принциптерин жана методдорун экологиялаштыруу. Буга байланыштуу азыркы педагогикадагы экологиялаштыруу түшүнүгү маданияттын башка чөйрөлөрүндөгү көз караштарга канчалык дал келет деген суроо пайда болот. Ар кандай булактардан “*экологиялаштыруу*” термин катары окуу - тарбия ишине гана эмес, өндүрүшкө, саясатка активдүү кирип бара жаткандыгын көрүүгө болот. Экологиялаштыруу түшүнүгү алгач 1972 - жылы Стокгольм шаарында БУУнун конференциясында колдонулган. Андан кийин Бразилияда РИО-92 жыйынында кеңири талкууланган. Бул эки конференциянын негизинде айлана чөйрөнү коргоо боюнча декларация жарыяланып БУУнун туруктуу өнүгүү комиссиясы түзүлгөн. Демек, экологиялаштыруу өндүрүш социалдык -педагогикалык чөйрөнүн баарын түгөл камтыган түшүнүк. Экологиялаштыруу түшүнүгү адамзаттын тиричилигинин бардык чөйрөсүн камтып анын экологиялык ой түшүнүктөрүн, баалуулуктар мамилесин, туткан позициясын, табият менен алака катышынын принциптерин, жүрүм турумун мүнөздөгөн феномен. Педагогикалык илим жана таалим-тарбия практикасындагы экологиялаштыруунун фундаменталдык жана технологиялык аспектери М.Н. Берулава, М.В. Богуславский, О.С. Газман, Б.С. Гершунский,

С.Н. Глазачев, Г.Б. Корнет, В.С. Кузин, З.И. Равкин, Г.П. Сикорский, В.А. Слостенин А.Н. Захлебный, А.П. Захлебный, И.Т. Суравегина И.Д. Зверев сыяктуу ж.б. окумуштуулардын эмгектеринде каралган. Жогорудагы окумуштуулардын эмгектерин анализдөө бизге окуу предметтеринин мазмунун экологиялык билим жана тажрыйбалардын негизинде өркөндөтүүнүн б.а. экологиялаштыруунун бир катар тажрыйбаларын бөлүп көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Алар төмөнкүлөр:

- жалпысынан, жалпы мектептерде предметтик жана предмет аралык байланыш методикасын экологиялаштыруу окуу предметтеринин мазмунуна экологиялык билимдерди кошуу менен түшүндүрүлөт;
- предметтик билимдердин маданий контекстин кеңейтүү максатында илимий жана искусство, адабият булактарынан алынган иллюстративдик материалдарды адаптациялоо;
- башка предметтерден алынган буга чейин экологиялык билим берүү максатында адаптацияланган материалдарды кошумчалоо;
- табиятты коргоого байланыштуу прикладдык билимдерди иллюстрациялоо.

Негизги мектепте «Кыргыз Республикасынын физикалык географиясын» (8-класс) жана 9-класста «Кыргыз Республикасынын экономикалык жана социалдык географиясын» окутуунун мазмунун экологиялаштырууда төмөнкүдөй жагдайларды эске алуу керек. Обол мурдагы бөлүмдөрдө белгиленгендей мектеп географиясында экологиялык маданиятка тике тиешелүү көптөгөн түшүнүктөр каралаарын эске тутушубуз абзел. Алсак, геоэкологиянын таяныч түшүнүктөрүнүн катарына кирген жаратылыштын бүтүндүгү, географиялык кабыкча, жаратылыш комплекси биочөйрө деген темалар учурайт. Бул белгилүү өлчөмдө география сабактарынын мазмунун геоэкологиялык өңүттө өркөндөтүү маселесин алдыңкы планга чыгарат. «Геоэкология жер планетасынын глобалдык масштабдагы өсүп өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн үйрөнүүнүн негизинде адам баласынын географиялык

кабыкка, материктерге океандарга, региондорго жана локалдык масштабдагы жерлерге тийгизген таасирин, анын кызыкчылыгын багыттоо жаратылыш ресурстарын сарамжалдуу пайдаланууну үйрөтүү болгондуктан, ал география илимине жакын илим»[126, 176-б.] Ырасында эле табият койнундагы заттардын тулкусундагы зат алмашуу процесстери анын негизинде келип чыккан табигый кубулуштар география илиминин алкагында талдоого алынат. Кыргызстандагы көп кырдуу экологиялык көйгөйлөрдү республиканын аймактарынын жеринин өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүсүз таанууга болбойт. Бул милдет жалпы билим берүү уюмдарынын 6-9 -класстарында география сабагы үчүн предметтик стандартта «заманбап географиянын предмети болуп «жаратылыш - адам - чарба - курчап турган чөйрө» бир бүтүн системасы болгон географиялык чындыктагы мейкиндик-мезгилдик өз ара байланыштарды жана өз ара аракеттерди окуп-үйрөнүү эсептелет. Бул система табияттын жана коомдун жаңы көз караштардын калыптануусуна, курчап турган чөйрөгө дөөлөттүк мамиле кылууга багытталган туруктуу өнүгүүсү үчүн зарыл. Географиянын мектептик курсунда Жердин табигый, социалдык, экономикалык системаларынын бир бүтүндүгү, туруктуулугу жана туруксуздугу тууралуу түшүнүктөр калыптанат» - деп так белгиленген [199].

Бул жагдайлар Кыргыз Республикасынын физикалык географиясына байланыштуу билимдерди экологиялык маселесиз экологиялаштыруусуз үйрөнүү мүмкүн эмес деген ойлорубузду бекемдейт. Педагогикалык изилдөөлөрдө окуучуларда тигил же бул баалуулуктарды калыптандыруу обол ошол маселе боюнча жетик калыптанган көз караштарга негизделет. Бул маселелер бардык педагогдордун эмгектеринде тастыкталган. К.Д. Ушинский акылды билимден ажыраткан формалдуу өнүгүш курулай эле элес, ар бир илим адамды өз мазмуну менен өстүрөт, ошондуктан илимди адамдын турмуш практикасындагы нукура пайдасы үчүн гана үйрөнүүнү илимге утилитардык мамиле деп айыптаган. [168,30-б]

Формалдуу жана материалдык билим берүү теориясынын кайсынысы идеалдуу, акыйкат кай тарапта экендиги азыркыга чейин бир жактуу чечиле элек. Көрүнүктүү психолог Л.С. Выготский билимдердин инсандын өнүгүүсүндөгү чечүүчү ролуна басым жасоо менен окутуунун методдорунун ийгиликтүү натыйжага жетиши обол окутуунун мазмунун өркүндөтүү зарылдыгына алып келет деп жазган. [38,61-б]. Советтик мезгилдин көрүнүктүү педагогу Ю.К. Бабанский: "...окуу процессиндеги окуучулардын окутуу-тарбиялоонун бардык аспектеринин ийгиликтүү чечилиши, билим берүүнүн мазмундук компонентине байланыштуу" - деп жазат [16,24-б]. Демек, география сабактары аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын өркүндөтүү аталган сабактын мазмунун экологиялык билимдер аркылуу мазмундук жана технологиялык деңгээлдерде реконструкциялоодон көз каранды.

Негизги мектепте география сабактарын экологиялаштыруунун түпкү натыйжалары окуучуда калыптанган конкреттүү компетенттүүлүктөр менен айкалышы шарт. Алар төмөнкүлөр:

- окуу материалдарынын мазмундук тилкесиндеги түйүндүү экологиялык түшүнүктөрдү ачыктап, чечмелеп берүү;
- жер шарынын географиялык мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн удаалаштыгы менен бирдикте экологиялык маданиятка, «жаратылыш - адам - чарба - курчап турган чөйрө» бирдиктүү системасын камтыган экологиялык акыйкатты таануу;
- элдин турмуш тиричилик чарбачылыгынын табиятка тийгизген пайда жана зыяндарын аныктоо; туулган жериндеги флора жана фаунанын таркалуу себептерин ачыктоо, айкындоо.
- окуучуларда жаратылыштагы экологиялык процесстердин, кризистердин тамыр таржымалын, себептерин өз алдынча таануу үчүн, ошондой эле экологиялык ишмердүүлүктөрүн өнүктүргөн байкоо жүргүзүүлөрдү, практикалык иштерди жана экскурсияларга катышуу;

– жаратылыштын өз ара байланышын ачыктоо.

Жогорудагы натыйжага багытталган чен-өлчөмдөр негизги мектепте «Кыргыз Республикасынын физикалык географиясын» (8-класс) жана 9-класста «Кыргыз Республикасынын экономикалык жана социалдык географиясын» окутуунун мазмунун экологиялаштыруу олуттуу негиздүү принциптерди жетекчиликке алууну талап этет. М.Ташпынар жана А.Алимбековдор окутуунун принциптерин «...таалим тарбия процессин уюштурууга жана жүзөгө ашырууга коюлуучу нормативдик талаптар, жетектөөчү идеялар» катары ачыкташкан. [8,53- б.]

Өзүнөн өзү түшүнүктүү география сабактарында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу максатында предметтин мазмунун экологиялаштыруунун бөтөнчө атайын иштелип чыккан принциптери жок экендиги белгилүү. Ал гана эмес кыргыз тилин кыргыз мектебинде окутууга арналган эмгектерде да негизги нормативдик талаптар, дидактикалык принциптер айрым өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен ачыкталат. Ушундан улам биз география сабактарынын алкагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу ишин натыйжалуу уюштурууда бул предметтин алкагында калыптанган дидактикалык принциптерди жетекчиликке алууну орундуу деп эсептейбиз. Н.Н. Баранский, И.И. Баринова, А.В. Даринский, И.В. Душина, Г.А. Понурова, Л.М. Панчешникова, Л.А. Апатова, Т.П. Герасимова, И.П. Махова, Г.Я. Нечепуренколордун эмгектерине таянуу менен географияны окутуунун төмөнкүдөй принциптерин бөлүп көрсөтүүгө болот. Алар: 1) Илимий негизде окутуу принциби; 2) Системалуу жана ырааттуу окутуу принциби; 3) Көрсөтмөлүү окутуу принциби; 4) Окутуунун аң сезимдүүлүк жана активдүүлүк принциби; 5) Билим-билгичтик жана көндүмдөрдү бекем өздөштүрүү принциби; 6) Окутуунун жеткиликтүүлүк принциби; 7) Окутууда теория менен практиканын байланышын камсыз кылуу принциби; 8) Тарбиялап окутуу принциби; 9) Окутууда курактык жана жекече айрымчылыктарды эске алуу принциби; 10) Чөлкөмдүн өзгөчөлүгүн эске алуу принциби. Дидактикалык

жалпы негиздер менен бирдикте ар бир предметти окутууну кыйла натыйжалуу жүзөгө ашыруу жана уюштурууда жетекчиликке алынуучу бөтөнчө эреже, жоболор жана принциптер да болот. Географияны окутууда мындай бөтөнчөлүк спецификалык принцип катары чөлкөмдүн өзгөчөлүгүн эске алуу принцибин көрсөтүүгө болот. Бул принцип окуучулардын өзү мекендеп жашаган жаратылыштын калкын изилдөөгө, айыл-жергесинин чарбасын, кырлардын жана чөлкөм таануу билимди колдонуу менен систематикалык өздөштүрүүдө география сабагында колдонулат.

Мектептик географиялык аймак таануу билим берүүчүлүк жана тарбиялык эки чоң ролду ойнойт. Бул окутууну турмуш менен байланыштырууга жардам берет, жергиликтүү табияттын өзгөчөлүктөрүн изилдеп, эмпирикалык жана теориялык билимдерин пайда кылат.

Аймак таануу сабактары практикалык көндүмдөрдү өнүктүрүүгө көмөктөшөт, байкоону күчөтөт, илимий ыкмалар менен тааныштырат, дидактикалык принципти практикада колдоонууга мүмкүнчүлүк берет, Мисалы жакындан алыска, тааныштан тааныш эмеске, көрсөтмөлүк окутууну практикада ишке ашыруу, чыныгы чындык - көрсөтмөлүктүн биринчи даражасы. Аймак таануу сабактары балдардын эл жерине карата позитивдүү мамилесинин өнүгүшүнө жагымдуу жакшы шарт түзүп акыл-эсин байытып патриоттук сезиминин пайда болушуна да түрткү берет. Географияны өздөштүрүүдө окуучу өзүнүн жашаган жеринин калкынын жашоосу, эмгектик ишмердүүлүгү менен таанышат. Мындай таанышуу ишмердүүлүгү география сабагын окуган окуучулар тарабынан ар бир мектепте өзүнүн жашаган жеринин өзгөчөлүктөрүнө жараша ар башка багытта ишке ашат. Край таануу билими ар дайым толукталып, байытылып, окуучулардын жаш курагы менен география курстарын эске алуу менен тереңдетилиши керек. Алыскы өлкөбүздүн объектилерин жана кубулуштарды изилдөө аянты "призмасы" аркылуу кабыл алуу жолу менен жүзөгө ашырылат. Край таануу материалы - өлкөбүздүн объектилердин салыштыруу үчүн негиз болуп саналат. Өзүбүздүн жерибиз

менен салыштырганда “масштабдуу сызыкты” эске түшүрөт. Мындай шартта өзүбүз жашаган жер ар түрдүү ыкмалар менен изилденет. Ар дайым объектерге байкоо жүргүзүлөт. Программалык иш чаралар уюштурулат жана программалык эмес экскурсиялар, туристтик жөө жүрүүлөр, атайы край таануу адабияттары окулат, жаңы келгендер менен маек куруулар болот. Топтолгон материалдар ишке кирип, байытылып, системалаштырылат, стенд, витрина, альбом сыяктуу көпчүлүккө тааныштырылат. География бөлмөсүндө балким, чөлкөм таануу бурч, ал эми мектеп ичинде чөлкөм таануу музей ачылышы мүмкүн.

Арийне, биз изилдөөбүздүн алкагында география сабагын экологиялаштыруунун бардык принциптерин жетекчиликке алынышын кеңири баяндап ачыктап берүүгө мүмкүнчүлүк болбогондуктан алардын негизгилерине гана токтоло кетebиз. Түпкүлүгүндө экологиялаштыруу нормативдик окуу материалдарын «өркүндөтүү», «кошумчалоо», «иргөө» сыяктуу түшүнүктөр менен ачыкталуучу кубулуш. Тактап айтканда, окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууну ниет кылган мугалим сабакка даярданып жатып, ар убак анын чордонун түзгөн билимдердин мазмуну жөнүндө олуттуу ой жүгүртүп, зарыл учурда окуу программасына, окуу китептеги материалдарга толуктоо түзөтүүлөрдү киргизүүсү абзел.

Ал тарабынан эң обол төмөнкү жагдайлар астейдил талдоого алынышы абзел.

Биринчиден Окуучулар ээ болууга тийиш болгон экологиялык билимдердин көлөмү айкындалып, жаңы материалдын өткөн материалдар менен алака катышын бекемдөөчү башкы түшүнүктөр, маалыматтардын бөлүнүп көрсөтүлүшү зарыл. 8-класста «Кыргыз Республикасынын физикалык географиясы» предметинин мазмунун экологиялаштырууда жаратылыш жана адам турмушунун алака катышын, гармониялуу мамилесин мүнөздөп ачып көрсөтүп, адамдардын экологиялык жүрүм турумуна негиз болуучу түшүнүктөр бардык темалардын ички маани-маңызын кызыл сызык

менен тепчип өтүшүн сактоого аракет кылдык. Буга негиз болуучу түшүнүктөрдүн катарына төмөнкүлөр кирет: *жаратылыш ресурстарын калыбына келтирүү, айлана-чөйрөгө келтирилген зыян, зыяндуу заттардын абага чыгарылышы, агызып чыгарылышы, коргоо зоналары (айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы), жашыл зоналар, дарылоочу ден соолукту чыңдоочу зоналар, корголуучу зоналар (айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы), санитардык коргоо зоналары, өзгөчө экологиялык кырдаалдар зоналары, кызыл китеп, айлана-чөйрөнүн сапаттык ченемдери, өзгөчө корголо турган табигый аймактар, таштандылар, жаратылыш ресурстары, озонду бузуучу заттарды жок кылуу, айлана-чөйрөгө зыян келтирүү, экологиялык коопсуздук, экологиялык тутумдар, экологиялык кылмыштар, айлана-чөйрөнүн мониторинги ж.б.*

Окуучуларда бул түшүнүктөрдү темалардын өзгөчөлүктөрүнө жараша ырааттуу калыптандырууга болот. Мисал иретинде айрым темалар боюнча сабактардын мазмунун өркүндөтүүнүн үлгүлөрүнө кайрыла кетели. 8-класста «Кыргызстандын рельефи, геологиялык түзүлүшү жана кең байлыктары» деген үчүнчү теманын алкагында «Геологиялык түзүлүшү жана өнүгүү тарыхы. Тектоникасы. Геохронологиялык таблица. Орография. Рельефинин жалпы өзгөчөлүктөрү. Рельефинин негизги формалары. Кен байлыктары. Рельеф менен байланыштуу коркунучтуу табигый процесстер: жер көчкү, сел, жарлардын пайда болушу, эрозия, үбөлөнүү. Коркунучтуу кубулуштарды болтурбай коюу чаралары» деген маселелер каралат. [127,12-58-б.б]. Бул теманын экологиялык мазмунун жана таасирин тереңдетүү үчүн жер көчкү, сел, жарлардын пайда болушу, эрозия, үбөлөнүүнүн адам турмушуна апаат алып келүүчү натыйжалары тууралуу илимий фактыларды кыстара айтабыз. Окуучуларга кыргыз жеринин азыркы рельефи мурдагы доорлордо азыркыдан олуттуу айрымалуу болгондугун мисалдар менен ырастайбыз. Сабактын эмоционалдык фонун арттыруу үчүн байыркы кыргыз жеринин эволюциясын чагылдырган «Манас» эпосунан алынган төмөнкүдөй саптарга кайрылабыз.

Ошол күндөн ушул күн,
Коо бузулуп сай болду,
Асты үстүнө айланып,
Сай бузулуп тоо болду.
Калдайып жаткан бул жердин,
Кайсы жери соо болду?
Ошол күндөн ушул күн,
Деңиз кургап чөп болду,
Чөл бузулуп көл болду
Түз бузулуп төр болду.
Чокусу көктү тиреген,
Зоо бузулуп саз болду,
(Курама варианты, "Семетей", 3-4).

Окуучулардын көңүлүн адамдар өз мекендеп жашап келген жердин өнүгүш өзгөрүшүнө такай баам салып ажайып толуп ташып турган чагынан ырахат алып, бузулуп алсырап турган чагына кейип келгенине бурабыз. Мындай кырдаалдар эпостордо кадыресе элдик байкоолорго негизделген билимдердин калыптанып катталып калганына басым жасайбыз. "Манас" эпосунун материалдарына таянып төмөнкүдөй илимий маселелерди кароого болот: 1) жер бетинин өзгөрүшү, жер кыртышындагы табигый кыймылдар; 2) өзгөрүүлөрдүн ылдамдыгы; 3) мезгилдүү (ритмдүү) өзгөрүүлөр; 4) өзгөрүүлөрдүн табияттык жолу; 5) мезгил жана табият [106, 44 б].

8-класстын географиясы окуу программасына ылайык «*Кыргыз Республикасынын суулары жана суу ресурстары*» -деген 5-теманын алкагында «негизги дарыя системалары жана дарыя алабдары. Дарыялардын куралышы жана суу режими. Мөңгүлөр жана алардын типтери, өлчөмдөрү, режими. Алардын түрлөрү жана өлкөнүн территориясы боюнча таралуусу. Көп жылдык тоңдор. Ири көлдөр жана аларга жалпы мүнөздөмө. Саздар. Жер астындагы суулар. Чарбадагы суунун ролу. Суу ресурстарынын республиканын аймагы боюнча бирдей эмес таралышы. Сууну пайдалануу, анын сапатын жана

көлөмүн сактап калуу. Суу менен байланышкан коркунучтуу табигый кырсыктар: ташкындар, суунун кириши, көчкүлөр, селдер жана аларды алдын ала болтурбай коюу жолдору» деген маселелер каралат.

Сабак материалдарын актуалдаштыруу максатында мында мугалим соңку илимий табылгаларга таянуу менен Кыргызстанда суу экологиясына байланыштуу материалдарга кайрылуусу абзел. «Борбор Азиянын суу ресурстарынын 40 пайызы Кыргызстанда жайгашкан. Өлкөдө таза суунун булагы болгон 5 миңден ашык мөңгү бар. Жалпы аянты 8 миң чарчы метрден ашык болгон мөңгүлөрдөгү суунун кору 760 млрд. кубометрге чейин жетет. Башкача айтканда, мөңгүлөр Кыргызстандын аянтынын 4,2 пайызын түзөт. 10 чакырымдан узун болгон 2 миңден ашык суулар бар. Алардын жалпы узундугу 35 миң чакырымга жетет. Мындан тышкары деңиз деңгээлинен 3-4 миң метр бийиктикте жайгашкан көлдөр, жер астындагы суулар бар. Кыргызстан Борбор Азия аймагында суу ресурстары өз булактарынын эсебинен камсыздалган жападан-жалгыз өлкө болуп саналат»[200].

Бирок, суу түбөлүк түтөөр, түгөнбөс байлык эмес. Эгер аны кор тутсак оболу өзүбүз орду толгус оор абалга кептелебиз. Буга байланыштуу азыр Республикада мөңгүлөрдү сактоонун аянычтуу абалы тууралуу кеп кылбай коюууга болбойт. Мезгилдүү басма сөздөрдө талкууланып келе жаткандай мөңгүлөрдүн абалы аянычтуу.

Сабактарда Кумтөрдөгү негизги кен байлыктар беш мөңгүнүн астында калгандыгы белгиленет. Азыр Давыдов жана Лысый мөңгүлөрүнүн жарымынан көбү талкаланып бүттү. Бул биздин өлкөнүн, элдин келечегине балта чабуу менен барабар. Жарандык активист эколог Динара Кутманова эл аралык изилдөөлөргө таянуу менен төмөнкүлөрдү белгилейт: «Тянь-Шань тоолорундагы мөңгүлөрдүн көлөмү глобалдык жылуулуктун кесепетинен жылына 10 метрге азайып жатат, ал эми Кумтөрдүн айланасындагы мөңгүлөр жылына 30-40 метрге азайып жатат, ушунун баары эмне канчалык таасири эткенин айтып турат. Биз глобалдык абалга кошумча иретинде өз колубуз

менен мөңгүлөрдү талкалап жатабыз». [201] Давыдов мөңгүсүнүн 2005-жылы 80 пайызы бар болсо, учурда 30 пайызы гана калган. Көз карандысыз эксперт Калия Молдогазиева "Центерра" эң оболу зыяндын ордун калыбына келтирүү керектигин айтат. Ал катышкан 2012-жылдагы көз карандысыз комиссия "Центерра" мөңгүлөргө 1 миллиард долларга жакын суммага зыян алып келген деген чечим чыгарган."Зыянды мыйзамдаштырып канадалык компанияга төлөтпөй коюуну көздөп жатышат. Ошол келтирген зыяндардын баарын төлөш керек. 2026-жылга чейин толук иштетип, андан кийин жабуу керек. 3 комиссияга катышкам. 2012-жылдагы комиссия экология үчүн 100 миллион доллар, мөңгүлөр үчүн 1 миллиард долларга жакын сумма зыян келген деген чечим чыгарган. Аны аткаруудан качып, мыйзамдаштырууну көздөөдө. Карьерге коркунуч бар деп жатышат. Жылдырышсын, бирок зыянды ордуна коюш керек. Табияттан деп жатканы менен "Кумтөр" калдыктарды Лысыйдын үстүнө төгүп талкалаган да. Жөн койсо таза эле суу агып турмак". Буларды анализдөө менен бирдикте окуучуларга Кыргызстандагы мөңгүлөрдүн азыркы аянычтуу абалы тууралуу кошумча маалыматтарды окуп кыскача билдирүү жасоо боюнча тапшырма берилет. Ошондой эле окуучулардын айрымдары «Өз айлыбыздагы агын суулар кор болбой туура пайдаланылып жатабы?» - деген темада ой бөлүшүүгө даярданып келүү милдеттендирилсе айрымдарына «Кумтөрдүн мурдагы азыркы учурдагы экологиялык абалы» деген темада баяндама даярдоо тапшырмасы берилет. Кыргыз Республикасынын экономикалык жана социалдык географиясы 9-класстын курсунда 2.5. "Металлургия өнөр жайы" темасында Кумтөр алтын кениндеги 1998-жылы 20-майда Барскоон суусунун аймагына цианиддин төгүлүүсүнүн кесепеттери, анын жаратылышка тийгизген терс таасири, анын натыйжасында калктын ден соолугунун начарлашы боюнча окуучуларга маалымат берүүгө болот. Ал эми практикалык иштерде контур картага табигый кырсыктардын аймактарын түшүрүү жана жер титирөөлөр, сел, ташкындар, көчкү жөнүндө ар бир адам кандай маалыматтарга ээ болуу керектиги, бул жаратылыштык өзгөчө кырдаал

учурунда кандай көндүмдөргө ээ болоорун көрсөтө алышы каралган. Ошондой эле окуучулар бул теманы өздөштүрүүдө «жаратылышты пайдалануу», «табигый кырсыктар» түшүнүктөрүн билүүгө жана картадан Кыргызстандын табигый кырсыктары болгон аймактарды көрсөтүүгө, Кыргызстандын экологиялык көйгөйлүү аймактарын аныктап, анын себептерин түшүндүрүү жана машыгуулар белгиленип, талаптар коюлган. «Жаратылыш ресурстарын пайдалануу жана аларды коргоо» темасында жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу жана Кыргыз Республикасынын жаратылышты коргоо боюнча стратегиялык багыты жөнүндө билимдерге ээ болушат. Билимдер менен бирге карталар боюнча жаратылыштын компоненттерине адамдын чарбалык ишмердүүлүгүнүн тийгизген таасирлерин, билимдердин ар кандай булактарынан алардын булгануу себептерин аныктоо жана жаратылышта жүрүү эрежелерин сактоо көндүмдөрүнө ээ болушат. Ал эми республиканын административдик аймактарынын социалдык-экономикалык маселелерин окуп-үйрөнүүдө ар бир региондун экологиялык көйгөйлөрү жөнүндө билишет [95,28].

С.М. Абрамзон, Д. Айтбаев, Д. Айтмамбетов, А. Байбосунов, Г. Баялиева А. Алимбеков, Б. Апышев, Н. Имаева, А. Калдыбаева, А. Муратов, С. Рысбаев, М. Чоровдордордун эмгектериндеги талдоолор кыргыздардын өз маданиятына таандык бөтөнчө этноэкологиялык билим жана тажрыйбалары бар экендигин тастыктайт. Ошону менен бирдикте элдин акыл казынасында эзелтен калыптанган географиялык түшүнүктөр, билимдер биздин муундарга эпостор, санжыралар, аңыз-аңгемелер аркылуу жеткен географиялык билимдердин өз алдынча тармагы бар.

Кыргыз мектебинде окуучуларды география сабактары аркылуу окуучулардын геоэкологиялык маданиятын калыптандыруу процессин бул баалуулуктарсыз толук баалуу ишке ашырууга болбойт.

Бул ишке атайылап багыт берүү маселеси 8-класстын география окуу китебинде «Географиялык маалыматтардын эң кеңириси, эң тагы, жаратылыштын законченемдүүлүктөрүнүн ачкычы жергиликтүү элде болгон. Элдик оозеки чыгармаларда, өзгөчө элдик улуу мурас «Манас» эпосунда жалаң эле Кыргызстандын аймагындагы географиялык объекттер эмес жана төкмө акындардын ырларында жазуучулардын чыгармаларында жер суу ар кыл табийгый кубулуштар менен процесстер сүрөттөлгөн учурлар кездешет». -деп көрсөтүлгөн [127,4- б].

Кыргыз эли мекендеген, алака-катышта болгон калктар, жерлер, мамлекеттер жөнүндө «элдик географиялык билимдердин жыйындысы» (Ч.Валиханов) катары кабылданып келген «Манас» эпосунда өзгөчө ар тараптуу жана кенен чагылдырылган.

Азыр Манаска байланышкан топонимдер жана этнонимдер окумуштуулардын назарын буруп, кызыктуу изилдөөлөр да аткарылууда. Буга К. Матикеевдин «Манас» доорунун географиясы» (1995) аттуу китеби менен Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясынын кызматкерлери тарабынан даярдалып жаткан байыркы Кыргызстандын картасын кошууга болот. Ырасында эле «Манас» эпосунда Алай, Арпа, Ак-Суу, Аксы, Барскоон, Жыргалаң, Ысык-Көл, Кара-Кулжа, Кетмен-Төбө, Кочкор, Нарын, Жумгал, Отуз-Адыр, Ош, Сузак, Суусамыр, Талас, Чаткал, Чатыр-Көл, Чүй сыяктуу ж.б. жерлер жөнүндө маалымат алууга болот.

Эпос азыркыларды ата-бабалардын Түштүк Сибирден Орто Азияга чейинки басып өткөн жолу, алар алака-катышта, байланышта болгон мамлекеттер жана калктар менен кабардар кылат. Алсак, эпосто бизге белгилүү жана белгисиз Алтай, Бар көл, Бээжин, Жеркент, Жылдыз, Гималай, Кангай, Кара-Корум, Кундуз, Кара-Тегин, Кара-Шумкар, Кашкар, Көкөм-Ноор, Кучар, Лоб, Марал, Марал-Баш, Уркун, Үрүмчү, Темир-Ноор, Тибет, Ыңдыстан, Үч-Арал, Турпан, Шибер, Ооган, Мекке, Медина, Крым ж.б.у.с. топонимдер кеңири кездешет.

Эпостогу айрым топонимдердин келип чыгуу себептери тууралуу баяндар да өзгөчө кызыгуу туудурат.

Сагымбай Орозбаковдун вариантында Таластын Талас деп аталып калышы жөнүндө мындайча маалымат берилет: Күндөрдүн биринде Манас кырк жигити менен аң уулап жүрүшүп, ар түрдүү жаныбарлар! канаттуу куштарга, өзөн сууга бай Көпөлөк аттуу ажайып кооз жерге туш келет. Манас жердин улуулугуна жана сулуулугуна суктанат, бирок:

Калмактын койгон аты деп, Катуу күлүп эр Манас. Качанкы атын жоёлу,
Башка бир ат коёлу, - деп жердин атын жактырбай коет. Ошондо Манастын оюн кубаттап:

Абасы Бакай кеп айтып,

Талас болсун деп айтып.

Бул Таластын ээси,

Манас болсун деп айтып.

Баары сүйлөп калыптыр,

Абамдын сөзү макул деп.

Калайык кабыл алыптыр,

Каткырыгы таш жарып.

Катуу күлүп калыптыр, - деп айтылган жери бар.

Ал эми Кыдыралы манасчынын вариантында Түштүктөгү Ак-Буура дарыясы менен Ош шаарынын келип чыгыш тарыхы айтылат.

А. Алимбеков белгилегендей «Манас» эпосу ушул сыяктуу географиялык таанымдык материалдарга бай. Эгерде Манаска байланышкан топонимдерди, этнонимдерди изилдеп, чогултсак анда өзүнчө эле бир энциклопедия жыйган болор элек» [9,44-б.]. Жогорудагы материалдар негизги мектепте «Кыргыз Республикасынын физикалык географиясын» жана «Кыргыз Республикасынын экономикалык жана социалдык географиясын» окутуунун мазмунун этномаданий багытта өркүндөтүүдө колдонуу натыйжалуу болот. Кыргыз жеринин аба ырайын үйрөнүүгө байланыштуу Биофизик А. Байбосуновдун «До

научное представление кыргызов о природе», (Фрунзе, 1990) аттуу китебиндеги ар кайсы мезгилдерде жашап өткөн Торокул, Айбаш, Айтыке, Сүтүке сыяктуу эсепчилердин аба - ырайын аныктоо ыкмаларын колдонуу өтө маанилүү.

А. Алимбековдун маалыматы боюнча «Эсепчи - жайчылар» аба - ырайын аныктоодо төмөнкү айкын аргументтерге таянышкан. Жыл аттарына таянуу. Элдик түшүнүктө «жолборс» жана «коён» жылдары кыш мээлүн, «доңуз» жылы кыш ызгаардуу, суук, «жылан», «мечин» жылдары жай ысык, кургак келсе, «кой» жана «уй» жылдары жаанчыл болуп, чөп, эгин, мол болот.

Шамалдын багытына, ылдамдыгына байланыштуу. Шамал күчөндөп барып, өз багытын күтпөгөн жерден өзгөртсө жамгыр жакын арада эле жаайт. Шамал бир топ ылдамдыкка ээ болсо жана соккон багытын бир аз гана өзгөртсө, демек узакка созулган бороон - чапкын, апаат күндөр болот. Ал эми батыштан согуп жаткан шамал эч убакта жамгыр алып келбейт.

Булуттардын жылуу багытына жана анын ылдамдыгына карай. Жылдын кайсы мезгили болбосун батыштан кара булуттун каптап кириши жайында жамгыр, кышында кардуу болот. Эгерде асманды топ - топко бөлүнгөн тармал, түрмөктөшкөн, катмар - катмар салбыраган булуттар каптап турса, демек, ачык аба сөзсүз мөндүрлүү же нөшөрлөгөн жамгыр болот. Эл арасында «Булут ала, жер чоло», «Булут барда барсынба, өлүм барда көпсүнбө», «Ала булут барында малым бар деп ишенбе, азрейил барында жаным бар деп ишенбе» деген накыл сөздөрдүн кеңири таралышы да ушул жагдайлардан келип чыккан.

Майда жан - жаныбарлардын жашоо образынын өзгөрүшүнө карай. Жөргөмүштөрдүн желелеринин орто ченине барып жашынышы, көпөлөктөрдүн гүлдөргө конбой, коргоноор жай издеп, жапыз учушу, кумурскалардын демейки кыймылынын токтотушуп, уюгуна кире башташы, чымындардын көзгө көрүнбөй калышы, жакын арада аба - ырайынын бузулушу, жаан - чачындын болушунан кабар берет.

Атмосферанын нымдуулугунун көбөйүшүн төмөнкү буюмдарга байкоо жүргүзүү аркылуу аныкташкан. Алсак, абада нымдуулук көбөйгөндө мылтыктын үнү пас угулат, идишке салынган ун, талкан, туз нымдашат, териден жасалган жүгөн, басмайыл, көөкөр, чанач ж. б. буюмдар, ошондой эле адамдын чачы, малдын жүнү жумшарып калат, комуз кылдары бошоңдойт. Мындай белгилердин байкалышы сөзсүз түрдө жакын арада жаан - чачын болорунан кабар берет.

Элдик тажрыйбада булардан башка да аба ырайын айдын жаңырганынан, күндүн чыкканынан, батканынан, жылдыздардын кай тарапка чыгышына, өсүмдүктөрдүн - түспөлүнүн өзгөрүшүнө карай аныктоонун жолдору бар, о. э. оорулуу адамдар өздөрүнүн организмдеги өзгөрүүлөрдөн улам да (мисалы, сөөгү сыздап баштаса жакында күн бүркөлөт, суук болот ж. б.) синоптикалык билимдердин көрсөтүшкөн.

Астрономиялык жана астрологиялык билимдер системасын карап чыгуу да бир топ кызыктуу маалыматтарды берет.

Мергенчилик байыркы кыргыздардын күнүмдүк турмушунун, кесипчилик өнөрүнүн бирден бир тармагы болуп келгендиги, тарыхчылар менен этнографтардын эмгектеринде талаш туудурбаган акыйкат. Жашоо - турмуштун абалы, алардын жаныбарлардын жашоо - тиричилигиндеги өзгөрүлүп туруучу кубулуштарды ар тараптуу жана кылдат таанып - билүүсүнө байланыштуу болгон. Элдик оозеки чыгармалардын материалдары, тарыхый фактылар кыргыздардын көбүнесе кийиктерге аңчылык кылып келгендигинен кабар берет. Ошондуктан эл ичинде аталган жаныбарларга байланыштуу ар тараптуу билимдер арбын.

География сабактарында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу окуу ишинин негизги звеносу болгон сабака таандык. Окуучунун максат кылынган сапаттарынын басымдуу бөлүгү сабакта калыптанат. Ошондуктан эксперименталдык тажрыйба иштеринин алкагында программада берилген ар бир сабактын окуучулардын экологиялык

маданиятын калыптандыруудагы таасирин арттырууга аракет жасалды. Буга мисал катары 9-класстын «Кыргыз Республикасынын экономикалык жана социалдык географиясы боюнча «Кыргыз жеринде жашоочу жаныбарлар» - деген тема боюнча сабакка токтолобуз.

Сабактын темасы: *Кыргыз жеринде жашоочу жаныбарлар.*

Сабактын билим берүүчүлүк жана өнүктүрүүчүлүк максаттары. Токойдо жашоочу жаныбарлар дүйнөсү жөнүндөгү балдардын билимин кеңейтүү жана тереңдетүү» кой жаныбарларынын өзгөчөлүктөрүнө көңүл буруу. Балдарды салыштыруунун жана анализдөөнүн ыкмаларына, корутунду жасабоого үйрөтүү.

Сабактын тарбиялык максаттары. Балдарды токойдо жашоочу жаныбарларды коргоонун зарылдыгы жөнүндөгү корутундуга келтирип, бул ишке балдардын мүмкүн болушунча толук катышуусунун жолдорун көрсөтүү.

Сабактын жабдылышы. Кыргызстандын физикалык жана жаратылыш зоналарынын картасы «Кыргызстандын жаныбарлар дүйнөсү» сериясынан жаныбарлардын сүрөттөрү, канаттуулардын кейиптери, «Токойдо жашоочу зыяндуу курт-кумурскалар» коллекциясы.

Сабакка катышуунун максаты: сабактын максаттарын анализдөө.

Сабактын жүрүшү:

Сабак өтүлгөн материалды кайталоодон башталды. Балдар «Кыргызстандын жаратылыш зоналары» деген картадан токой тилкелерин көрсөтүштү. Алар кайда жайланышкан? Токой тилкелериндеги кыш жана жай жөнүндө айтып бергиле. Эмне үчүн тундрадагы караганда экваторго жакын күн жогору көтөрүлөт? Жыгач өсүмдүктөрүнүн өсүшүнө эмне жардам берет? Окуучуларга батыш жана чыгыш тайганын сүрөттөрүн көрсөтөт. Батыш тайга чыгыш тайгадан эмнеси менен айырмаланат? Андан кийин жергиликтүү токой өсүмдүктөрүнүн мисалдарында өсүмдүктөрдүн катмарлуулугу токойдун байлыгы жана аны коргоо жөнүндөгү суроолорду тактап чыкты.

Мугалим окуучулардын билимин баалап жаңы теманы айтты да, сабактын максатын жарыялап кезектеги милдеттерге токтолду.

Кыргызстандын тоолуу токойлорунда жашоочу кандай жаныбарларды билесиңер? Эмне үчүн токойдогу жаныбарлар дүйнөсү бай? Окуучулар өздөрүнүн жоопторунда жаныбарлар үчүн токойдо тоюттун көптүгүн жана душмандан жашынуу үчүн ыңгайлуу жайлар көп экендигин белгилешет ж. б.

Жаныбарларды кандай группаларга бөлүштүрүүгө болот? Балдар чөп жечү жана жырткыч айбандарды аташат. Сүрөттөрдөн пайдаланып алар жөнүндө айтышат. Жырткычтардын арасында пайдалуу айбандар көп, алар кайсылар? Мугалим балдардын жоопторун толуктап, аларды аң уулоо ишинин кыйынчылыктуулугу жөнүндө, алардын терилеринин бышыктыгы, жылуулугу жана көрктүүлүгү жөнүндө айтат.

Эмне үчүн токойдо канаттуу куштар көп? Силердин айылдын тегерегинде кандай жаныбарлар жашашат? Ар түрдүү жаныбарлар тууралуу кыргыз элинин уламыштарынан кайсыларын билесиңер? Силердин мектептеги балдар кайсы жаныбарларды сактоого аракет кыласыңар? Силердин айылдын тегерегинде уялаган кандай канаттууларды билесиңер?

Мугалим тамактануу шарттары боюнча канаттуу куштар дан жечү, курт-кумурска жечү жана жырткычтар болуп, бөлүнө турганын айтып берди. Пайда келтирүүчү куштарга өзгөчө көңүл бурулду. Андан ары мугалим токой курт-кумурскалары, чымын-чиркейлери пайдалуу жана зыяндууларга бөлүнө турганын айтты. Пайдалууларынын ичинен балдар кумурскаларды- токойдун санитарларын белгилеп айтышты. Мугалим токойдун зыяндуу курт-кумурскаларынын, чымын-чиркейлеринин коллекциясын көрсөттү. Жыгачтардын кабыктарын жей турган коңуз жөнүндө айтып берди.

Мугалим айрыкча жаныбарлардын азайып баратышын жеке мугалимдик, улуттук маселе катары өтө таасирдүү фактылар менен белгиледи. Адам баласынын ар кандай чарба аракеттеринин натыйжасында жаныбарлардын жашоо шарты өзгөрдү, айрым түрлөргө азык табуу кыйындады, кээ бир

түрлөрдүн тукумдашынын шарты бузулду. Мисалы жерди айдоо талаада тиричилигин өткөргөн жаныбарлардын экологиялык жайын бузду, чөптүн арасында уялалаган канаттуулар балапан чыгара албай калышты ж.б. Айыл чарбасында химиялык семирткичтерди, уу заттарды пайдалануу да көп жаныбарлардын түрлөрүнө өз таасирин тийгизди. Окуучулардын экология маселесине көңүлүн буруу иретинде мугалим жаныбарлар канаттуулар жабыркап азайып кетпес үчүн чарба жүргүзүүгө экологиялык өнүттөн мамиле жасоо зарылдыгына токтолду.

Сабактын корутунду бөлүгүндө «Жаратылышты коргоо» фильми (жаныбарлар жөнүндөгү үзүндүлөр) көрсөтүлдү. Мугалим жаныбарларды коргоого балдардын көңүлүн бурду. Кышында-азыктандыруу, жайында - уяларды, балапандарды коргоо. Бул жумушка окуучулар колдон келгенинче жардам берип катыша алышат жана алар ага милдеттүү. Жаныбарларды, айбандарды коргоо максатында мамлекет тарабынан коруктар уюштурулган. Бизде айбандарга кийик уулоого белгилүү убактарда гана уруксат берилген көп сандаган коруктар түзүлгөн. Кыргызстандын тоолорунун корук жайланышкан зонасына жүргүзүлгөн экскурсия эске түшүрүлдү. Кызыл китепке жазылып түшүрүлгөн айбандардын көбүнүн аттары аталды. Бул китепте катталган Кыргызстандын жаныбарлары- жейрен, илбирс, кызыл карышкыр, Мензбир сууру, боз эчки эмээр. Мурдагы СССРдин учурундагы кызыл китепке жогорудагы аталган эл аралык Кызыл китепке кирген жаныбарлардан тышкары аркар, орто азия кундузу, тьянь-шань күрөң аюусу, түркстан сүлөөсүнү, чаар күсөн, кош эрин жарганат жана манул(мадыл) каттатылган [92].

Эмне үчүн бардык жарандар жаратылышты сактоого жана коргоого милдеттүү?

Жыйынтык чыгаруу.

Үйгө тапшырма: «Айланаңардан көпөлөк же башка курт кумурскаларды чогултуп, коллекция жасап көргүлө.

Сабактын максаттарын анализдөө.

Жаңы материал өтүлөөр алдындагы сабактын максаты туура, так жана ачык коюлду, ал айрым этаптарга бөлүнүп коюлду.

Максаттын коюлушу мурда өтүлгөн материалга байланыштуу болду, сабактын ар бир этабындагы милдеттердин коюлушунда проблемалуулук сезилип турду.

Сабак максатка багытталып өткөрүлдү. Бардык суроолор аябай ойлонулуп, колдонулган формалар жана методдор берилген максаттарга жана милдеттерге туура келип жатты. Сабактын бүткүл жүрүшүндө анын жалпы өнүктүрүүчү жана билим берүүчү милдеттери тарбиялык максат менен бирдиктүү байланышта жүзөгө ашырылып турду. Балдар материалды жөн эле анализдеп, жөн эле корутунду чыгарып тим болушпастан тиешелүү эмгекке милдеттеништи (ата-энелеринин жардамы менен чымчыктарга уялар жасашмак болушту).

Сабактын максаттары жана милдеттери балдарга ачык болду. Бул алардын сабактагы активдүүлүгүнөн, кызыгууларынан, кунт коюшунан ачык көрүнүп турду. Алар берилген суроолорго конкреттүү, так жооп берип жатышты. Көрсөтмөлүүлүк сабактын максаттарына жана милдеттерине туура шайкеш келип жатты. Коюлган суроолордон балдардын көңүлүн алаксытып жибергидей ашыкча эч нерсе колдонулган жок. Бардыгы өз ордунда болду.

Сабак максатына жетти. Муну балдардын билиминин сапатынан аныктоого болот. Бүткүл сабак бою балдар экологиялык темалар боюнча суроолорго эң сонун жооп берип жатышты, сабакты жыйынтыктоодо балдар бул сабакта эмнени иштешкендиктерин, эмнени билишкендиктерин жана ал билимдердин эмнеге кереги бар экенин толук айтып беришти. Бул алардын экологиялык билимдеринин, билгичтиктеринин жана көндүмдөрүнүн бекемдигин жана аң-сезимдүүлүгүн ырастайт. Демек, сабактарда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу өз ичине теманын тандалышы, анын талданышы, окутуу психологиясынын эске алынышы, методдордун ылганышы сыяктуу иш-чараларды камтыйт. Мындай окутуу стратегиялары М. Ташпынар,

А.Алимбековдордун классификациясына ылайык беш топко бөлүнүп каралат. [8, 5- б.] Алардын биринчиси *түздөн - түз үйрөтүү стратегиясы деп аталып*, борборунда мугалим турган айтып берүү, көрсөтүү, көнүктүрүү, кайталоо, суроо берүү сыяктуу методдордон турган стратегия болуп эсептелет. *Экинчиси*, борборунда турган *кыйыр үйрөтүүгө* негизделген окуучу таламдуу стратегия. Мында мугалим өзү эле экологиялык маалымат берүү менен эле чектелбей, окуучуга колдоо көрсөтүп, демөөр берип, өз алдынча үйрөнүүгө шарт түзөт, окуучунун активдүүлүгүн камсыз кылат. Аз аздан изденүү, изилдөө, проблема чечүү, үлгү жолу менен үйрөнүү, өрнөк окуя сыяктуу методдорго негизделген бул стратегия окуучулардын экологиялык маданиятынын бардык компоненттеринин өнүгүшү үчүн өзгөчө мааниге ээ болот. *Үчүнчүсү, кызматташып үйрөнүү стратегиясы*. Бул стратегия талкуу жана ага катышуучулардын ортосунда милдеттерди бөлүштүрүү жолу менен ишке ашырылат. Мында балдардын экология маселелери боюнча ой жүгүртүү, көз карашын, позициясын ишенимдүү, ынанымдуу туюнтууга өзгөчө басым жасалат. Арийне, экологиялык маданияттын бул көрсөткүчтөрү чакан тайпадагы талкуу, долбор түзүү жана өз ара таасир көрсөтүү сыяктуу методдор аркылуу өнүгөт. Жогорку стратегиялардан көрүнүп тургандай окуучулардын экологиялык маданиятын өнүктүрүүдө өз алдынча үйрөнүү ишмердүүлүк, өз алдынча тапшырмаларды аткаруу өзгөчө мааниге ээ болот. Окуучулардын конкреттүү-экологиялык ойлонуусунун өнүгүшү, жаратылыш менен баарлашуу муктаждыктарынын, экологиялык жактан негизделген ишмердүүлүк көндүмдөрүн калыптандыруу геоэкологиялык байкоолор кирет. Экскурсиялык маршруттун башталышында окуучулардын алдына геоэкологиялык мүнөздөгү маселелер коюлушу керек. Алардын ичине төмөндөгүдөй суроолор камтылат: дарыялар жана көлмөлөрдүн сууларынын сапаты кандай? Ал сууну кандай максаттарда колдонууга болот? Көлмөлөрдөгү сууну эмнелер булгайт? Алар кайдан пайда болот? Булгануулар дарыя жана көлдөрдүн жаратылыш өзгөчөлүктөрүнө кантип таасир этет? Көлмөлөрдүн жагымдуу сапатын сактоо

жана коргоо үчүн кандай чараларды алдын алуу керек? Ушуга окшогон суроолор атмосферадагы процесстер жана абаны байкоону уюштурууда да пайдалуу болушу мүмкүн. Өз алдынча тапшырмаларды аткаруу обол аларды туура тандап алуу туура жана так аныктоодон көз каранды. Аларды тандап алууда төмөнкүдөй дидактикалык талаптар так сакталышы зарыл.

1. Тандалып алынган экологиялык темадагы тапшырмалар негизинен сабактын максаттары менен шайкеш келиши шарт.
2. Ал сабак программасындагы ар бир экологиялык маселе тема жана темалар контекстиндеги өз алдынча өздөштүрүлүүчү тапшырмалар арасында логикалык байланыш сакталышы шарт.
3. Тапшырмалар өтө дыкат жана көп варианттуу жана бири биринин уландысы катары даярдалып өнүктүрүүчү мааниге ээ болушу зарыл.
4. Өз алдынча иш чындыгында эле өз алдынчалыкты калыптандырышы үчүн чымырканган эмгек менен аткарууга ылайыкталышы шарт. Эң башкы максат тапшырманы аткаруу эмес, окуучунун экологиялык билиминде, билгичтик көндүмдөрүндө өзгөрүш өнүгүш жаратуу болуп эсептелет. Кайталап тууроо же шаблон мүнөзүндөгү тапшырмалар өз алдынчалуулукту өнүктүрбөйт.

**8-класстын «Кыргыз Республикасынын физикалык географиясы»
предмети боюнча экологиялык багыттагы тапшырмалар**

	Сабактын темасы	Каралуучу маселелер	Экологиялык багыттагы тапшырмалар
	<p>Тема 1. Географиялык абалы, чек арасы жана анын жаратылышка тийгизген таасири Аянты, эң четки точкалары, чек арасы, коңшулаш өлкөлөр.</p>	<p>Кыргыз Республикасы дүйнөлүк картада. Дүйнөлүк саат алкагында Кыргыз Республикасынын орду. Саат алкагы жөнүндө түшүнүк.</p>	<p>Кыргыз Республикасынын четки точкаларын жана географиялык координаттарын аныктоо. Контур карта менен иштөө. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын түшүрүү.</p>
	<p>Тема 2. Кыргыз Республикасын аймагын изилдөө тарыхы. Улуу Жибек жолу Улуу Жибек жолу жана анын Кыргыз Республикасын изилдөөгө тийгизген таасири.</p>	<p>Байыркы убактагы, орто кылымдагы, Октябрь революциясына чейин, Советтик жана азыркы мезгилдеги негизги саякаттар жана изилдөөлөр.</p>	<p>Кыргыз Республикасынын аймагын изилдеген изилдөөчүлөрдүн Кыргызстандын жаратылышы жана адамдардын ага карата сарамжал маданиятын чагылдырган көз караштары жана эскерүүлөрү тууралуу маалымат даярдоо.</p>
	<p>Тема 3. Рельефи, геологиялык түзүлүшү жана кең байлыктары Геологиялык түзүлүшү жана өнүгүү тарыхы</p>	<p>Кен байлыктары. Рельеф менен байланыштуу коркунучтуу табигый процесстер: жарлардын пайда болушу, эрозия, үбөлөнүү.</p>	<p>Өз аймагындагы жер көчкү, сел жана андай коркунучтуу кубулуштарды болтурбай коюу багытында аткарылып жаткан иштер тууралуу маалымат даярдоо.</p>
	<p>Тема 5. Суулары жана суу ресурстары Ири көлдөр жана аларга жалпы мүнөздөмө</p>	<p>Дарыялардын куралышы жана суу режими. Мөңгүлөр жана алардын типтери, өлчөмдөрү, режими. Алардын түрлөрү жана өлкөнүн территориясы боюнча таралуусу.</p>	<p>Кыргызстандын мөңгүлөрүнүн аянычтуу абалы жана аларга кайдыгерликтин кесепеттери тууралуу маалымат даярдоо.</p>
	<p>Тема 6. Топурагы жана жер ресурстары Кыргыз Республикасынын жер ресурстары, аларды сарамжалдуу пайдалануу жолдору</p>	<p>Топурагын пайда болушу жана анын ар түрдүүлүгү. Негизги топурактын типтери., алардын түшүмдүүлүгү боюнча айырмачылыктары.</p>	<p>«Туулаган жердин топурагы короогоо жана камкордукка муктаж» - деген тема боюнча талкууга даяданып келүү.</p>

	Тема 7. Өсүмдүктөр жана жаныбар дүйнөсү	Өсүмдүктөрдүн таралышынын бийиктик алкактуулугу Жаныбарлардын сейрек жана жок болуп бара жаткан түрлөрү.	Кызыл китепке кирген өсүмдүк жана жаныбарлардын таралуу ареалдарын аныктоо.
	Тема 10. Кыргыз Республикасынын ири физикалык географиялык аймактарына мүнөздөмө Түндүк Тянь - Шань	Жаратылышынын өзгөчөлүгү: геологиялык түзүлүшү жана рельефи, климаты, ички суулары, топурагы, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү	Аймактын негизги дарыя бөлгүчтөрүн аныктоо. Суу жана топурак ресурстарына мүнөздөмө.
	Тема 11. Жаратылыш ресурстары жана аларды пайдалануу	Минералдык, агроклиматтык, суу, жер ресурстары жана промыселдик жаныбарлар	Кыргыз Республиканын минералдык ресурстарын контур картага түшүрүү.
	Тема 12. Кыргыз Республикасынын геоэкологиялык көйгөйлөрү	Кыргыз Республикасында абанын, дарыя, көл жана жер астындагы суулардын геоэкологиялык абалы	«Кумтөрдүн азыркы учурдагы экологиялык абалы» деген темада баяндама даярдоо.
	Тема 13. Кыргыз Республикасында геоэкологиялык абалды башкаруу	Кыргыз Республикасында геоэкологиялык абалды башкаруу үчүн пайдаланылуучу	«Сууну тазалоонун методдору», «Менин айылымдагы суу булактары жана аларды колдонуунун жолдору» деген темаларда баяндама даярдоо
	Тема 14. Кыргыз Республикасынын биологиялык ар түрдүүлүгүн коргоо	Кыргыз Республикасынын биологиялык ар түрдүүлүгүнүн азыркы абалы, өзгөчө корголуучу аймактар.	Өз аймагындагы коруктарды, корукчаларды, токой чарбаларын, резерваттарды, улуттук жана жаратылыш парктарын контур картага түшүрүү. Жаратылыш парктарынын туура өнүктүрүлүшү боюнча байкоолорун жазып келүү.

	<p>Тема 15. Өзү жашаган жердин жаратылыш шарттарынын өзгөчөлүктөрү жана геоэкологиялык абалы</p>	<p>Жаратылышынын өзгөчөлүгү: геологиялык түзүлүшү жана рельефи, климаты, ички суулары, топурак жана өсүмдүк катмары, жаныбар дүйнөсү.</p>	<p>Өзү жашаган жердин геологиялык түзүлүшү жана рельефи, климаты, ички суулары, топурак жана өсүмдүк катмары, жаныбар дүйнөсүнө мүнүздүмө берүү</p>
--	---	---	---

Бул ыкмаларды колдонуу менен бирге экологиялык билим негиздерин түзүүчү методологиялык, ойдогу образдарды калыптандыруу принциптерине негиздеп окутуу натыйжалуу болоору тажрыйбалуу педагогдордун иш тажрыйбасында тастыкталган. Мындай методдордо илимий маалыматтарга негизделген чыгармалар, түрдүү философиялык теориялар камтылуу менен окуучулардын экологиялык түшүнүктөрүн ийгиликтүү калыптандырат. Алсак, *экологиялык лабилизация методу* дүйнө менен адамдын белгилүү байланыш образында экологиялык ыңгайсыздык, экологиялык иш-аракет кылууда таасирсиз болуу жыйынтыгында максатка багытталган педагогикалык жардам берүү ыкмасы болуп саналат [192].

Экологиялык ассоциация методу адамдын алдына коюлган бир маселенин контекстинде түрдүү образдар арасындагы ассоциативдик (бир нерсе менен байланыштыруу) байланыш түзүүдөгү педагогикалык актуалдуулуктан пайда болгон метод. Бул метод адамдын жаратылыш объектилерин жана жаратылыш дүйнөсү боюнча түшүнүктөрүн тереңдетип байытууга багытталат. Мисалы, окуучу сабактагы эреже, теорияларды үйрөнүүдө кайсы бир окуя, жомок же табышмак аркылуу эстеп калса, ал эреже таасирлүү болот жана унутулбай сакталып калат. География сабагында ушул методду колдонуп жатып, мугалим этноэкологиялык этикалык көз караштарды көркөм чагылдырган кыргыз фольклорунун үлгүлөрүн колдонуу кыйла кайтарымдуу болот.

Ритуализация методу элдин жаратылыш менен байланыштуу ишенимдерин, салттарын жана эрежелерин камтыйт [192]. Кыргыз элинде буга

байланышкан көптөгөн кылымдар бою келе жаткан жазылбаган эреже талаптар, салт-санаа, жөрөлгөлөр көп. Башкача айтканда, кыргыз эли атайын теориялык билим алышпаса да, жаратылыш менен бир бүтүндүктө жашагандыктан, табиятка абдан жакын болушуп, табигаттын ар бир компонентинин өзгөрүшүн, өнүгүшүн байкап, жаратылышка аяр мамиле кылышкан.

Алсак, кыргыздар жылдын табият кубулуштарын, ошол жыл аталган жаныбардын жашоо образына, психикалык өзгөчөлүктөрүнө карап божомолдоп аныктоого аракет кылышкан. Маселен, тоок, жылан, маймыл жылдары жай өтө ысык келип, жаан-чачын сейрек болуп, кургакчылык күтүлөт. Мындай жылдары малчылар абасы салкын алыскы тоолуу жайларга көчүүгө камынышкан. Ал эми доңуз, балык жылдары кыш каардуу болорун божомолдошуп, төрт түлүк малды токойго жакын багышкан. Анткени кыш узакка созулган мезгилде дарактардын жалбырактарын кошумча тоют катары пайдаланышкан. Эл жаңы төрөлгөн наристенин келечекте кандай кулк-мүнөзгө ээ болорун божомолдоодо жыл аттарына негизденген.

Экологиялык камкордук ыкмасы окуучунун жаратылыш объектилерине болгон аяр мамиле, экологиялык иш-чараларга түздөн-түз катышуу, коркунучка дуушар болгон жан-жаныбар, өсүмдүктөргө жардам берүү камкордукка алуу жоопкерчиликтерин калыптандырууга багытталат [193]. Жогоруда аталып өткөн методдордун негизинде окуучуларда жаратылышка болгон жоопкерчилик сезимдерин пайда кылуу менен экологиялык кырдаалдарды алдын-алууга болот деген жыйынтыкка келебиз. Мындай өңүттөгү этноэкологиялык баалуулуктар таалим-тарбиянын мазмунун күндөлүк турмуш агымындагы салттык билимдер менен байланышын тереңдетет. Алардын натыйжасында окуучулар экологиялык маданияттын булагы бир гана сабактардын мазмунундагы илимий билимдер менен чектелбестиги алар турмуштун өзүндөй көп кырдуу жана бай болоору тууралуу ишеним ынанымдар бекемделет.

Таалим - тарбиянын башка тармактарына салыштырмалуу мектепте экологиялык маданиятты калыптандыруунун усул - ыкмалары кыйла кеңири.

Алардын төмөнкүдөй түрлөрүн өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Изилдөөчүлүк (мектептин экологиялык паспортун түзүү, экологиялык бюллетень чыгаруу, абанын, суунун жана топурактын курамын изилдөө ж.б.);

2. Конкурстук (экологиялык плакат, сүрөт көргөзмөлөрү, «Токой газеталары», экологиялык олимпиадалар ж.б.);

3. Экологиялык оюндар (экологиялык абал, эко-казино, эко-бумеранг ж.б.);

4. Таанып билүүчүлүк (сабак-лекция, сабак-семинар, «тегерек стол», илимий адабияттарга анализ жүргүзүү, дебаттар, экскурсия, жүрүштөр ж.б.);

5. Продуктивдүү (гүлдөрдү, бак-дарактарды отургузуу, мектептин аймагын жашылдандыруу ж.б.). География сабагында экологиялык билим берүүнүн негизги каражаты - көрсөтмө куралдар. Алар экологиялык материалдарды чагылдырууну камсыздайт. Андан сырткары мунун жардамы менен окуучуларда дүйнөнүн графикалык образын түзүүгө болот. Мындай каражаттар катары түрдүү сүрөттөр (илимий китептердин, журналдардын компакт - дисктердеги коллекциялар, интернеттен алынган жаратылыштын сүрөттөрү) колдонулат. Өзгөчө өз мекенибиздин түрдүү жаратылыш зоналары, тарыхый эстеликтери, эс алуучу жайларынын, өсүмдүк, жаныбарларынын сүрөттөрү аркылуу табияттын мурдагы абалы менен азыркы адам баласы тарабынан өзгөртүлгөн антропогендик таасирлерди салыштырып көрүүгө жакшы мүмкүнчүлүк берет. Андан сырткары экологиялык проблемаларды камтыган *кино фильмдер* жана *видео сюжеттер* окуучуларга таасирдүү болот.

Изилдөөчү К. К. Жунушалиеванын эмгектеринде географияны окутуу процессинде маалыматтык-мультимедиялык технологияларды (компьютердик технология, интерактивдүү доскалар) пайдалануу окуучулардын кызыгуусун өстүрүп, окуу материалын өздөштүрүүгө жеңилдиктерди түзөөрү тастыкталган. Ал компьютердик технологиялар аркылуу окуучуларды төмөндөгү иштерге

тартууну сунуш кылат: Кыргыз Республикасынын жана дүйнөнүн экономикалык-социалдык географиясында.

➤ *Физикалык-географиялык бөлүгүндө:* белгилүү бир аймакта сааттык алкакты, абанын нымдык коэффицентин, орточо температураларын, жаан-чачындарын, климаттын типтерин, рельефтин типтерин жана анын формаларын аныктоого, моделдештирүүгө;

➤ *Экономикалык-социалдык бөлүгүндө:* статистикалык маалыматтын негизинде ар кандай аймактардын ресурс менен камсыз болуу деңгээлин аныктоого, кен байлыктардын жайгашуу аймактарын билүүгө машыгуу көнүгүүлөрүн аткарууга, айыл чарба, өндүрүш аймактарынын, адистешүү аймактарынын картасын моделдештирүү, интернет маалыматтардын негизинде Кыргызстандын жана дүйнөнүн экологиялык маселелери боюнча салыштыруу жана иликтөө иштерин өз алдынча аткаруу үчүн зарыл. Окуучуларга интернеттен алынган материалды талдоого жана аларды иргеп алууга үйрөтүү үчүн окутуунун максатынын негизин түзүү керек [60,69].

Окутуунун көп метод-формаларынын арасынан инсан таламдуу окутуу методдодору өзгөчө мааниге ээ. Инсанга багытталган билим берүү ар бир бала кайталангыс табиятка ээ, индивидуалдуу пенде деген ишенимге негизделет. Мында класс окуучулары «коллективдүү субъект» эмес, ар бир өзүнчө мамилени талап кылган айрымалуу жеке инсандар катары кабылданат. Анын маани-маңызы окуучунун инсанды урматтоо же класста жагымдуу эмоционалдык кырдаалдарды түзүү деген түшүнүктөр менен эле чектелбейт. Мындай элементтер салттуу педагогикага деле мүнөздүү болгон. Инсанга багытталган окутуу окуучу билим берүү процессинин борбору, мугалим жана окуучу тең укуктуу партнер, окутуу ишинин максаты окуучунун субъективдүү тажрыйбасын кубаттоо, жаратуу, өнүктүрүү деген сыяктуу түшүнүктөр менен мүнөздөлөт. Мугалим окуучунун ар биринин пикирине урмат менен мамиле кылат. Сабакты пландаштырууда окуу материалынын мазмунун гана

талдабастан ал аркылуу окуучунун субъективдүү тажрыйбасын өнүктүрүүнү кандайча уюштуруу керектигин да тыкыр ойлонуштурат.

И Якиманская инсанга багытталган сабактын негизги өзгөчөлүктөрүн төмөнкүчө мүнөздөп көрсөткөн: темага байланыштуу окуучулардын субъективдүү тажрыйбасын ачуу багытында окуучуларды иш аракеттин ар түрдүү формаларын жана методдорун аткарууга тартуу; класстагы ишке бардык окуучулардын текши куштарлык менен катышышын камсыз кылуу;

- окуучулардын «кокус жаңылып калбайын» - деген кооптонуусуна жол бербөө жана алардын тапшырмаларды ар түрдүү ыкмага салып аткаруу аракетин стимулдаштыруу; окуучунун тапшырмаларды шаблондордон тышкары аткарууга болгон аракетин ар дайым колдоо, оригиналдуу аткарган иштерин бүт класс менен чогуу талдоо [183].

Экологиялык тарбия берүүдө эң таасирдүүсү окуучулардын ар түрдүү (окуу, таанып билүү, көркөм, чыгармачыл, оюндук) иш-аракеттери болуп эсептелет. Окуучулардын жаратылышты коргоо боюнча иш-чаралары өзгөчө роль ойнойт. Алардын түрлөрү көп:

- жаратылышты коргоо боюнча (жаныбарларга тоют берүү, коркунучка дуушар болгон жаныбарларды сактап калуу, таштандыларды тазалоо, канаттууларга уя жасоо жана жем даярдоо, коргоого алынган өсүмдүктөр өскөн жерлерге белгилерди орнотуу);

- жаратылыш чөйрөсүн жакшыртуу боюнча (өсүмдүктөрдү отургузуу, жашылдандыруу, токойлорду сактоо);

- жаратылышты коргоо идеяларын ачыктоо жана пропагандалоо (ата-энелер, балдар менен, плакаттарды даярдоо, дубал газеталарын чыгаруу, радио берүүлөрүн даярдоо);

- жаратылыштын эстетикалык баалуулуктарын колдонуу жана сактоо (жаратылыш материалдарын топтоо, панно жасоо, жаратылыш материалдарынан буюмдарды жасоо).

Ал эми окуучулар үчүн түзүлгөн тапшырмалардын мазмуну проблемалуу маселелерди чечүүгө багытталып, сабакта жана класстан тышкаркы окуу-тарбия иштеринде ар кандай формада өткөрүлүшү мүмкүн. Окуучуларга сунушталган проблемалар реалдуу болуш үчүн көйгөйлүү маселени тандап алуунун төмөндөгү критерийлери эске алынышы зарыл:

- көйгөйлүү маселенин окуучулардын конкреттүү тобунун кызыкчылыгына жана муктаждыгына дал келиши;
- проблемаларды тандоодо жана анын иш аракеттерин пландаштырууда окуучулардын катышуусу;
- проблеманы чечүү үчүн анын чечүү жолдорунун көп варианттуулугу;
- проблема окуучулардын жаш өзгөчөлүгүнө жараша болушу;
- окуучулардын зарыл болгон материалдар менен камсыз болушу;
- окуучулардын мурунку тажрыйбаларына таянылышы.

География предметин ийгиликтүү өздөштүрүү үчүн өз алдынча мектепте география предметинин экологиялык мазмуну камтылган темаларга басым жасалып, өтүлүп жаткан темага кошумча экологиялык маалыматтарды берүү максатка ылайык. Географиялык билим берүүнү экологиялаштыруу бар болгон материалдын негизинде экологиялык жыйынтык жана экологиялык ой жүгүртүүнү калыптандыруудан турат. Мунун негизги ыкмасы өзүнчө бөлүмдөргө, тема, карта, схема жана сүрөттөргө экологиялык багыттагы суроо коё билүү болуп саналат.

Мисалга алсак, мектепте география предметинин экологиялык мазмуну камтылган темаларга басым жасалып, өтүлүп жаткан темага кошумча экологиялык маалыматтарды берүү максатка ылайык. Мисалы, Кыргыз Республикасынын географиясы 9-класстын курсунда 2.5. “Металлургия өнөр жайы” темасында Кумтөр алтын кениндеги 1998-жылы 20-майда Барскоон суусунун аймагына цианиддин төгүлүүсүнүн кесепеттери, анын жаратылышка тийгизген терс таасири, анын натыйжасында калктын ден соолугунун

начарлашы боюнча окуучуларга маалымат берүү окуучунун жаратылышка болгон аяр мамилесин калыптандырат.

Ал эми практикалык иштерде контур картага табигый кырсыктардын аймактарын түшүрүү жана жер титирөөлөр, сел, ташкындар, көчкү жөнүндө ар бир адам кандай маалыматтарга ээ болуу керектиги, бул жаратылыштык өзгөчө кырдаал учурунда кандай көндүмдөргө ээ болоорун көрсөтө алышы каралган. Ошондой эле окуучулар бул теманы өздөштүрүүдө «жаратылышты пайдалануу», «табигый кырсыктар» түшүнүктөрүн билүүгө жана картадан Кыргызстандын табигый кырсыктары болгон аймактарды көрсөтүүгө, Кыргызстандын экологиялык көйгөйлүү аймактарын аныктап, анын себептерин түшүндүрүү жана машыгуулар белгиленип, талаптар коюлган. «Жаратылыш ресурстарын пайдалануу жана аларды коргоо» темасында жаратылыш ресурстарын рационалдуу пайдалануу жана Кыргыз Республикасынын жаратылышты коргоо боюнча стратегиялык багыты жөнүндө билимдерге ээ болушат. Билимдер менен бирге карталар боюнча жаратылыштын компоненттерине адамдын чарбалык ишмердүүлүгүнүн тийгизген таасирлерин, билимдердин ар кандай булактарынан алардын булгануу себептерин аныктоо жана жаратылышта жүрүү эрежелерин сактоо көндүмдөрүнө ээ болушат. Ал эми Республиканын административдик аймактарынын социалдык-экономикалык маселелерин окуп-үйрөнүүдө ар бир региондун экологиялык көйгөйлөрү жөнүндө билишет [95,28-б].

Мисалы, жаратылыш зоналарын үйрөнүүдө окуучуга төмөнкүдөй суроолорду берүүгө болот:

- Эгер адам баласы токойду кыйып салса токой зонасында зат алмашуу кандай өзгөрөт?
- Бул учурда жаратылыш комплекстеринин кайсы компонети өзгөрүүгө учурайт?
- Жаратылыш ресурстарын колдонуу чарбалык-экономикалык процесстерге ылайыкталбай, анын жаратылыш кубулуштары менен өз ара

байланышын эске алуунун маанилүүлүгү эмнеде?

Кыргызстандын климаттык шартын үйрөнүүдө экологиялык багытын күчөтүү максатында төмөнкү суроолорду колдонууга болот:

- Кыргызстандын климаты кайсы факторлордон калыптанат?
- Абаны тазалоо булактары кайсылар?
- Эмненин негизинде аба булганат?
- Кыргызстандагы абанын булгануу деңгээли жогору аймактары кайсылар?

Калк жыш жайгашкан Кыргызстандагы эки чоң облустар Ош жана Чүй облустарынын өнөр жай жана айыл чарбасын окуп үйрөнүүдө төмөнкү темаларга басым жасоо окуучулардын экологиялык багытта билимин өнүктүрөт:

- Ош жана Бишкек шаарларынын абасын таза сактоонун жолдору?
- Илимий техникалык прогресстин экологияга тийгизген таасирлери кайсылар?
- Чүй облусундагы өнөр жай жана айыл чарба тармактарынын экономикалык мааниси жана анын экологияга болгон таасирлери?
- Бул облустардын экологиялык маселелерин чечүү жолдору?

Регионалдык экологиялык проблемаларды окуп үйрөнүүдө окуу методдорунун ичинен таасирдүүсү талкуу. Албетте, экологиялык көйгөйлөрдү талашып тартышуу окуучуларды тигил же бул көз караштардын тууралыгы тууралуу акыркы пикирге алып келбейт, бирок ал окуучулардын проблемага карата эң жогорку кызыкчылыгын, терең билүү, териштирүү дымагын пайда кылат. Талкуу балдардын билимдерин мазмунун байытат, иретке салат жана бекемдейт. Изилдөөнүн алкагында эксперименталдык класстарда Кыргыз Республикасынын географиясынын сабак дискуссиясында «Өзүбүз жашап турган облустун, райондун, шаардын, көчөнүн жана үйүбүздүн айланасынын экологиялык абалын жакшыртуунун жолдору», «Кыргызстандагы көл жана

дарыялардын булгануу жолдору жана анын алдын алуу» темалары боюнча окуучулардын ой пикирлери ортого салынды.

Окумуштуулардын пикиринде география сабагын окутууда интерактивдүү методдордун дагы бири - экологиялык өңүттөгү оюндар. Кыргыздын балдар оюндарынын экологиялык таалим-тарбиялык мүмкүнчүлүктөрү кеңири. Алар таза абада, көк майсаңда, арык бойлорунда, бадалдар арасында ойнолгондуктан табияттын кооздугун жана кереметин жакындан таанууга өбөлгө болот. Балдар ойноп жатып жаңыдан бүчүр жарып келе жаткан дарак бутагын, өзүнүн уясын ыйык санаган канаттууларды кабатырланып оюнда да табиятка зыян кылбоонун эрежелерин сактоого үйрөнүшөт. Экологиялык багыттагы оюндарда окуучулар ар кандай аталыштагы («Эколог», «Озон», «Жашылдар коому») командаларга бөлүнүшөт. Кыргыз Республикасынын картасын өздөштүрүү менен окуучу ар кайсы экологиялык проблема жаралган аймакты картадан табуу менен жаратылышты коргоо боюнча конкреттүү сунуштарды бергенге үйрөнөт. Психологиялык мүнөздөгү өнүктүрүүчү оюндар экологиялык тарбия берүүдө зор мааниге ээ. Алар: кроссворддор, викториналар, ребустар, анткени бул оюнга жакшы даярданып көптөгөн билбеген нерселерди окуп үйрөнүүгө шарт түзөт. Бул оюн каражатынын мазмунунда «бул эмне?» деген изилдөө рефлекси камтылган. Мындан сырткары Кыргыз Республикасынын географиясы курсунда окуучуларга экологиялык билим берүүдө жогоруда аталган окуу методдорунун ичинен эң негизгилеринин бири иштиктүү оюндар. Алар эмгекти жана интеллектуалдык изденүүнү талап кылат. Бул оюнду колдонуу окуучунун чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн, өз алдынча ой жүгүртүү, илимий талаш тартышка үйрөнүү жана экологиялык проблемаларга болгон кызыгуусун ойготуп, экологиялык маселелерди чечүү жолдорун издөөгө шарт түзөт. Мисалы, “Инвестиция” аталышындагы ишкердик оюнду “ Кыргызстандын Ысык-Көл облусунун рекреация комплексинин азыркы абалы” темасы боюнча

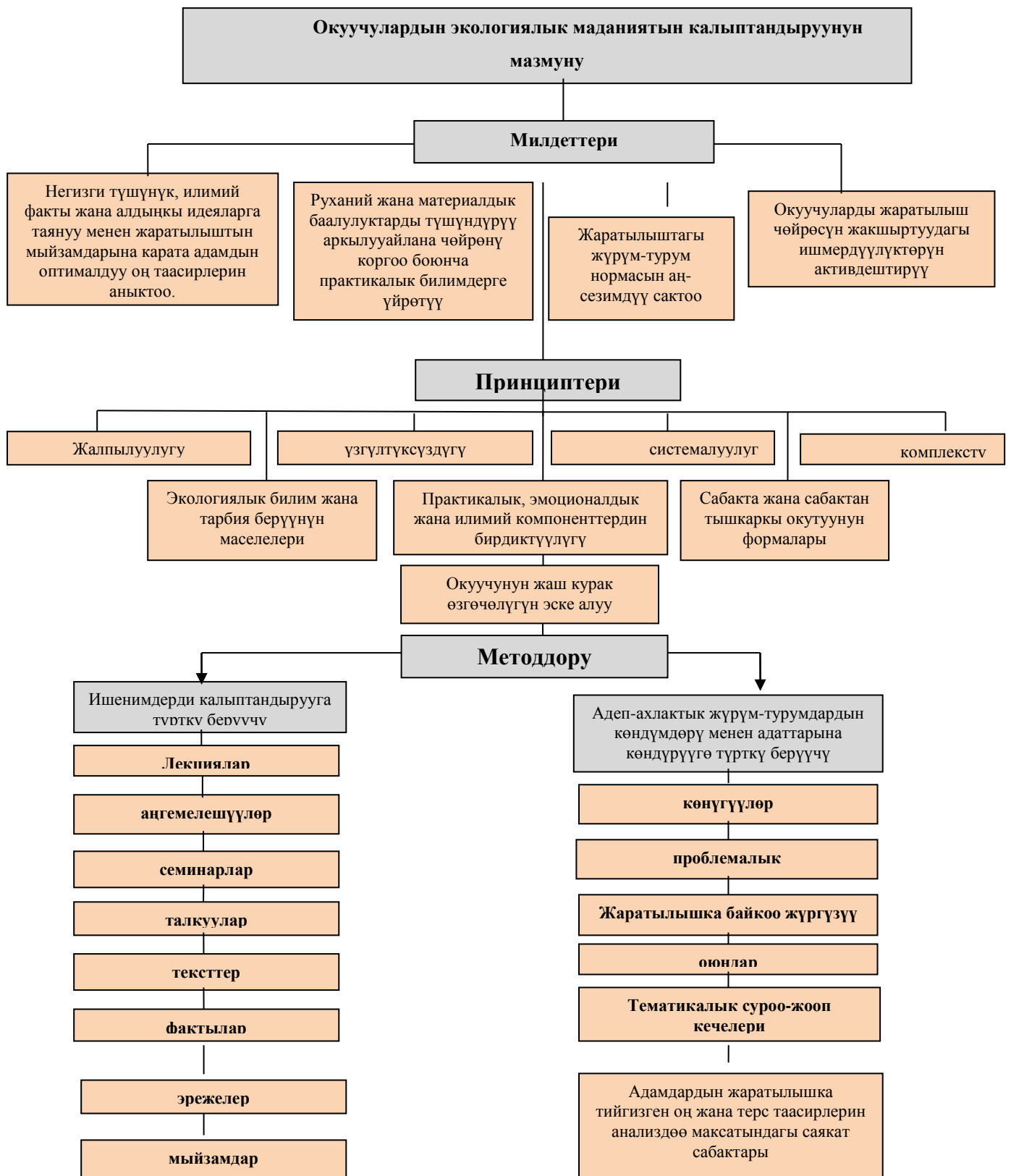

уюштурууга болот. Бул жерде ошол аймактын жаратылыш шарты, калкы, өнөр жай жана айыл чарбасы жана экономикалык абалы толук каралат.

Педагогикалык тажрыйбада география сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда *мээге чабуул* методу да ийгиликтүү болуп эсептелет. Мээге чабуул методунун дидактикалык баалуулуктары: - бул иштөөнүн активдүү формасы, окуучу алган билимдерин толуктайт жана окуунун репродуктивдүү формасына салыштырганда жүгү азыраак болуп эсептелет; окуучулар өз ойлорун кыска жана так айтып берүүгө көнүгүшөт; окуучулар уга билүү маданиятын үйрөнүшөт [58,73-б];

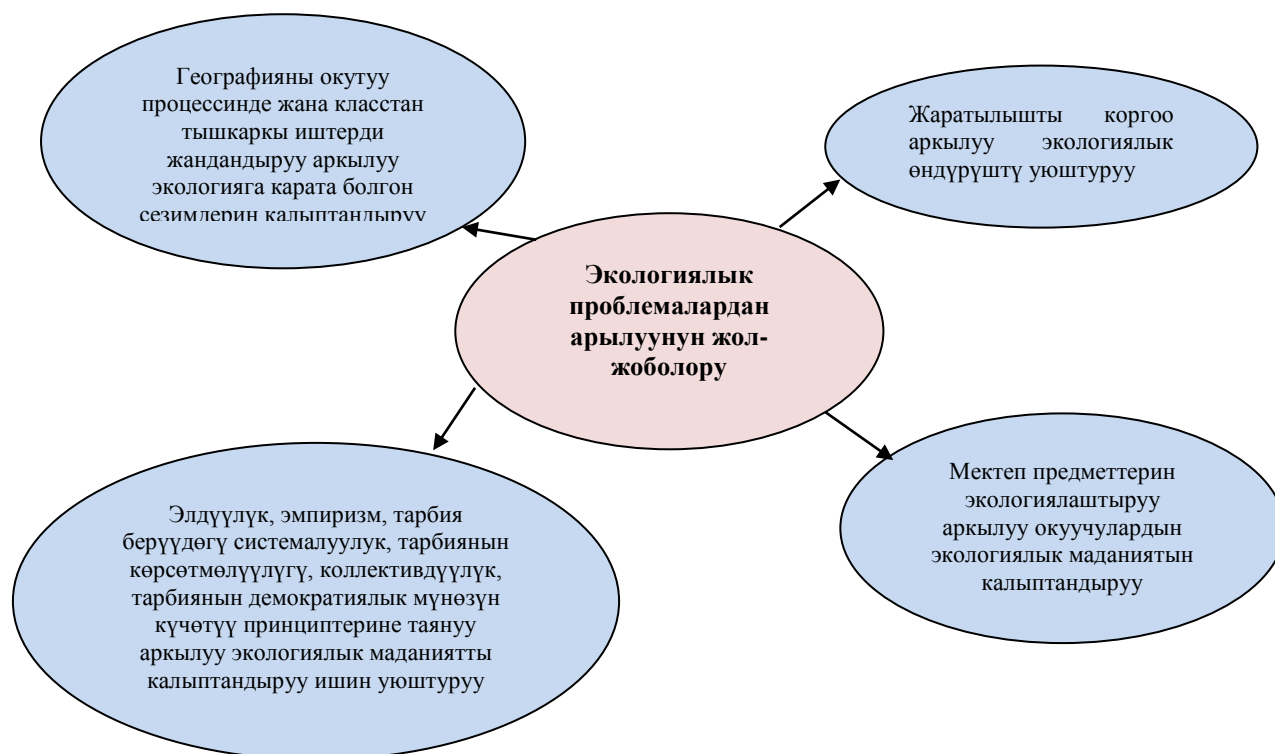
Мына ушулардын негизинде мугалимге да уюштуруу иштерин жүргүзүүгө жеңилдик түзүлөт. Мындай технология мугалимден да көп аракеттенип өсүүнү талап кылат

География сабагында жогоруда белгиленген окутуунун жаңы технологияларын колдонуу азыркы замандын талабы болуу менен окуучулардын кызыгууларын пайда кылаары аныкталды. Ошонун негизинде төмөнкү таблицага экологиялык билим жана тарбия берүүнүн мазмунун бирдиктүү бергенге аракет жасадык (2.2-сүрөт).

2.2. - Сүрөт. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун мазмуну

Кыргыз Республикасынын географиясы курсунда окуучуларга экологиялык билим берүү аркылуу экологиялык проблемалардан арылуунун төмөнкү жоболорун сунуштайбыз (2.3-сүрөт).

2.3. - Сүрөт. Экологиялык проблемалардан арылуунун жоболору

2.4. География сабагы боюнча класстан жана мектептен тышкаркы мезгилде окуучулардын экологиялык багыттагы ишмердүүлүгүн уюштуруу.

Азыркы мектепте ар кандай окуу - тарбия программасын сабактын алкагында жүзөгө ашыруу мүмкүн эме с. Башкача айтканда сабак окуучунун билим, билгичтик, көндөмдөрдү өздөштүрүүсүнүн башталгыч этабы катары гана кароо абзел. Ошондуктан география сабагынын алкагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу алардын класстан жана мектептен

тышкаркы мезгилдеги ишмердүүлүгүн уюштуруусуз ишке ашышы мүмкүн эмес.

Азыркы педагогикада класстан тышкаркы иштердин төмөнкүдөй жалпы мүмкүнчүлүктөрүнө өзгөчө маани берилет:

- окуучунун сабакта ачууга мүмкүн болбогон өзүнө таандык өзгөчө жөндөм шыктарын иш-аракеттердин ар түрдүүлүгү аркылуу ачууга мүмкүндүк берет;

- окуучунун коллективден ордун табууга, жеке жөндөмүн өнүктүрүүгө өзүн реализациялоого, өзүн-өзү баалоого, өзүнө ишенимин бекемдөөгө шарт түзөт;

- класстан тышкаркы иштерде балдарга жандуу таасир берүүчү ар түрдүү таалим-тарбия формаларын жана методдорун пайдаланууга жол ачат;

- окуучулардын чыгармачылыгын өстүрөт, анын өздүк тажрыйбасын байытат, адамдын иш-аракетинин ар түрдүүлүгү боюнча түшүнүккө ээ болот, практикалык билгичтиги, көндүмдөрү калыптанат;

- окуучунун таанып-билүүгө кызыгуусу арта баштайт, илимий-популярдуу адабияттар менен өз алдынча иштөөгө жана бош убактысын туура пайдаланууга үйрөнөт, балдар арасында кылмыштуулуктун азайышына жакшы шарт түзөт;

- класстан тышкаркы иштери жакшы коюлган мектептерде тентек, педагогикалык жактан кароосуз калган же жүрүм-туруму начар балдар сейрек кездешерин, ошондой эле, мындай мектептин бүтүрүүчүлөрүнүн коомдон өз ордун табуу мүмкүнчүлүктөрү жогору экендигин байкоого болот;

- көрүлгөн ар кандай иш-чаралар окуучулардын өз ара мамиле түзүшүнө, бири-бирине жардам берүүсүнө өбөлгө болуп, жамаатты бириктирип турат;

- класстан тышкаркы иштердин оюн түрүндө уюштурулуусу окуучуларды абдан кызыктырат алар өздөрүнүн чыгармачыл ойлорун мүмкүн болушунча толук жайылтууга же ишке ашырууга аракет жасашат[18, 115-б].

Ошентип, таалим-тарбиянын бул формасы аркылуу окуучунун класстан алган билими тереңдейт, кеңейет, жамаатта жашоо жүрүм-турумунун нормалары көндүмгө айланат, чыгармачылыгы өсөт, абстракттуу, теориялык, образдуу жана логикалык ой жүгүртүүсү өнүгөт. Жыйынтыгында, билим берүүнүн тарбиялоочу жана өнүктүрүүчү милдеттери аткарылат. Биздин изилдөөбүздүн б.а. география сабактары боюнча класстан тышкаркы иштердеги билим берүүнүн максаты деле жалпы талаптарга конкреттүү айтканда предмет боюнча билгичтик жана көндүмдөрүн калыптандыруу болсо, милдети - максатка жетүү үчүн зарыл шарттарды, каражаттарды, метод, формаларды камсыз кылууга багытталды.

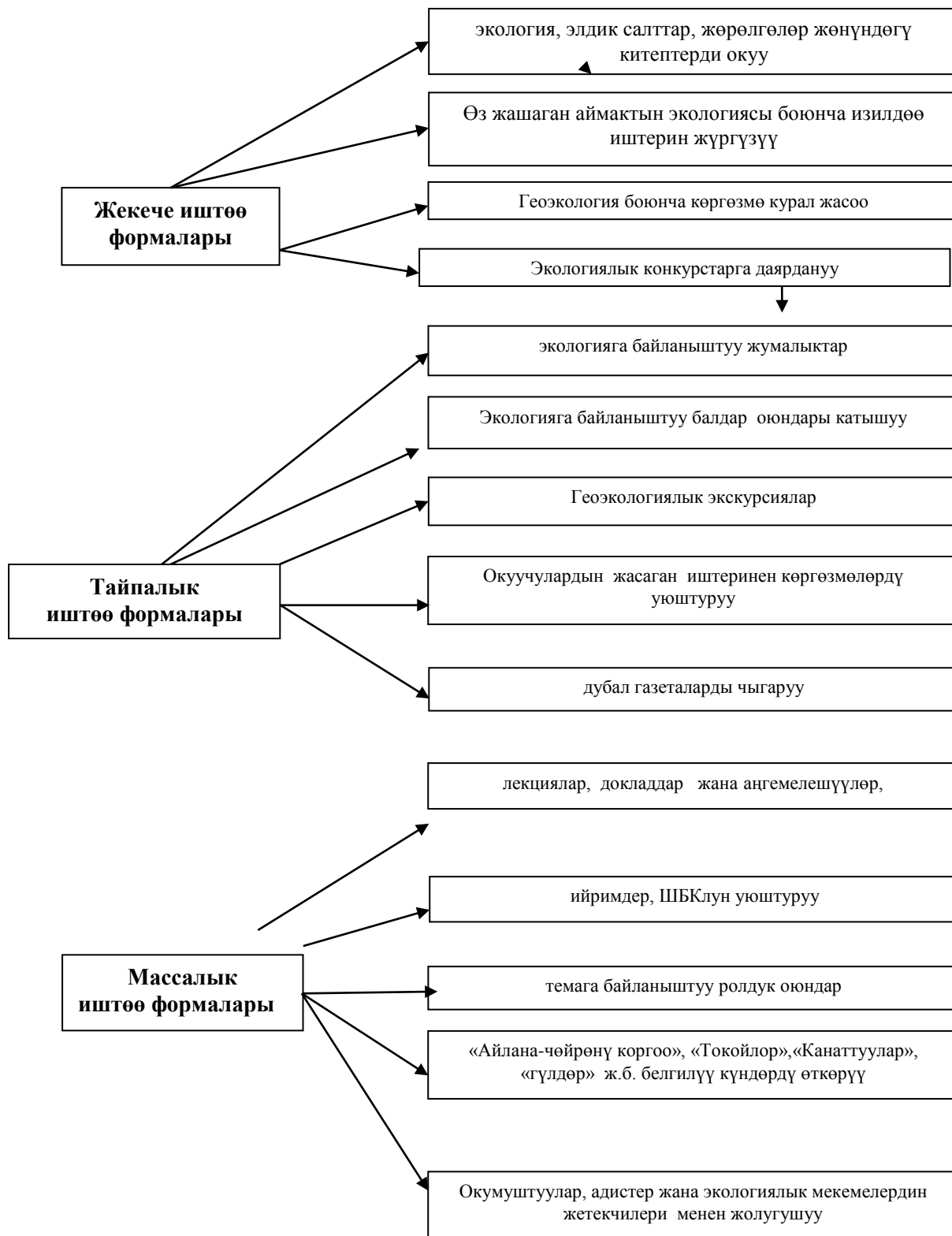
Класстан тышкаркы иштерди пландаштырууда жана өткөрүүдө төмөнкүдөй максаттар коюлат:

- экология маселелери боюнча программалык материалдарды тереңдетип, окуучуларды программада жок болгон теориялык тарыхый материалдар менен тааныштыруу;
- окуучулардын экология маселелери боюнча кабатырлануусун, ойлоосун өстүрүү менен ой санааларын ортого салуусуна жетишүү;
- окуучуларды геоэкологиялык маселелерге кызыгуусун калыптандыруу, сөз байлыгын өстүрүү, чыгармачыл жөндөмүн өнүктүрүү, баяндама жазууга үйрөтүү;
- окуучуларды геоэкологиялык маселелер боюнча өз алдынча кошумча адабияттар менен иштөөгө үйрөтүү;
- окуучунун интеллектуалдык сапаттарын, руханий экологиялык керектөөлөрүн, баалуулуктары кеңейтүү, байытуу;
- табият жана адам алака катышы тууралуу элдик педагогикалык акылмандыктын үлгүлөрү менен өзүнүн жандуу катышуусу аркылуу тааныштыруу;
- окуучуларды коллективизмге тарбиялоо, жеке ишти коллективдик экологиялык иштер менен айкалыштыруу;

- демилгелүү топ түзүп, алар аркылуу башкаларга эффективдүү жардам берүү, көргөзмө куралдарды жасоо, дидактикалык материалдарды байытуу, предметтик билимдин керектүүлүгүн үгүттөө;
- окуучулар арасында нормалдуу психологиялык абалды камсыз кылуу;
- экологиялык көйгөйлөр менен күрөшүү багытында мугалимдин окуучулар арасындагы жана жамаат ичиндеги оң маанайдагы мамилени камсыз кылуусу;
- окуучулардын экологиялык иш-аракеттери ийгиликтүү болоруна ишенимдерин жаратуу (ынандыруу);
- геоэкология боюнча теориялык билимдерин практикада пайдалануу боюнча баштапкы тажрыйбасын жаратуу;
- экологиялык ишмердүүлүк ар кандай инсандын кишилик сапаттарынын башкаларга гумандуу мамиле кылуусунун ажырагыс компоненти окуучулардын чыгармачыл жөндөмүнүн өнүгүүсүнө, инсандык сапаттарынын калыптануусуна шарт түзүү[18,116-б].

Сабактан тышкары иштин массалык формасы окуучуларга экологиялык тарбия берүүдө ийримдерди, белгилүү күндөрдү: (айлана-чөйрөнү коргоо күнү, токой күнү, канаттуулар күнү, гүлдөр күнү), экология боюнча лекциялар, доклад жана аңгемелешүүлөр, окумуштуулар, адистер (специалистер), мекеменин жетекчилери менен жолугушуу, диспуттар жана конференциялар, ролду оюндарды өткөрүү өзгөчө мааниге ээ (Таблица 4). Айлана-чөйрөнү коргоо күнүн мектептеги жазында жана жайында уюштурулуучу эң чоң майрам катары өткөрүп турууга болот [18,118-б].

Сабактан тышкаркы иштердин формалары

Класстан тышкаркы иштердин класста өткөрүлгөн сабактан артыкчылыгы айлана-чөйрөдөгү конкреттүү адамдын турмушуна таасирин

түздөн-түз тийгизген проблемаларды эң натыйжалуу элестете алат. Класстан тышкаркы экологиялык сабактар айлана-чөйрөнү практикалык жактан изилдөөгө, жаңы типтеги ой-жүгүртүүгө тарбиялоого, экологиялык туура жүрүм-турумга ээ болууга, жарандык сезимге, патриоттукка, жоопкерчиликке, өз алдынчалыкка, билүү ынтызарлыгын арттырууга, эмгекке машыгууга, эстетикалык, экологиялык маданиятка, активдүү турмуш позициясына тарбиялайт. Экологиялык «алтын эрежеде» айтылгандай: «өзүңдүн жакындарыңа эмнени кааласаң, жаратылышка да ошондой мамиле жасоо керек» [18,65-б].

Окуучуларда экологиялык маданиятты калыптандырууда класстан тышкаркы иштердин ичинен ар кандай экологиялык кружок, экологиялык тереңдетилген билим берүүчү клубдар, КВН, экологиялык мероприятиялардын мүмкүнчүлүктөрү чоң [10,6-б]. Мектепте экологиялык багытта жүргүзүлгөн класстан тышкаркы иштерге мисал катары көрсөтүп кетели. Бишкек шаарындагы № 89 орто мектебинде класстан тышкаркы сабактарда өтүлүүчү жарыш сабактарынан кээ бирлерине мисал келтирсек:

«Токой планетанын жашыл өпкөсү» темасындагы КВН. Девиз: «Жаратылышты коргоо планетадагы бүткүл адамзаттын иши» Ар бир команданын составында 5 окуучу болот. Капитандар шайланат жана алып баруучу дайындалат. КВН төмөнкү тартипте жүрдү.

- I. Саламдашуу.
- II. Суроо-жооп (экология боюнча юмор түрүндө).
- III. Экологиялык ыр.
- IV. Капитандар конкурсу.
- V. Үй тапшырма-суу, аба тазалыгын чагылдыруу.

Жюри тарабынан окуучулардын билими, тез ойлогучтугу, жооптордун оригиналдуулугу, юмор, эстетикалык жагы бааланып, окуучуларда көптөгөн ой толгоолордун, кызыгуунун пайда болушуна түрткү берди. Бул багытта көптөгөн мектепте бир катар иштер жүргүзүлүүдө. Мисалы:

1. «Жаратылышты коргойлу», «Айлана-чөйрөнүн тазалыгы - ден соолуктун тазалыгы» ж.б. темада илимий конференциялар өтөт.

2. Шаарыбыздын экологиялык борбору менен тыгыз байланышып, экологиялык маалыматтарды алып, практикалык иштер жүргүзүлүп турат. Алсак, «Шаарыбыздын саркынды сууларынын зыяндуулугу» деген тема боюнча практикалык иш өткөрүү. «Жердин жашыл өпкөсү» деген темада шаарыбызды көрктөндүрүү үчүн ишембиликтерге дайыма катышып, көчөттөрдү отургузуу.

3. 5-июнь Эл аралык айлана-чөйрөнү коргоо күнүнө карата экологиялык ишембилик өткөрүп, «жаратылыштын, суунун тазалыгын сактоо» акциясына катышуу.

Окуучуларга экологиялык билим берүүдө кружоктун иштери да жакшы натыйжаларды берет. Кружоктун тематикасы ар кандай болушу мүмкүн. Мындай кружоктордун биринин мазмунун келтирели.

«Экология жана ден соолук» кружогунун болжолдуу программасы

1. Экология илиминин өнүгүшү, милдети жана систематикасы.
2. Адам жана жаратылыш.
3. Адамдын айлана-чөйрөгө тийгизген таасири.
4. Кыргызстандын экологиялык проблемалары.
5. Кыргызстандын жаратылыш комплекси.
6. Кыргызстандагы корголуучу жайлар.
7. Кыргызстандын кызыл китеби.
8. Кыргызстандын флорасы жана фаунасы.
9. Экологиялык практикалык иштер.
10. Шаарыбыздын экологиясы.
11. Эл аралык экологиялык уюмдар.
12. Илимий техникалык прогресстеги экологиялык багыт.
13. Айлана-чөйрө жана ден соолук.
14. Цивилизация жана ден соолук.

15. Суунун булганышынын булактары.

16. Абанын булганышынын булактары.

География сабагынын алкагында окуучуларга экологиялык тарбия берүүдө экология боюнча класстан тышкаркы иштердин мүмкүнчүлүктөрү кеңири. Алсак, бул максатта төмөнкүдөй класстан тышкаркы иштерди жүргүзүүгө болот:

- экскурсия;
- экологиялык олимпиада;
- экологиялык факультатив;
- экологиялык кружок;
- экологиялык жумалык;
- экологиялык десант;
- экологиялык конференция;
- экологиялык коом ж.б.;

География сабагында экологиялык таалим-тарбия иштеринин эң таасирдүү формаларынын бири-экскурсия. *Экскурсия* билим берүү процессиндеги мектептен башка чөйрөгө барып, байкоо жүргүзүү аркылуу максаттуу жана пландуу түрдө ишке ашырыла турган ыкма. Үйрөнүү жагынан өзгөчө натыйжалуу. Экскурсиядагы негизги түшүнүктөрүн эске алышыбыз керек. Мисалы: илимий изилдөөдөгү тажрыйбалардын негизинде мугалим окуп жаткандарга жаратылышка туура иш аракет кылууга багыт берет: өсүмдүктөрдүн айырмачылыктарын белгилеп, жаттап үзбөй чогултпастан (үзгөнгө болбойт), көпөлөк, коңуз дегеле кургакта жана сууда жашоочурга байкоо жүргүзүү (кармоого болбойт). Куштардын уяларын сүрөткө тартканга мүмкүн эмес жана уяны жырткычтарга жем катары бергенге болбойт (башкача айтканда уяны кармоого болбойт).

География сабактарында окуучуларды экологиялык жактан тарбиялоодо активдүү колдонулуп келе жаткан методдордун бири бул «Аймак таануу

экскурсиялары». Мындай экскурсиялардын таасирдүүлүгү төмөнкүлөр менен айкындалат:

- Окуучунун жаратылышты коргоого кызыгуусун арттырып, үйрөнүүгө шыктандырат.
- Экологиялык көйгөйлөрдү жеринде көрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.
- Экологиялык иш-чаранын аткарылышында мектеп менен чөйрөнүн кызматташтыгы күчөйт.
- Ар кандай үйрөнүү ыкмаларынын өз ара байланышта колдонулушун камсыз кылат.
- Окуучунун табийгый чөйрөнү айкын аңдап түшүнүшүнө өбөлгө болот.

Экскурсияда окуучунун ишмердүүлүгү үчүн атайын мугалим окуучуларды 3-5 чакан топко бөлүү керек. Экскурсия өтүү жаратылыш тууралуу окуучунун ишмердүүлүгүн стимулдаштырат. Ар бир окуучу экскурсияда күндөлүк ачып ага маршрут боюнча барып байкоого алган жерлерин ал жерлердеги экологиялык байкоолорун жазышы керек. Күндөлүк атайы тартылган сүрөттөр, кол менен түшүргөн сүрөттөр, дил баяндары менен толукталышы керек. Ошентип аймактык экологиялык экскурсия жөн гана көңүл ачуу болбостон, окуу процесси боло алат. Экскурсиядагы бардык темалар жаратылышты коргоо менен байланыштуу болуш керек. Ошондуктан экологиялык багыттагы экскурсияны жөнөкөй экскурсия менен салыштырууга болбойт. Экскурсиянын өзгөчөлүгү баарына маани берүү мисалы бак-дарактарга, таштандылар жана жаратылышка болгон мамиледеги ишмердүүлүктү күчөтүү.

Эксперимент учурунда аймактык экологиялык экскурсияларды өткөрүүнү эрежелерге шайкеш өткүрүү үчүн төмөнкүдөй эскертме иштеп чыктык:

1. Экскурсия бул сейилдөө эмес, жаратылыштагы процесстерди көз менен көрүп таануу.

2. Теманы тактагыла, барчу жолдорду тыкыр тактагыла изилдөө.
3. Темадан чектеп кетпөө зарыл
4. Көргөндөрүн ачыктап түшүндүрүп берүүгө даяр болуу.
5. Узак түшүндүрмөдөн алыс болуу.
6. Угуучуларга гана айтпастан кызыкпагандарды кызыктырууга аракет кылгыла.
7. Жаңы терминдер менен жаңы сөздөрдү орундуу колдонуу зарыл.
8. Окуучулардын көңүлдөрүн ар дайым арттырып тургула, сезимдерин ойготкула.
9. Өз убагында экскурсияны жыйынтыктап, бүтүргүлө.
10. Экологиялык экскурсиянын натыйжасы боюнча оюндарды так айтууга даяр болуу.
11. Аймактык экологиялык экскурсия өтүүгө жардамчы болгондорго ыраазычылык билдирүүнү унутпоо.

Ошентип география сабактарында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу окутуу процессинде жалпы жана бөтөнчө дидактикалык принциптерди жетекчиликке алып, окутуунун көп кырдуу методдорун колдонууну шарттады. Төртүнчү шарт катары айкындалган -окуу процессин класстан тышкары иштер менен интеграциялоо б.а. география сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда класстан тышкары иштердин жекече жана массалык формалары эффективдүү болоору диссертациянын 2.4. параграфында реалдуу педагогикалык тажрыйбанын жана фактылардын негизинде чагылдырылган.

Эксперсиянын артыкчылыктарын төмөнкүчө мүнөздөөгө болот:

- Окуучунун кызыгуусун арттырып, үйрөнүүгө шыктандырат.
- Кубулуштарды, иш процесстерин жеринде көрүүгө мүмкүнчүлүк түзөт.
- Иш-чаранын аткарылышында мектеп менен чөйрөнүн кызматташтыгы күчөйт.
- Ар кандай үйрөнүү ыкмаларынын өз ара байланышта колдонулушун

камсыз кылат.

- Окуучунун чөйрөнү айкын андап түшүнүшүнө өбөлгө болот.

Экскурсия көпчүлүк учурларда жаратылыштын бардык элементтери даана көрүнүп, андагы экологиялык бузулуулар ачык байкалып турган мезгилде, же ошол бузулуу процесстери жүрүп турган учурда туура келгени жакшы. Анткени окуучуларга факт менен далилдөө зарыл. Мисалы, кышкысын абанын тазалыгын текшерүү үчүн, абадагы, кардын үстүндөгү көөлөрдү практика жүзүндө көргөзүү керек. Экскурсияга чыгаардан мурда анын планын түзүп, максатын айкындап, иштеле турган ишти окуучулар өз алдынча иштей ала тургандай деңгээлге жеткирип туруп баруу керек [10,4-б]. Э. Мамбетакунов жана Т. Сияев: «ар бир экскурсия изилдөө объектиси менен таанышуу, аны түздөн-түз көрүү, байкоо жүргүзүү, маалыматтарды чогултуу жана жалпы жыйынтыкты өзүнө камтыйт», - деп жазышат [103].

Биз булардын оюна кошулабыз, андан да, ар бир экскурсияны конкреттүү объекттерден баштап, окуучуларга дүйнөнүн бүтүн сүрөтү жөнүндө түшүнүктүү берген жалпы маселелерди кароо менен аяктоо керек деп эсептейбиз. Ансыз ар кандай экскурсия максатына жетпей, бекер убаракерчиликке айланып калат.

Окуучуларга экскурсия уюштуруунун болжолдуу планы.

Таблица 5

Класс	Мезгили	Негизги мисалдардын мазмуну
8-класс	Күз	Жаратылыштын кубулуштарына, суунун жана шамалдын иштерине байкоо жүргүзүү. Экологиялык бузулууларга байкоо жүргүзүү, анын келип чыкканына түшүнүк берүү менен аны четтетүүнүн иш-чараларын издөө.
9-класс	Жаз	Өз чөлкөмүндөгү топурак, өсүмдүк, жаныбарларга байкоо жүргүзүп аларды коргоонун чараларын иштеп чыгуу. Экскурсияга барган жердин экологиялык тазалыгын камсыз кылуу (тазалоо, тартипке келтирүү) ж.б
8-класс	Күз	Чөйрөнүн рельефин, тоо тектерин үйрөнүү, суулардын булгануусунун себептерин айгинелөө жана аларды алдын алуу жолдорун ойлонуштуруу.
9-класс	Жаз	Жаратылышты сүрөттөп жазуу, жергиликтүү өнөр жай ишканасына байкоо жүргүзүү жана алардын жаратылышка тийгизген таасирлерин аныктоо, тарыхый жерлердин абалына байкоо жүргүзүү.

Биздин тажрыйбабызда экскурсияны окуучулардын экологиялык маданиятын өнүктүрүүдө натыйжалуу колдонуу үчүн төмөнкүдөй шарттар жетекчиликке алынды:

- Пландын долбоорун түзүү.
- Бара турган жердин жетекчилери менен алдын ала макулдашуу.
- Планды тактоо, толуктоо.
- Бара турган жерде окуучулардын кайда турарын, кайсы жерлерде болорун, баратканда, келатканда, кыдыруу учурунда кандай каттамдарды, кайсы унааларды пайдаланарыңызды жана башка ушул сыяктуу жагдайларды алдын ала аныктоо.
- Жөнөөр алдында негизги максат-милдеттерди жана байкоо мезгилинде окуучулар өзгөчө көңүл буруучу нерселерди түшүндүрүү зарыл.

- Бараткан учурда окуучулар менен тыгыз карым-катышта болуп, аларга ийкемдүү жетекчилик кылуу.

- Кайтып келгенде темага байланыштуу талкуу өткөрүүү.

Экологиялык олимпиада. Бул олимпиадада тапшырмалар окуучунун жаш өзгөчөлүгүнө, билим деңгээлине жараша суроолор, практикалык жактан маанилүү, экономикалык мүнөздө жана край таанууга жакын материалдар болгону жакшы. Олимпиада текшерүү суроолоруна жооп жазуу же тестирлөө жолу менен өткөрүлгөнү оң.

Биз тарабынан уюштурулган олимпиадада төмөнкүдөй тапшырмалар берилди:

1. Өз жериңерге туристтик жүрүшкө чыкканда жаратылышты коргоо боюнча өздүк эстеткичиңерди түзгүлө.

2. Силер жашаган жердин суу бассейндерин коргоонун чараларынын системасын түзгүлө.

3. Силер жашаган жаратылыш зонадагы жаратылыштын территориялык комплексинин бирине чарбалык пайдалануудан келип чыгуучу өзгөчөлүктөрү боюнча мүмкүн болгон шарттарды эске алуу менен экологиялык прогноздорду түзгүлө. Эксперимент учурунда айрыкча «Климат жана адам» деген темадагы олимпиада өзгөчө кызыгууну жаратты.

Бул иш чаранын алкагында окуучулар үчүн төмөнкүдөй темалар боюнча тесттик тапшырмалар түзүлдү:

- Абанын температурасы;
- нымдуулук;
- атмосфералык басым;
- жыл ичинде күн тийген күндөр;
- шамалдын күчү жана багыты;
- жаан чачындын түрлөрү жана сандык көрсөткүчтөрү;
- жарык күндөр саны;
- катаал аба ырайынын мезгилдери;

- абанын ионизациясы.

Экологиялык кружоктордо экологиянын дагы майдараак тармактары тереңдетилип окутулат, экологиялык билимдерди практикада колдонууга басым жасалат. Кружоктун алкагында «Табият тууралуу сүйүктүү китебим» деген иш чара белгилеп анда балдардын өз алдынча окуган ар кандай жанрдагы китептериндеги экологиялык маселелер боюнча ойлорун бөлүшүүсүнө жетишебиз. Мындан тышкары кружокто «Өз районунун же шаарынын экологиясы», «Кыргызстандын экологиялык жана экологоэкономикалык проблемалары», «Белгилүү көлдүн, дарыянын, сугат системасынын, топурак өсүмдүк катмарынын экологиялык, экологоэкономикалык проблемалары жана аларды чечүүнүн айрым жолдору» сыяктуу темаларды талкуулоого болот. География сабактарында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда *экологиялык жумалыктар да өзгөчө мааниге ээ*. Жумалыкты администрация жана коомдук уюмдар, ал гана эмес жашаган чөйрөдөгү калктуу пункттардагы мекеме, ишканалар менен сүйлөшүп, макулдашып өткөргөн оң. Жумалыкты өткөрүү экологиялык кеңешмеде талкууланып, планы бекитилип алынат. Жумалык бардык класстарда экологиялык тематикада класстык саат өтүүдөн башталат, жума бою ар түрдүү экологиялык иш-чараларды өткөрүп, кече менен аяктаса болот. География сабактарында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу процесине *«Экологиялык десант»* иш чарасы» өзгөчө эмоционалдык түр түспөл берет. Бул иш чарага окуучулар чын пейили менен катышуусу үчүн экологиялык десантты мугалим сезимталдык менен уюштуруп окуучулардын толук макулдугун алып, анын пайдалуулугун түшүндүрүшү абзел. Ыңгайына жараша болжолдоп, план түзүп алса жакшы болот. Экологиялык десант аткаруучу иштерге: токойлорду тазалоо, жаш көчөттөрдү тигүү, талаалардын таштарын терүү, өзөндөрдү, каналдарды тазалоо, жаратылыш коруктарын же мал чарба комплекстерин тазалоо, көчөлөрдү, парктарды ирээтке келтирүү ж.б. кирет. Мындай иштерди жүзөгө ашырууда тиешелүү чарба, мекеме-ишканалар менен макулдашып,

окуучулардын иштегендиги үчүн тиешелүү акы төлөп берүүнү уюштуруп коюу абдан натыйжалуу болот.

Ошондуктан мындай иш-чаралар мейли сабакта же класстан тышкары иштерде болсун максаттуу, бүгүнкү күндүн талабына жооп бергидей деңгээлде уюштурулуп, жергиликтүү материалдар кеңири колдонулуусу зарыл. Ар бир адам жана келечек ээлери болгон мектептин окуучулары мамлекеттин жана жаратылыштын алдындагы өздөрүнүн жаратылышын коргоо, анын байлыктарын көбөйтүү боюнча ыйык милдеттерин эң жогорку сезимдүүлүк, маданияттуулук жана илимдүүлүк менен терең түшүнүүгө тийиш. Жаш муундарды курчап турган айлана-чөйрөнү, жаратылышты коргоого, ага карата сүйүү сезимдерине тарбиялап, аяр, сарамжал мамиле кылууга үйрөтүү - мектептердин учурдагы таалим-тарбия берүү ишиндеги негизги милдеттердин бири.

Мектептик экологиялык басылма. Мектепте экологиялык таалим-тарбия ишин басма иштерисиз мүмкүн эме с. Булардын катарына журнал, дубал газета, жыйнактар, күндөлүктөр, плакаттар кирет. Мындай басылмалар балдардын таанымдык кызыкчылыгын канаатандырууга багытталат. Биздин тажрыйбабызда окуучулардын активдүү катышуусу менен «Табият жана биз», «Табиятты кимден коргошубуз керек», «Экологиялык эсселер» деген рубрикаларды камтыган кол жазма журналдарды чыгардык. Айрым кол жазма журналдар окуучулардын башка айылда же жайлоодо болгон мезгилиндеги табияттын мыкты корголуш абалы же кордолушу тууралуу көңүл бурууга арзырлык маалыматтарынан турду. Журналга материалдарды чыгаруудан мурда бардык материалдар география мугалимдери жана кол жазма журналынын мүчөлөрү тарабынан тандалып сунуш кылынат. Журналды санына эмес сапатына карап баалоо башкы чен - өлчөм. Ошондуктан аны жылына үч же төрт ирет чыгаруу пландаштырылып эң башкысы анын окуучулардын экологиялык маданиятынын өнүгүшүнө кошкон салымы менен өлчөнөт. Жогоркулар менен бирдикте стенгазета, - плакаттарды чыгаруу да өтө

маанилүү. Буга байланыштуу биздин тажрыйбабызда «Жаратылышты коргойлу», «Эң жаралуу чөлкөм» деген темада плакаттардын көргөзмөсү уюштурулуп ага 8 - 9 - класстардын окуучулары катышышты. Геэкологиялык багыттагы мектеп басылмаларынын катарына чөлкөмдүн экологиясына арналган альбомдорду жасалгалоо кирет. Булардын катарына эксперименталдык өңүттө даярдалган «Биздин райондун жаратылышы», «Биздин жайлоолордо кандай баалуу жаныбарлар жана өсүмдүктөр бар» аттуу альбомдор бардык тараптын кызыкчылыгын жаратып сабактарда колдонууга сунушталган.

Экологиялык багыттагы жазуу иштеринин сынактары. Жазуу иштери адатта тил, тарых, география жана адабият багыттарында жүргүзүлөт. Диктанттар, изложениелер, дил баяндар, текшерүү иштерди жаратылыш менен боорукерликти пайда кылган, аларды коргоого болгон аяр мамилесин калыптандырган иш-чараларды ишке ашырса окуучуларда жаратылышка болгон жоопкерчилик, камкордук мамиле калыптанат. Андан сырткары жаратылыш темасында сочинение, доклад жазууга үйрөтүп, дубал газеталарга, радио-теле берүүлөргө макалаларды даярдоого машыктыруу менен жаратылыш жөнүндө окумуштуулардын асыл ойлорун, учкул сөздөрүн, эпос дастандардан үзүндүлөрдү, жомок, тамсил, ыр, табышмактарды, крассворддорду түздүрүү окуучунун жаратылыштын маселелерин өз алдынча ой жүгүртүп чечүүгө тарбиялайт.

Жаратылышка кызыгууга, аны сүйүүгө, ал байлыкты элдики, коомдуку жана өзүнүкү катары эсептөөгө окуучулар ар тараптан ынандыруу керек. Окуучуларды жаратылышка кызыктыруу, ал байлыкты көздүн карегиндей сактай билүүгө тарбиялоо иши үзгүлтүксүз колго алынуусу зарыл. Окуучулар арасында талаалардын эрозиясы, экологиясы, күнөстүү Кыргызстандагы, анын ичинде өздөрү жашаган аймактагы жаратылыш байлыктарын үйрөнүү, анын картасын чийүү, гербарийлерди топтоо, ал боюнча билимди байытуу тууралуу конкреттүү иштер жүргүзүлүүсү талапка ылайык. Мектепте, бала бакчаларда

экологиялык билим берүүгө көбүрөөк көңүл бөлүнүп, балдарга чөйрөнүн кандай мааниси бар экенин жеткиликтүү түшүндүрүү зарыл. Ар бир мектепте ботаникалык бактар түзүлсө эң жакшы болмок. Ошондой эле мектеп ичинде экологиялык бурчтар уюштурулуп, экологиялык проблемалар боюнча окуучулардын арасында кечелер өткөрүлүшү керек.

Окуучуларды тарбиялоонун бардык тарамдарындай эле география сабагынын алкагында үйрөнүүчүлөрдүн экологиялык маданиятын калыптандыруу *ата-энелер менен кызматташуусуз*, алардын катышуусуз толук баалуу жүзөгө аша албайт. Азыркы учурда экологиялык тарбия берүүдө зор мүмкүнчүлүктөрү бар үй-бүлөнүн потенциалы толук колдонулбай көңүлдөн сырт калып калууда. Ошону менен бирдикте изилдөөбүз көрсөткөндөй азыркы ата-энелердин балдарды экологиялык жактан тарбиялоого карата даярдыгы да айтаарлык деңгээлден алыс.

Биздин изилдөөбүздө үй-бүлөнүн өзүнө гана таандык тарбиялоочулук артыкчылыктары жөнүндөгү И. Даминованын эмгегиндеги корутундуларды көңүлгө туттук. Ага ылайык биринчиден, үй-бүлөнүн "микроклиматына" эмоциялуулук мүнөздүү. *Экинчиден*, ар кандай окуучу экологиялык баалуулуктар менен алгач үй-бүлөдө таанышып, алгачкы кабыл алуу так тунук болуп, өмүр бою аң-сезимде сакталып кала берет. Үчүнчүдөн, балдардын ата-энеге болгон ишенүү сезими жаштайынан эле билимдерди жана көндүмдөрдү өздөштүрүүгө өтө ыңгайлуу шарттарды түзөт [53,136-б].

Биз эксперимент жүргүзгөн мектептерде география боюнча сабактан тышкаркы убакта окуучуларга экологиялык жактан тарбия берүүдө ушул жоболорго таяндык. Бул иштердин алкагында ата-энелерге да тийиштүү милдеттер бөлүштүрүлдү.

Алар төмөнкүлөр:

1. География сабагына байланыштуу жер суу аттарынын экологиялык маани-маңызы тууралуу элдик салттарды, ырым-жырымдарды балдар менен баарлашууда пайдалануу;

2. Балдардын табиятка дилгирлигин колдоо;
3. География сабактары боюнча окуучулардын класстан тышкаркы экологиялык ишмердүүлүгүнө жардам көрсөтүү, алардын аракетин, умтулууларын колдоо;

Мугалим төмөнкү функцияларды аткарууга тийиш:

1. Балдарды экологиялык жактан тарбиялоо багытында география сабагынын алкагындагы иш чаралар менен тааныштыруу.
2. Өспүрүмдөр жана чоңдор үчүн ар түрдүү конкурстарды, майрамдарды, концерттерди уюштуруу.
3. Балдардын геоэкологиялык маданиятынын өнүгүшүн такай анализдөө билимдеринин баюу процессиндеги оң өзгөрүүлөргө илимий анализ жасоо [53,137-б].

Жүргүзүлгөн тажрыйба иштери бардык эле ата-энелер мектепте жүргүзүлүп жаткан экологиялык тарбия берүү процессине өз демилгелери менен активдүү аралаша бербестигин көрсөттү.

Ошентип негизги мектептин география сабактарында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу окуу процесси менен бир максатта тыгыз гармонияда эриш-аркак уюштурулган сабактан жана мектептен класстан тышкаркы иштерде окуучулардын өз алдынча экологиялык таанымдык жана практикалык ишмердүүлүгүн уюштуруусуз толук максатына жетпейт. Арийне, бул иште эң жакын кеңеш -көмөк жана жардам көрсөтүүчүлөр ата -энелер менен иштиктүү кызматташуу зарыл.

ЭКИНЧИ ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Азыркы кездеги заманбап экологиялык билим берүү мектепте география курсунда окуучулардын табиятка сарамжал жана аяр мамиле кылуу көндүмдөрүн калыптандыруунун зарылдыгын көрсөтүүдө. Окуучулардын экологиялык билгичтик жана көндүмдөрүн калыптандырууда окутуунун жана тарбия берүүнүн натыйжалуу, таасирдүү метод, формалары негизги каражат болуп эсептелет. Алар окуучуларда жаратылыш менен адамдын бүтүндүк сезимин өнүктүрүү, анын байлыгын сактоо жана андан ары көбөйтүү муктаждыгын калыптандыруу сыяктуу жалпы максат менен байланышкан. Өлкөбүздөгү билим берүү системасында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун мазмунун жана технологиясын иштеп чыгууда, өзүбүздүн улуттук каада-салтыбызга, баалуулуктарыбызга таянышыбыз керек. Ошондуктан Кыргыз Республикасынын географиясын окутуу процессинде да экологиялык проблемаларга байланышкан адабий чыгармалардан мисал келтирүү менен чыгармадагы оң жана терс окуяларды чыгармадагы каармандар аркылуу түшүндүрсөк окуучунун эсинде бекем сакталып калат. Ар бир улут өз менталитетине, каада салт, улуттук идеологиясына жараша баалуулуктарын эске алуу менен келечек муундарга тарбия берүүсү зарыл. Батыштын же башка мамлекеттин жетишкендиктерин билим берүү жана тарбия берүү ишинде толугу менен колдонуу оң натыйжа бербейт. Биздин оюбузча Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окутуунун интерактивдүү методдору менен бирге салтуу географиялык экологиялык билимдерди айкалыштыруу аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттарын түзүү, жергиликтүү жаратылышты эске алуу менен сабактан тышкаркы иштерди уюштуруу натыйжалуу ишке ашат. География сабагы экологиялык маселелерди глобалдык (дүйнөлүк), регионалдык (аймактык) жана локалдык (жергиликтүү) үч деңгээлде караган жалгыз предмет. Мектепте география боюнча билим берүүнүн негизги принциптери гумандуулук, экологиялаштыруу, тарыхый, предметтер аралык интеграция

болуп саналат. Гумандуулук принцибинен алганда, мектепте бүт көңүл, биринчи кезекте, окуучуларга бөлүнүшү керек, демек, окуучулардын керт башын сыйлап, берген ишенимин аткаруу - ар бир мугалимдин милдети. Адам менен коом боюнча билим берүүнү күчөтүү, этникалык жана тарыхый географияга бөлүү ж.б. Экологиялаштыруу принцибине география сабагында жаратылышты коргоого тарбиялоо кирет. География предмети глобалдык, регионалдык масштабда окуучуларды жер шарын ресурс булагы катары эмес, аны өзү жашаган үйү катары сүйүүгө тарбиялоого милдеттүү.

Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда жансыз жаратылыштын маанисин түшүнүү, экологиялык жүрүш-турушун, табиятка болгон аяр мамилесин, жоопкерчиликти иш-аракеттерин калыптандыруунун негизинде окуучунун экологиялык маданияты калыптангандыгын аныктоого мүмкүндүк бере турган объективдүү ченемдер боло турганы аныкталды.

3-ГЛАВА. ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТ ЖАНА АНЫН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ

3.1. Эксперименталдык иштин максаты, милдеттери, методдору жана этаптары

Бул бөлүмдө изилдөөнүн төртүнчү милдети же география сабагын окутуу процессинде негизги мектеп окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруу боюнча изилдөөдө сунушталган педагогикалык шарттардын илимий практикалык негиздүүлүгүн текшерүү максатында жүргүзүлгөн тажрыйба иштери сыпатталат.

Эксперименттин программасы боюнча негизги мектептердин география сабактарында окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптанышы боюнча мугалимдердин жана окуучулардын ишмердүүлүгүн үйрөнүү максатында сабактарга катышуу, аларды талдоо, мугалимдердин календарлык планына байкоо жүргүзүү, ачык сабактардын үлгүлөрү жана башкалар менен жакындан таанышуу, сабактардын оң жана терс жактарын үйрөнүү жана аларга сабактын автору менен, ошондой эле өз алдынча аңгемелешүүлөр өткөрүлдү.

8-9-класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын деңгээлдерин диагностикалоо “Окуучулардын социалдашуусун үйрөнүү” (М.И.Рожков), “Ийгиликке мотивация” (Т.Элес), «Табиятты эмоционалдуу кабылдоо» (С.С.Кашлев, С.Н.Глазачев), «Экологиялык ишмердүүлүктүн мотивдери» (А.З.Рахимов) сыяктуу шкалалык өлчөө каражаттарын адаптациялоо аркылуу ишке ашты.

Эксперименталдык база катары Бишкек шаарындагы № 89, Ж. Садыков атындагы № 84, Аламүдүн районундагы Орто-Алыш, Ысык-Көл районундагы С. Ноорузбаев атындагы орто мектептер тандалды. Изилдөө ишине жалпысынан негизги орто мектептин 184 окуучусу жана география сабагын окуткан 10 мугалим катышты. Мындан тышкары эмпирикалык сурамжылоо иштерине 300 окуучу катышты.

Констатациялоочу экспериментти жүргүзүү үчүн даярдыктар жана баштапкы шарттар салыштырмалуу бирдей деңгээлдеги окуучулардын топтору

тандалып алынган. Жазуу түрүндө өткөрүлгөн сурамжылоолор (3-тиркеме), окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануусунун баштапкы деңгээлин аныктоого, ошондой эле экологиялык компоненттер менен тематикалык текшерүү иштерин жүргүзүүгө мүмкүндүк берет [166,113-б].

Окуучулардын экологиялык даярдыктарын аныктоо боюнча өткөрүлгөн комплекстүү анкеталар жана тесттер, атайын даярдалган тапшырмалар, алардын экологиялык маданиятынын баштапкы деңгээлин аныктоого мүмкүндүк берди. Окуучулардын экологиялык даярдыктарын диагностикалоо иш чараларынын тандалып алынган өлчөө жана баалоо багытындагы каражаттарынын негизинде алардын экологиялык маданиятынын башталгыч даража деңгээлдери айкындалды. Алынган жыйынтык боюнча окуучулардын басымдуусунун «экологиялык маданият» тууралуу түшүнүктөрү жетиштүү деңгээлде эмес.

Адамзат алдында турган маанилүү көйгөйлөрдүн ичинен окуучулар биринчи орунга терроризм, экинчи экологиялык, кийинкилер кылмыштуулук жана наркомания, экономикалык көйгөйлөрүн атап бере алышат. Окуучулар дүйнө океанын тазалоо, озондук тешиктер менен күрөшүү ж.б. глобалдык экологиялык проблемалар тууралуу кабардар болгону менен өзү жашап өмүр кечирген аймактын флора жана фаунасынын көйгөйлүү экологиялык кырдаалы тууралуу жетиштүү маалыматка ээ боло алышкан эместиктерин көрсөттү. Окуучулардын бул абалы негизги мектептин география жалпы эле окуу иштеринин мазмуну жана окутуу методдорунун өзүндө олуттуу маселелер бар экендиги тууралуу ой тыянактарга алып келди. Тигил же бул өсүмдүктү кыйып, же мал жандын жашоосуна зыян келтирип жаңылыштык кетирген учурларың болду беле? - деген суроого окуучулардын 60 % болгон деп жооп беришкен. Бирок, андай анализдеп көргөндө андай жорук жосундарынын көпчүлүгү андай иш аракеттин акыркы натыйжалары тууралуу түшүнүктөрүнүн, ишеним ынанымдарынын жетишсиздигине байланыштуу болгондугу ачыкка чыкты. Окуучулардын айрымдары экологиялык көйгөйгө кайдыгер карашпайт, табиятты кор тутууга байланыштуу андай көрүнүштөр менен күрөшүү маанилүү деп түшүнүшсө да,

алардын көбү экологиялык практикалык иш-аракетке катышпайт. Алардын жооп берүүсү боюнча бул иш-аракет көп мезгилде мектеп айланасын тазалоо менен гана чектелет. Ал эми жаратылышты коруу, жакшыртуу, көрктөндүрүү ишинде катышкандар аз.

Өткөрүлгөн сурамжылоодон кийин төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

➤ окуучулар экологиялык кризистердин натыйжасын билишет, бирок ал иш ар бир адамдын, өзүнүн иш аракетине да байланыштуу болооруна жеткиликтүү ынанышпайт;

➤ табиятка ар дайым эле жапакеч боло албайт бул багытта жоопкерчилик жана парыздын маани-маңызын андай алышпайт;

➤ окуучулардын экологиялык билим жана түшүнүктөрү чектелүү айрыкча өзү жашаган аймактын реалдуу экологиялык коопсуздугу тууралуу маалыматтары чектелүү.

Анкетага берилген жооптордун натыйжасында негизги мектеп окуучуларынын экологиялык маданиятынын калыптануу деңгээлин аныктадык, бирок экология менен географиянын байланышын жеткиликтүү түшүнбөгөндүгү, жана өз мамлекетинин жаратылыш байлыктары жана экологиялык абалы боюнча маалыматтарынын жеткиликсиз экендигине күбө болдук. Ошону менен бирге эле окуучулардын Кыргыз Республикасынын географиясы курсуна карата кызыгууларына байкоо жүргүзүү маанилүү болду. Буга байланыштуу негизги мектеп окуучуларынын экологиялык иштер боюнча, экологиялык мамиленин мүнөзү, экологиялык чөйрөнүн абалы жөнүндө, адамдын экологиялык маданиятынын калыптануусундагы географиялык билимдердин мааниси тууралуу көз караштары, түшүнүктөрү изилденди.

Ошентип иш жүзүндө окуучулардын геоэкологиялык билимдери гана айкындалбастан, экологиялык маданияттын чечүүчү компоненттери катары саналган алардын жаратылышка жапакеч эмоциялуу мамилеси, жапан жаратылыш тууралуу баалуулуктарынын ориентирлери, аларга негизделген

окуучулардын экологиялык ишмердүүлүгүнүн активдүүлүгү – ички, субъективдүү даярдыктын көрүнүшү катары аныкталды. (3.1-таблица).

3.1.-Таблица Окуучулардын экологиялык маданиятынын деңгээлин аныктоо

Калыптануу деңгээлин аныктоодогу талаптар	Когнитивдик	Ишмердүүлүк	Эмоционалдык-баалуулук	Нормативдик
Критерийлер	экологиялык көйгөйдүн маанилүүлүгүн түшүнүү	ар түрдүү иш-аракеттин түрлөрүндөгү активдүүлүк	жаратылышка карата баалуулук-эмоционалдык мамиле; жаратылыш жөнүндө адабиятка жана экологиялык темаларга карата болгон туруктуу-оң кызыкчылык	жаратылышты коргоо боюнча эреже талаптар, жоболор, нормативдик актылар, мыйзамдарды өздөштүрүү
Көрсөтмөлөр	экологиялык билим; экологиялык байланышты жана тутумдарды түшүнүү; экологиялык көйгөйлөрдү чечүүдө катышуу маанилүүлүгүн түшүнүү жана өзүн өзү баалоо	жаратылыш жөнүндө адабий чыгармаларды талкулоодо, географиялык кубулуштары талдоодо активдүү катышуу; жаратылышты коргоо иш-аракети; экологиялык иш-аракетке катышуудагы өзүн-өзү баалоо	жаратылышка болгон мамиленин эмоционалдуулугу, адеп-ахлактык, этномаданий жана жаратылышка баалуулук жана жоопкерчилик мамиле жасоо,	Коомдогу экологиялык талаптарга ылайык жүрүштуруш, жаратылышты коргоо боюнча мыйзам, инструкцияларга баш ийүү, элдик салттуу тарбиянын талап эрежелерин сактоо
Калыптануу деңгээли	- төмөн; - орто; - жогору	- төмөн; - орто; - жогору	Мамиленин мүнөзү: - төмөн; - орто; - жогору	-төмөн; - орто; - жогору

Окуучулардын глобалдык катастрофалар тууралуу ой түшүнүктөрүндө пессимисттик маанай басымдуу. Сурамжылоого алынгандардын 62,06% глобалдык экологиялык катастрофалар актуалдуу деп божомолдошот. Алардын ичинен 12,06% гана оптимисттик маанайда. Жогоруда берилгендей эле, окуучулардын көбү (32,53%) экологиялык көйгөйлөрдү маанилүү

көйгөйлөрдүн катарына кошот. Окуучулардын көбү экологиялык көйгөйдү маанилүү деп түшүнүшөт, ошентсе да алардын көбү экологиялык практикалык иш-аракетке катышпайт. Алардын жоопторунда экологиялык көйгөйлөрдү чечүүгө катышуу, үйдүн тегерегин тазалоо, мектептин бакчасын жашылдандырууга катышуу катары аңдалат. Сурамжылоого алынгандардын (20%) жаратылышты коргоо боюнча таанымдык маданияты менен чектелип экологиялык реалдуу иш-аракетке өтүүгө кадам таштагандар аз. Бала ниеттенген ой-санаасы жана тилеги менен ага тарбия жараяны койгон сырткы талаптардын ортосундагы карама-каршылык да анын жетилүүсүнө түрткү берет. Баланын ниети менен сырткы талаптын бирдей болушуна жетишүүгө умтулуу ар бир тарбиячынын негизги мүдөөсү жана идеалы. Тарбия жараянын өз табиятына ылайык, туура уюштура билген тарбиячы сырткы талапты да, ички коюлган түпкү максатка умтулууну да тынымсыз өркүндөтүп олтурат. Ушундан улам инсандын активдүү иш-аракети сырткы талап менен ички ыклас ынанымдын гармониясынан курулаарын эске алуу менен окуучулардын жаратылышты кор тутпай коргоого бул ишке башкалардын ынандыруу мүмкүнчүлүктөрүн анализдөөгө аракет кылдык. Тилекке каршы окуучулардын экологиялык эреже салттарга ылайык жашоого ынандыруу мүмкүнчүлүктөрү чектелүү экендиктерин көрсөттү.

Маданиятты компоненттердин (когнитивдик, ишмердүүлүк, эмоционалдык-баалуулук, нормативдик) жыйындысы катары ар бир компонентке жараша алардын ортосундагы байланышты аныктоону максат кылдык.

Критерийлердин көрсөтмөлөрүнүн сапатына жана толуктугуна жараша, биз негизги мектеп окуучуларынын экологиялык маданиятынын калыптануусунун үч деңгээлин бөлдүк: жогорку, орточо жана төмөн. Бардык деңгээлдер салыштырмалуу мүнөзгө ээ, себеби алардын көрсөтмөлөрү математикалык жактан так өлчөнбөйт [23,137-6].

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери боюнча окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда билим, билгичтиктерин гана өнүктүрүү менен чектелбестен, алардын жүрүм-туруму, адамдык сапаттарында, мамилелеринде да жакшы жакка өзгөртүүгө багытталган шарттардын топтому иштелип чыкты. Экологиялык маданияттын калыптануусун аныктоо үчүн бири бирин толуктаган түрдүү методдордун комплекси колдонулду. Алар: байкоо жана анкета жүргүзүү, аңгемелешүү, аткарылган иш-аракеттердин натыйжасын талдоо, эксперимент. Берилген методика жогорку класстын окуучуларынын экологиялык маданиятынын деңгээлдерин аныктоо максатында изилдөөнүн баштапкы этабында колдонулган. Окутуу жана тарбиялоодо бардыгы мугалимдин тажрыйбасына, инсандык сапатына негизделет. Орустун улуу жазуучусу Н. Гоголь белгилегендей мугалимдин башкаларды тарбиялоосу өзүн тарбиялоодон башталышы абзел.

Биз констатациялык этапта география мугалимдеринин иш тажрыйбасына, экологиялык маданиятты калыптандырууга багытталган иш-аракеттерине болгон даярдыгын аныктоого аракет кылдык (*2-тиркеме*). Иш тажрыйбалары менен таанышкан мугалимдердин көбү биринчиден, экологиялык маданиятты калыптандыруу учурдун маанилүү проблемасы деп эсептешип, бирок аны системдүү ишке ашыруу менен алектенишпейт.

Сизге география сабагында экологиялык маданиятты калыптандырууну ишке ашырууга эмнелер тоскоолдук жаратат? - деген суроодон мугалимдердин көбү бул багытта атайын адистешпегендиктерин билдиришти. Ошону менен бирдикте бул ишти оптималдуу жүзөгө ашырууга илимий-методикалык жол көрсөтүп жардамчы көмөкчү болууга жарамдуу методикалык колдонмолор колунда жок экендиктерин белгилешти. Мындай ресурстук материалдар менен камсыздоодо илимий педагогикалык мекемелер ошондой эле кесиптик билим берүү мекемелери тарабынан материалдар берилбегендигин айтышат. Мугалимдердин көпчүлүгү география сабактарында экологиялык таалим-тарбияга байланыштуу кандай кошумча материал колдоносуз? - деген суроого

берген жооптору өтө тынчсызданууну жаратат. Анткени алардын көпчүлүгү бул иште көбүнесе окуу китебиндеги материалдар менен чектелээрин билдиришкен. Сурамжылоого катышкандар окуучулардын экологиялык - ыймандык маданиятынын өнүгүшүнө салттык билимдер менен элдик ишенимдер (38,36%) жана тыюулар (26,84%) өзгөчө таасирин этээрин көрсөтүшкөн. Деген менен алардын 72,18% география сабактарында бул баалуулуктарга дайым системдүү маани беришпейт. Ушул факт эксперименттин алгачкы этабында мугалимдердин география сабагында экологиялык маданиятты калыптандыруу даярдыгынын жетишсиз экендигин көрсөттү. Ошондуктан, калыптандыруучу экспериментте бир топ психологиялык-педагогикалык жагдайлар иштелип чыгып, сабак жана класстан тышкары жумуштар үчүн аларга сабактардын иштелмелеринин, моделдеринин үлгүлөрү сунуш кылынды.

Ошентип констатациялык эксперименттин учурунда алынган маалыматтар география сабактарында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу мугалимдердин компетенттүүлүгү тууралуу объективдүү акыйкаттарды белгилеп көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк берди.

Алар төмөнкүлөр:

- буга чейинки жана азыркы жогорку педагогикалык билим берүү стандарттарында география мугалимдерин окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу милдеттерин камтыган программалык көрсөтмөлөр ачык белгиленген эмес;
- университеттердин география факультеттеринин окуу планында болочок мугалимдердин экологиялык - педагогикалык компетенцияларын камсыздап, өнүктүрүүгө өбөлгө болгон атайын статустуу же тандалма сабактар жок;
- университеттердин география факультеттеринде туруктуу колдонулуп келген педагогика жана методикалык дисциплиналар боюнча окуу китептерде мугалимдердин экологиялык - педагогикалык компетенттүүлүгүн калыптандырууга өбөлгө болуучу билимдер айтаарлык деңгээлден алда

канча алыс;

- университеттерде мугалимдердин экологиялык-педагогикалык компетенттүүлүгүн калыптандыруу практикасында негиздүү теориялык көз караштарга караганда өздөрүнүн тажрыйбаларына таянуу басымдуулук кылат.

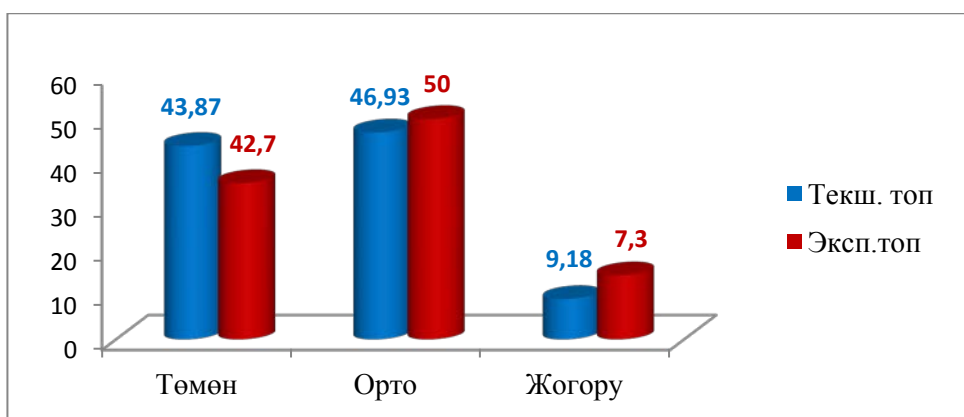
Жалпысынан экологиялык маданиятынын деңгээли боюнча окуучуларды биз шарттуу түрдө үч топко - жогорку, ортоңку жана төмөнкү (“Ж”, “О”, “Т”) деңгээлдерге бөлүк жана булардын ар бири өз алдынча турганда өзгөчө сапаттык мүнөздөмөлөргө ээ болоору аныкталды. Төмөнкү таблица жана диаграммада сандык көрсөткүчтөрү көрсөтүлдү.

Сурамжылоонун жыйынтыгы көрсөткөндөй баштапкы экологиялык билимдери “төмөн” деген баага - текшерүүчү топто 43 окуучу (43,87%), ал эми эксперименталдык топто 41 окуучу (42,7%), “орто” деген баага текшерүүчү топто - 46 окуучу (46,93%), эксперименталдык топто - 48 окуучу (50,01%), “жогорку” деген баага текшерүүчү топтон - 9 окуучу (9,18%), эксперименталдык топтон - 7 окуучу (7,3%) туура келди.

Бул берилген жыйынтыктарды анализдөө география предметинде экологиялык маселелер сейрек, үстүртөн каралгандыгы менен түшүндүрүлөт (3.2- таблица).

3.2-таблица. - Окуучулардын баштапкы экологиялык билимдерин сурамжылоонун жыйынтыктары (% менен)

	Окуучулардын саны	Төмөн	Орто	Жогору
Текш. топ	98	43 (43,87)	46 (46,93%)	9 (9,18%)
Эксп. топ	96	41 (42,7)	48 (50 %)	7 (7,3%)
Баардыгы	194	84 (43,3 %)	94 (48,45%)	16 (8,2 %)

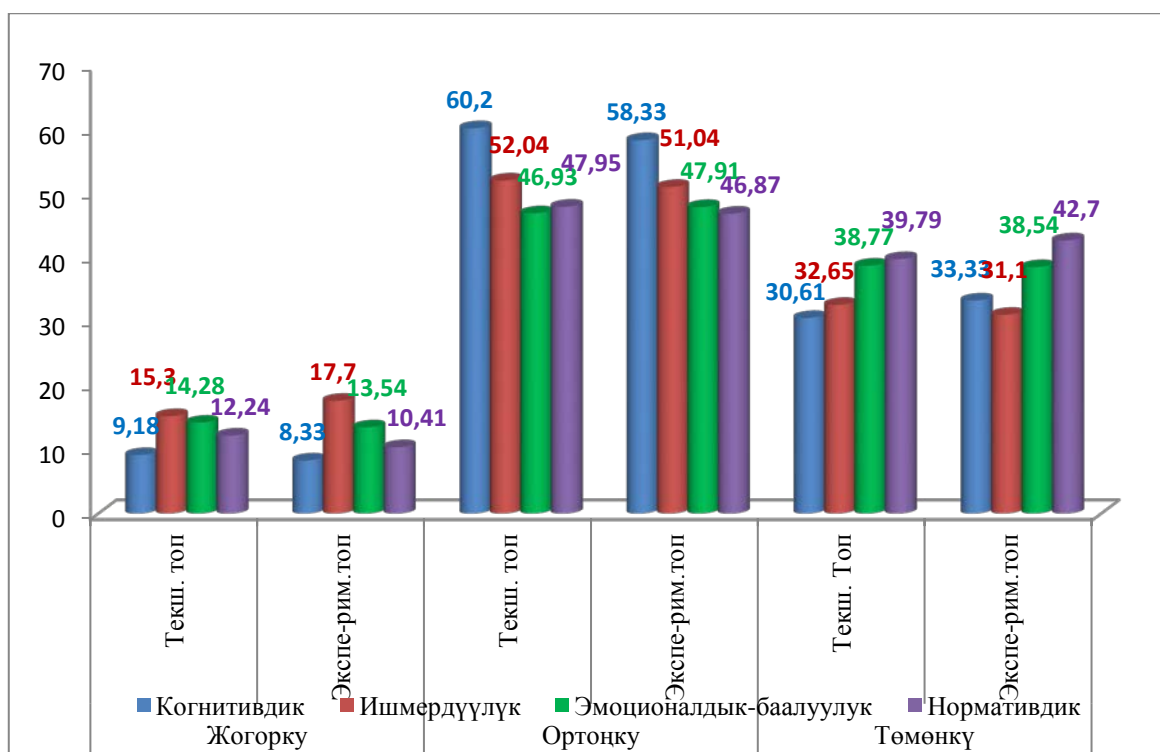

3.1-сүрөт. Окуучулардын баштапкы экологиялык билимдерин сурамжылоонун жыйынтыктарынын диаграммасы

Окуучулардын экологиялык маданиятынын абалынын баштапкы деңгээлин аныктоо боюнча изилдөө жүргүзүлдү. Аныктоочу эксперименттин жүрүшүндө жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн алгачкы жыйынтыгы эксперименталдык топтордогу жана текшерүүчү топтордогу абал жалпысынан алганда салыштырмалуу окшош болду (3.3-таблица).

3.3-таблица. - Окуучуларда экологиялык маданиятынын абалынын алгачкы жыйынтыгы (% менен)

Деңгээлдер / Компоненттер	Жогорку		Ортоңку		Төмөнкү	
	Текш. топ	Экспери м.топ	Текш. топ	Экспе- рим.топ	Текш. Топ	Экспери м.топ
Когнитивдик	9,18	8,33	60,20	58,33	30,61	33,33
Ишмердүүлүк	15,30	17,70	52,04	51,04	32,65	31,1
Эмоционалдык- баалуулук	14,28	13,54	46,93	47,91	38,77	38,54
Нормативдик	12,24	10,41	47,95	46,87	39,79	42,70

3.2-сүрөт. Окуучулардын экологиялык маданиятынын абалынын алгачкы жыйынтыгынын диаграммасы (% менен)

Эксперименттин констатациялоочу этабы көрсөткөндөй когнитивдик компонент текшерүүчү топто жогорку деңгээл - 9 окуучу (9,18%), ал эми эксперименталдык топто - 8 окуучу (8,33%). Ортоңку деңгээл үчүн кээ бир айрымачылыктар белгиленген - текшерүүчү топто - 59 окуучу (60,20%), эксперименталдык топто - 56 окуучу (58,33%). Ал эми төмөнкү деңгээл текшерүүчү топто - 30 окуучу (30,61%), эксперименталдык топто - 32 окуучу (33,33%). Бул көрсөткүч бир кыйла жогору экендигин таблицадан жана диаграммадан көрүүгө болот.

Окуучуларда ишмердүүлүк компоненттинде текшерүүчү жана эксперименталдык топтордо да жалпысынан алганда пайыздык айырмачылык бар экендигин белгилөөгө болот. Жогорку деңгээл текшерүүчү топто - 15 окуучу (15,30%), ал эми эксперименталдык топто - 17 окуучу (17,70%), ортоңку деңгээл үчүн төмөнкүдөй көрсөткүчтөрдү аныктай алдык: текшерүүчү топто - 51 окуучу (52,04%), эксперименталдык топто - 49 окуучу (51,04%) пайыздык көрсөткүчтөргө ээ болушту. Төмөнкү деңгээлде бир кыйла көрсөткүчтөр

жогору экендиги байкалды: текшерүүчү топто - 32 окуучу (32,65%), эксперименталдык топто - 30 окуучу (31,25%).

Эмоционалдык-баалуулук компонент үчүн төмөнкү деңгээл текшерүүчү топто - 38 окуучу (38,77%) жана эксперименталдык топто - 37 окуучу (38,54%), ортоңку деңгээлде текшерүүчү топто - 46 окуучу (46,93%), эксперименталдык топто 46 окуучу (47,91%), ал эми жогорку деңгээл үч компоненттерге салыштырмалуу жогору көрсөткүчтү берди: текшерүүчү топ - 14 окуучу (14,28%), эксперименталдык топ - 13 окуучу (13,54%).

Нормативдик компонентинин жогору көрсөткүчү төмөнкү деңгээлден байкалды: текшерүүчү топто - 39 окуучу (39,79%), ал эми эксперименталдык топто - 41 окуучу (42,70 %), текшерүүчү топто ортоңку деңгээлде - 47 окуучу (47,95%), эксперименталдык топто - 45 окуучу (46,87%), жогорку деңгээл текшерүүчү топто - 12 окуучу (12,24%), эксперименталдык топто - 10 окуучу (10,41%).

Бул компоненттердин деңгээлин аныктоодо бардык топтогу окуучулар үчүн экологиялык баалуулуктар жетишээрлик деңгээлде эмес экендиги аныкталган. Жогорку деңгээл эмоционалдык-баалуулук компонентте текшерүүчү топто 15,7% түзсө, ошондой эле эксперименталдык топ үчүн да 13,1% түздү. Ал эми төмөнкү деңгээли когнитивдик компонентте 29,4% жана 26,2% мүнөздүү. Эксперименталдык жана текшерүүчү топтордогу окуучулар үчүн бул компоненттердин калыптануусунун жогорку жана ортоңку деңгээлинде кээ бир айрымачылыктар белгиленген. Ошентип, окуучулардын экологиялык маданиятынын компоненттеринин калыптануу абалын изилдөө алар негизинен теориялык билимдерге гана ээ экендигин, жаратылышта өзүн алып жүрүүнүн жалпы эрежелерин билишет, бирок экологиялык маселелерди чечүүдө өзүнүн ролун түшүнбөгөндүктөрүн, жаратылышты коргоо ишмердүүлүгү менен алек болбогондору, сабакта алган экологиялык билимдерин практикада колдоно алышпагандыктарын, өздөрүнүн жашаган жеринин экологиялык маселелерин жакшы билишпегендиктерин,

жаратылыштагы карым-катнаштарга мисал келтире албагандыктарын ж.б. көрсөттү.

Констатациялоочу этаптын жыйынтыктары окуучулар өздөштүргөн экологиялык билимдер формалдык мүнөзгө ээ экендигин көрсөттү. Анткени алардын экологиялык билимдери үстүрт, үзүл кесил мүнөздө. Айрымдар экологиялык кризистерди өздөрүнө жакын кабыл алышпайт, кайдыгерликтен арыла алышпайт. Ошону менен окуучулардын көпчүлүгүндө экология жаатында негизги (базалык) билимдер начар болгондуктан, экологиялык ишмердүүлүккө катышуу дарамети жана тажрыйбасы жетишсиз. Текшерүүчү жана эксперименталдык топтордогу окуучулардын экологиялык маданияттынын калыптаныш деңгээлдери айтаарлык деңгээлден алыс болгондугу аны камсыздоочу педагогикалык шарттардын жетишсиздиги бул шарттардын белгилүү бир комплексин иштеп чыгып сыноодон өткөрүү зарылдыгын тастыктайт.

Тажрыйба-эксперименталдык иштердин жыйынтыгына арналган бул параграфта негизги мектепте «Кыргыз Республикасынын физикалык географиясын» (8-класс) жана 9-класста «Кыргыз Республикасынын экономикалык жана социалдык географиясын» окутуу аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун педагогикалык шарттарын текшерүүнүн натыйжалары талдоого алынган. Теориялык жана эксперименталдык изилдөөлөрдүн натыйжасында мурдагы бөлүмдөрдө география предметин окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун төмөндөгүдөй педагогикалык шарттары негизделген: географиялык билим берүүнү экологиялаштыруу, б.а. Кыргызстандын географиясы окуу предметтериндеги “адам табият” системасы тууралуу билимдерди стандарттын максималдык талаптарынын деңгээлинде өркүндөтүү; география сабактарынын мазмунун этнопедагогикалык жана этномаданий багытта өркүндөтүү; география сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда окутуунун традициялык жана

инновациялык форма жана методдорун айкалыштырып колдонуу; география сабагында окуучулардын экологиялык маданиятты калыптандырууда класстан тышкаркы иштердин жекече жана массалык формаларын эффективдүү колдонуу.

Биринчи педагогикалык шарттын алкагында география сабагынын окуу программасы окуучулардын экологиялык маданиятын өнүктүрүү багытында өркүндөтүлдү. Изилдөө процессинде сабактардын мазмунун, күтүлгөн натыйжалар компоненттерин экологиялык маданиятын өнүктүрүүгө өбөлгө болгон теориялык жана эмпирикалык билимдер, баалуулуктар менен байытуунун жолдорун айкындоого аракет кылдык. Бул иш география предметин окутуу жана экологиялык маданиятты калыптандырууга адекваттуу илимийлүүлүк, системалуулук жана ырааттуулук, көрсөтмөлүүлүк, аң сезимдүүлүк жана активдүүлүк, билим-билгичтик жана көндүмдөрдү бекем өздөштүрүү, жеткиликтүүлүк, теория менен практиканын байланышын камсыз кылуу, тарбиялап окутуу, курактык жана жекече айрымчылыктарды эске алуу, чөлкөмдүн өзгөчөлүгүн эске алуу (краеведческий) принциптери аркылуу жүзөгө ашты.

География сабактары аркылуу окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу чөлкөмдүн өзгөчөлүгүн эске алуу принцибин борбордук орунга коюу талабын ортого чыгарды. Мектепте аймактын экологиясын таануу билим берүүчүлүк жана тарбиялык эки чоң мааниге ээ болору айкындалды. Бул окутууну турмуш менен байланыштырууга жардам берет, жергиликтүү табияттын өзгөчөлүктөрүн изилдеп, эмпирикалык жана теориялык билимдерин байытат. Жогорку принциптердин негизинде география предметтерин окутууда экологиялык билимдер олуттуу ойлонуштурулуп зарыл учурда окуу программасына, окуу китептеги материалдарга толуктоо түзөтүүлөр киргизилди. Тактап айтканда негизги мектептин география предметтеринин мазмуну жаратылыш ресурстарын калыбына келтирүү, айлана-чөйрөгө келтирилген зыян, зыяндуу заттардын абага чыгарылышы, агызып чыгарылышы, коргоо зоналары (айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы), жашыл

зоналар, дарылоочу-ден соолукту чыңдоочу зоналар, корголуучу зоналар (айлана-чөйрөнү коргоо жаатындагы), санитардык коргоо зоналары, өзгөчө экологиялык кырдаалдар зоналары, кызыл китеп, айлана-чөйрөнүн сапаттык ченемдери, өзгөчө корголо турган табигый аймактар, таштандылар, жаратылыш ресурстары, озонду бузуучу заттарды жок кылуу, айлана-чөйрөгө зыян келтирүү, экологиялык коопсуздук, экологиялык тутумдар, экологиялык кылмыштар, айлана-чөйрөнүн мониторинги сыяктуу ж.б. түшүнүктөр менен толукталып өркүндөтүлдү.

Экинчи педагогикалык шартты ишке киргизүү экологиялык таалим-тарбия процессин улуттук экологиялык билим жана тарбия баалуулуктары менен айкалыштырууга багытталды. Кыргыздардын салттык маданиятына таандык булактар элдин экологиялык маданияты боюнча бөлүп көрсөтүүгө мүмкүн болгон турмуштук эрже жоболорду айкындоого негиз берет. Аларга туулган жердин табиятына тартылуу, жаратылышка жапакеч жоопкерчиликтүү мамиле кылууга байланыштуу ырым жырымдарды, табиятты аздектеп элдин сүйүүсүн чагылдырган чыгармаларды кошууга болот. Айрыкча «Манас» эпосун геоэкологиялык билимдердин кенчи катары колдонууга болот. Эпосто адамдар табиятты табият адамдарды коргойт, алар бири бирисиз жашай албайт деген идея баштан аяк белгиленип өтөт. Каныкей төркүнүнө карай кайненесине Чыйырды менен качып бара жатып ач болуп арыганда Байтерек бутагынын түбүнөн буулантып сүт чыгарып аман алып калат. Каныкей акылга толуп бирок бир да көрө элек ата журтун көрө элек Семетейге Таласты адамга азык болгон табияты аркылуу сүйдүрөт.

Изилдөө процесси элдик экологиялык мурастар география сабактарында жетишээрлик колдонулбай жүргөндүгүн, мугалимдер менен балдар бул тууралуу түшүнүктөрү үстүртөн экендигин көрсөттү. География сабагынын алкагында өзү жашаган балдардын жаратылыш менен жакындашуу чөйрөсү кеңейтилди, анын таасирдүүлүгү улуттук майрамдардын, үрп-адаттардын, оюндардын фольклордун каражаттарын айкалыштыра колдонуу аркылуу

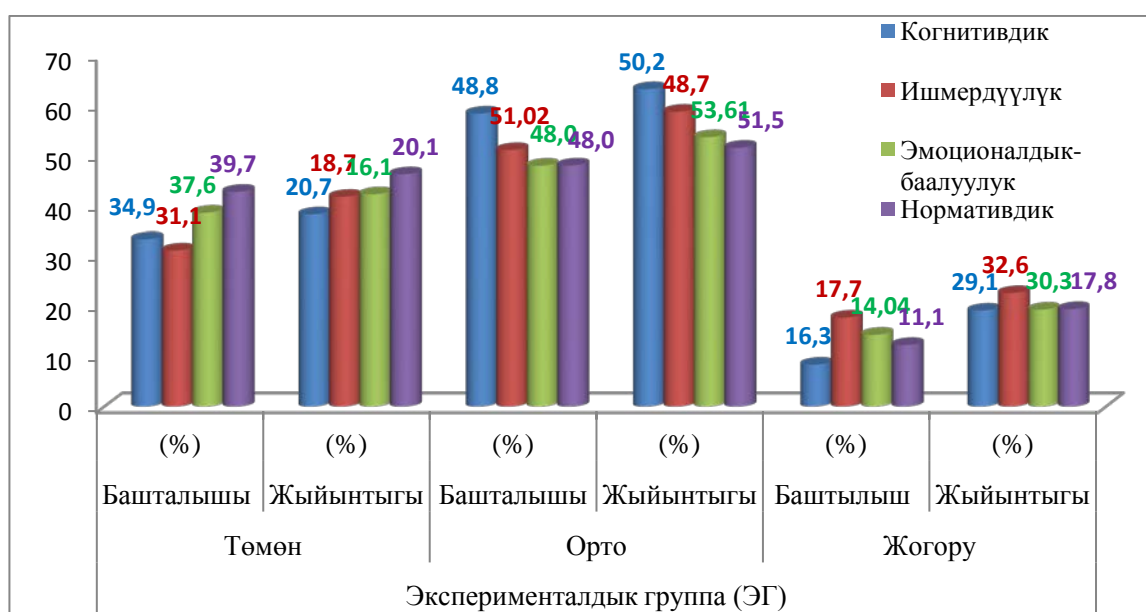
жогорулатылды. Окуучулардын жандуу жана жансыз жаратылышка байкоо жүргүзүүсүндө колдонуу үчүн кыргыздын элдик педагогикасынын каражаттарынын негизинде түзүлгөн атайын тапшырмалар сунуш кылынды.

Үчүнчү педагогикалык шартты реализациялоо - окутуунун традициялык жана инновациялык форма жана методдорун айкалыштырып колдонуу процессинде окутуунун активдүү методдоруна артыкчылык берилди. Бул методдорго: рефлексия методу (экологиялык көйгөйлөрдүн тигил же бул маселесине карата өзүнүн көз карашын түзүү); талкуу методдору (экологиялык көйгөйлөр боюнча ой бөлүшүү); терминологиялык диктант жана толук эмес сүйлөмдөр (ойлонуу ишмердигинин өзгөчөлүгү катары экологиялык ойлومго багытталган); маек жана талкуулоолор (экологиялык фактты жана маалыматты анализдөө ыгын калыптандырууга, өзүнүн оюн билдирүүгө, көңүл коюп угууга жана башкаларды угууга багытталган); экологиялык кейсттер (чыныгы жашоо кырдаалын түшүнүүгө багытталган, ал ошол эле мезгилде экологиялык практикалык көйгөйдү чагылдырат); долбоорлор методу (окуучулардын экология багытындагы изилдөө ишмердүүлүктөрүн уюштуруу). Төртүнчү педагогикалык шарт - география сабагынын алкагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу окуу-тарбия процессинин бардык компоненттери боюнча интеграциялоого мүмкүнчүлүк берди. Окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу сабактар менен чектөөгө болбостугу сабактан тышкаркы ишмердиктин таалимчил таасирин күчөтүү зарылдыгын тастыктады. Айрыкча, класстан жана мектептен тышкаркы иш-чараларды уюштурууда, натуралисттик ийримдердин иштерин жүргүзүүдө, балдар менен биргеликте жаратылышты коргоо ишмердигин жандандырууда ата-энелердин педагогдор менен кызматташуусу өзгөчө таасирдүү болду. *Үчүнчү аналитикалык этабында* география сабагын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу багытындагы изилдөөнүн натыйжаларын статистикалык методдор менен талдап теориялык жактан жалпылоо жасалды. Талдоонун натыйжалары окуучулардын экологиялык

маданиятынын өнүгүшүндө анытоочу этаптагы абалга караганда олуттуу өзгөрүш болгондугун көрсөттү.

3.4-таблица. Эксперименталдык группадагы окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануу деңгээлдери (% менен)

Компоненттер	Группалар	Деңгээлдер					
		Төмөн		Орто		Жогору	
		Башталышы (%)	Жыйынтыгы (%)	Башталышы (%)	Жыйынтыгы (%)	Башталышы (%)	Жыйынтыгы (%)
Когнитивдик	Эксп-к(96)	34,9	20,7	48,8	55,4	16,3	29,1
	Текш-(98)	35,2	22,1	49,4	50,2	15,4	22,5
Ишмердүүлүк	Эксп-к (96)	31,1	18,7	51,2	48,7	17,7	32,6
	Текш(98)	33,5	32,7	50,2	43,6	16,7	23,7
Эмоционалдык-баалуулук	Эксп-к (96)	37,6	16,1	48,1	53,6	14,4	30,3
	Текш(98)	35,4	22,8	49	57,0	15,6	20,2
Нормативдик	Эксп-к (96)	39,7	20,1	48,2	51,5	12,3	28,4
	Текш(98)	40,5	39,5	48,4	42,7	11,1	17,8

3.3.-сүрөт. Эксперименталдык топтордогу окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануу деңгээлдеринин диаграммасы

Эксперименттин соңунда ишмердүүлүк компонентинин төмөнкү деңгээли текшерүүчү топто (32,7%) жана эксперименталдык топто текшерүүчү топтон

абдан эле төмөн (18,7%) төмөндөгөн. *Ортоңку деңгээл* үчүн эксперименталдык топто (48,7%) текшерүүчү топко (43,6%) болгондугу байкалды. *Жогорку деңгээл* текшерүүчү топко (23,7%) болсо, ага салыштырмалуу эксперименталдык топто (32,6%) га чейин өскөн. Эксперименттин аягында окуучулардын ар кандай экологиялык багыттагы иштерге катышууга умтулуусу жана аң-сезиминдеги өзгөрүүнүн динамикасы байкалды.

Ал эми когнитивдик компоненттин төмөнкү деңгээли эксперименталдык топто (27,7%) болсо, ал эми текшерүүчү топто (22,1%)ди түзгөн. *Ортоңку деңгээлдин* өнүгүшү эксперименталдык топто 50,2% , текшерүүчү топто 55,4 % болгон. Жогорку деңгээлдин көрсөткүчтөрү эксперименталдык топто (29,1%), текшерүүчү топтордо 22,5% түздү. Бул жагдай география предметинин окуу программасын экологиялык билим жана баалуулуктар менен байытуу өз жемишин бергендигинин күбөсү. Демек, калыптандыруучу этаптын соңунда эксперименталдык топто окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануусунун деңгээли текшерүүчү топко салыштырмалуу жогору көтөрүлгөндүгү тууралуу жыйынтык чыгарууга болот. Эксперименталдык топтогу окуучулардын экологиялык маданиятынын компоненттеринин өнүгүү динамикасынын анализи алардын сырткы көрүнүшүнүн деңгээли эксперименттин башталышына салыштырмалуу аягында абдан эле жогорулагандыгы тууралуу жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет. Ошентип, калыптандыруучу эксперименттин башталышы жана аягына чейинки мезгилде эксперименталдык топтогу окуу ишмердүүлүк процессинде окуучулардын экологиялык маданиятынын (когнитивдик, ишмердүүлүктүк, эмоционалдык-баалуулук жана нормативдик компоненттери) калыптануу эффективдүүлүгүн сырткы көрүнүшүнүн көрсөткүчтөрү боюнча эксперименталдык топтордо текшерүүчү топко салыштырмалуу абдан эле жогору деңгээлге көтөрүлгөндүгү тууралуу жыйынтык чыгарууга болот. Бул фактылар биз тарабынан айкындалган шарттардын эффективдүү болгондугун тастыктайт.

3-ГЛАВА БОЮНЧА КОРУТУНДУ

Окуучулардын экология боюнча маданият жана дүйнө таанымдарын, өнүгүү жана калыптануу деңгээлин, ага таасир этүүчү негизги факторлорду аныктоо - эксперименталдык ишибиздин негизги максаты болуп саналат. Бул жыйынтыкка жетүү үчүн төмөндөгүдөй милдеттерди койдук: илимий адабияттарды талдоонун негизинде “окуучулардын экологиялык маданияты” түшүнүгүнүн түпкү мазмунун тактоо; бул маселенин педагогикалык негиздеги теория жана практикадагы абалын изилдөө; окуучулардын экологиялык билим, маданият жана дүйнө таанымдарына сереп салуу менен алардын деңгээлин аныктоо; ошондой эле, анын өнүгүп өсүү процессинде окуучулардын алдына коюлган милдеттерин ачып берүү; окуу ишмердүүлүк процессинде окуучулардын экологиялык маданияты жана дүйнө таанымдарын калыптандыра турган экологиялык моделди иштеп чыгуу. Изилдөөнүн максат жана милдеттерине жараша экологиялык маданияттын баштапкы деңгээлин аныктоо үчүн эксперименталдык жана текшерүүчү топтордо сурамжылоо жүргүзүлдү.

Жүргүзүлгөн аныктоочу эксперименттин жыйынтыктарын аныктоодо - эксперименталдык жана текшерүүчү топтордун, башкача айтканда, окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптануу деңгээлине жараша шарттуу түрдө үч деңгээлге бөлүк (жогорку, ортоңку жана төмөнкү).

Экспериментте окуучулардын экология боюнча билимин, тарбиясын, маданиятын өркүндөтүүнүн педагогикалык шарттарын текшерүү өзүбүз сунуш кылган моделдин негизинде жүргүзүлдү. Окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптандыруу - Кыргыз Республикасынын географиясы предметин окутуу процессинин негизинде ишке ашырылды.

Эксперименталдык иштин жүрүшүндө алынган натыйжалар жана окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда сунуш кылынган ыкмалар - экологиялык маданияттын компоненттерин калыптандыруунун

деңгээлин жогорулатууга таасирин тийгизе тургандыгын көрсөттү. Эксперименталдык иштин жыйынтыктарынын негизинде - негизги мектеп окуучуларынын экологиялык маданиятын Кыргыз Республикасынын география сабагы аркылуу натыйжалуу түрдө калыптандырууга боло тургандыгы тастыкталды. Натыйжасында, тажрыйбалык-эксперименталдык иштердин жыйынтыгы - изилдөөдө сунушталган гипотеза жана теориялык жоболордун тууралыгын далилдеди.

ТЫЯНАКТАР

Негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууга багытталган теориялык жана эксперименталдык изилдөөбүз төмөнкүдөй корутундуларды жасоого мүмкүнчүлүк берди.

1. Изилдөөдө окуучулардын экологиялык маданияты - бул адамдын курчап турган табият тууралуу билимин анын абалы үчүн өздүк жоопкерчилигин, өздүк ишмердүүлүгүн жүрүм турум адаттарын ичине камтыган феномени катары айкындалып такталды. География предметинин алкагында окуучулардын геоэкологиялык (географиялык экология) экологиялык маданиятынын калыптанышынын биз карап чыккан курамдык бөлүктөрү когнитивдик, эмоционалдык-баалуулук, иш-аракеттик сыяктуу бири-бири менен тыгыз байланыштагы компоненттердин татаал динамикалуу структурасынан турары аныкталды. Экологиялык маданияттын ар бир структуралык компонентин мүнөздөө үчүн төмөнкүдөй көрсөткүчтөр иштелип чыкты: геоэкологиялык билимдерге ээ болуу жана алардын адамдын экологиялык маданияты үчүн маанисин түшүнүү; жаратылышка карата пенделик ашыкча рационалдуулукту жана керектөөчүлүктү жеңе алуу, «айыл, район, область жана өлкөнүн экологиялык абалын жакшыртуу үчүн мен эмне жасай алам?» -деген позитивдүү ыкласын өнүктүрүүгө умтулуу; жаратылышты коргоо иш аракетиндеги активдүүлүк жана демилгелүүлүк.
2. Диссертациянын алкагында география сабактарында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун маңыз, максаты, компоненттери, ишке ашыруунун шарттары тууралуу түшүнүктөр бизге ал процессти жүзөгө ашыруунун инсан таламына, иш аракетке, маданиятка, шыктандыруучу таалим-тарбия чөйрөсүнө негизделген модели иштелип чыкты. Изилдөөнүн натыйжалары география

сабактарында окуучуларда экологиялык маданиятты калыптандыруу процесси үч этап боюнча белгилүү мазмун, методдордун комплекси аркылуу ишке ашаарын тастыктайт.

3. Теориялык изилдөөлөрдүн натыйжасында география предметин окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруунун төмөндөгүдөй педагогикалык шарттары аныкталды: географиялык билим берүүнү экологиялаштыруу, б.а. Кыргызстандын географиясы окуу предметтериндеги “адам табият” системасы тууралуу билимдерди стандарттын максималдык талаптарынын деңгээлинде өркүндөтүү; география сабактарынын мазмунун этнопедагогикалык жана этномаданий өнүттө өркүндөтүү; география сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда окутуунун традициялык жана инновациялык форма жана методдорун айкалыштырып колдонуу; география сабагында окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууда класстан тышкары иштердин жекече жана массалык формаларын натыйжалуу колдонуу. Изилдөө процесси экологиялык маданиятты калыптандырууда география сабагы адабият, көркөм өнөр, тарых сабактары менен предмет аралык байланыштарды эске алууну аталган максатка жетүүнүн бешинчи шарты катары негиздөөгө мүмкүнчүлүк берди.
4. Негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууну педагогикалык эксперимент аркылуу текшерүү жана жыйынтыктарын талдоо сунуш кылынган модель, педагогикалык шарттар, окутуунун технологиясы экологиялык маданияттын калыптануу деңгээлине таасир тийгизе тургандыгын көрсөттү. Эксперименталдык материалдарды талдоонун негизинде Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптаныш деңгээлин салыштырганда аныктоочу этаптагы абал менен эксперимент соңундагы

көрсөткүчтөрдүн ортосунда олуттуу айрымачылыктар бар экендиги айкындалды. Конкретүү фактылар эксперименттик группадагы жогорку деңгээл 30,3 пайызга, ортоңку деңгээл 57,0 пайызга жогорулап, төмөнкү деңгээл 32,7 пайызга кыскарган. Булар изилдөө процессинде сунуш кылынган системанын натыйжалуу болгонун тастыктайт. Изилдөө аталган проблеманын бардык аспектерин камтый албайт. Биздин пикирибизде Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын өнүктүрүүдө класстан жана мектептен тышкаркы иштердин жана предмет аралык байланыштардын орду өз алдынча изилдениши зарыл.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

- Мектепте Кыргыз Республикасынын географиясындагы экологияга байланыштуу темалар жергиликтүү материалдар менен байытылышы зарыл;
- окуучулардын экологиялык маданиятынын калыптанышы когнитивдик, эмоционалдык-баалуулук, нормативдик, иш-аракеттик, сыяктуу бири-бири менен тыгыз байланыштагы компоненттердин татаал динамикалуу структурасынын негизинде ишке ашышы абзел;
- Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу процесси алардын субъективдүү көз караштарын, өз алдынча таанымдык жана практикалык ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө багытталышы, ал үчүн окутуу процесси инсан таламдуу усул-ыкмаларга негизделиши зарыл;
- Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандырууну программалык материалдар менен чектебей элдин экологиялык маданияты турмуш салттары менен коомчулук, үй бүлө менен тыгыз байланышта ишке ашыруу зарыл.

Бул диссертациялык изилдөөнүн негизинде Кыргыз Республикасынын географиясы сабагын окутуу процессинде негизги мектеп окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандыруу проблемалары толугу менен чечилди деген ойдон алыспыз. Бул багытта изилдөөлөр дагы алдыда демекчибиз.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдурахманова, М. Внеклассная работа как фактор формирования творческих способностей учащихся старших классов сельской школы (на материале цикла естественных наук) [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / М. Абдурахманова. – Ташкент, 1990.
2. Абдыкапарова, А.О. Мектептин химия курсун окутуу аркылуу окуучулардын экологиялык билимдерин өркүндөтүү [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.01, 13.00.02 / А.О. Абдыкапарова. – Бишкек, 2013. – 26 б.
3. Аблабекова, Ж.К. Башталгыч класстардын окуучуларында алгачкы экологиялык түшүнүктөрдү калыптандыруунун педагогикалык негиздери [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.01 / Ж.К. Аблабекова. – Бишкек, 2011. – 21 б.
4. Айтматов, И.Т. Геоэкологические проблемы в горнопромышленном комплексе Кыргызстана [Текст] / И.Т. Айтматов, И.А. Торгоев, Ю.Г. Алешин // Науки и новые технологии. – 1997. – №3. – С. 129-137.
5. Алаев, Э.Б. Социально-экономическая география: понятия и термины [Текст] / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
6. Алимбеков, А. Кыргыз элинин билим берүү салттары [Текст] / А. Алимбеков. – Бишкек, 2001. – 44 б.
7. Алимбеков, А. Айтматовдун чыгармаларынын көркөм педагогикалык концепциясы [Текст] / А. Алимбеков // Коомдук илимдер журналы. – Бишкек, 2009. – №22. – 26-б.
8. Алимбеков, А. Ташпынар, М. Окутуунун жалпы методдору [Текст] / А. Алимбеков, М. Ташпынар. – Бишкек: КТМУ, 2004. – 236 б.
9. Алимбеков, А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст] / А. Алимбеков. – Бишкек, 1996. – 69 б.
10. Алтыбаев, Ш.Ы. Мектеп географиясын экологиялаштыруунун айрым жолдору [Текст] / Ш.Ы. Алтыбаев. – Бишкек, 2007. – 58 б.

11. Алышбаев, Б. Айылдык мектеп жана жаратылышты коргоо [Текст] / Б. Алышбаев, С. Кадыркулова. – Фрунзе: Мектеп, 1981. – 91 б.
12. Аманалиев, Б. Философиялык терминдердин кыскача сөздүгү (долбоор) [Текст] / Б. Аманалиев. – Фрунзе, 1962. – 133 б.
13. Ананьев, Б.Г. О проблемах современного человекознания [Текст] / Б.Г. Ананьев. – М.: Наука, 1977.
14. Андреев, В.И. Педагогика [Текст]: учебный курс для творческого саморазвития / В.И. Андреев. – Казань: Центр инновационных технологий, 2000. – 124 с.
15. Аптокурова, К.К. Экологические знания старшеклассников – фактор формирования ответственного отношения к окружающей среде (на примере курса географии общеобразовательных школ Кыргызской Республики) [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / К.К. Аптокурова. – Бишкек, 1993. – 198 с.
16. Бабанский, Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса [Текст] / Ю.К. Бабанский.-М.: Просвещение, 1982.-192 с.
17. Байбосунов, А. Жаратылыш жана адам [Текст] / А. Байбосунов. – Фрунзе, 1986. – 27 с.
18. Байышова, Г.Ж. Мектептердин башталгыч класстарынын сабактан тышкаркы иштеринде элдик салттар аркылуу экологиялык тарбиялоонун илимий негиздери [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. / Г.Ж. Байышова. – Бишкек, 2010. – 167 б.
19. Баранский, Н.Н. Научные принципы географии [Текст] / Н.Н. Баранский / Избранные труды. – М.: Мысль, 1980.
20. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б. Бекбоев. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – 384 б.
21. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери [Текст] / И.Б. Бекбоев. – 3-бас. – Бишкек: Улуу

- тоолор, 2015. – 384 с.
22. Бектуров, Т.М, Экологиялык тарбия берүүнү адабият аркылуу ишке ашыруу маселелери [Текст] / Т.М. Бектуров, А.Т. Калдыбаева // PR И СМИ в Казахстане. Сборник научных трудов КазНУ им. Аль-Фараби. – Алматы, 2014. – Вып. 7. – С. 105-114.
  23. Бектуров, Т.М, Кыргыз адабиятын окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу (10-11-кл.) [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. / Т.М. Бектуров. – Бишкек, 2017. – 203 б.
  24. Белов, П.Н. Антропогенное загрязнение природной среды и оценка его уровня методом математического моделирования [Текст] / П.Н. Белов // Вестник МГУ Серия 5: География. – М., 1990. – №5. – С. 16-24.
  25. Бойчева, М.М. Подготовка будущих учителей к экологическому воспитанию старшеклассников (на материале работы педвуза Болгарии): [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / М.М. Бойчева. – Киев, 1994. – 240 с.
  26. Боконбаев, К.Дж. Экологические проблемы города Бишкек [Текст] / К.Дж. Боконбаев, М.М. Дылдаев. – Бишкек, 2008.-189 с.
  27. Борытко, Н.М. В пространстве воспитательной деятельности [Текст]: монография / Н.М. Борытко. – Волгоград: Перемена, 2001. – 127 с.
  28. Ботбаева, М.М. Экологияны окутуунун методикасы [Текст]: мугалимдер үчүн методикалык окуу куралы / М.М. Ботбаева. – Бишкек, 2001. – 80 б.
  29. Валиева, И.А. Экологическое воспитание учащихся во внеклассной работе по географии на основе народных традиции и обычаев народов Дагестана [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / И.А. Валиева. – Махачкала, 2001. – 22 с.
  30. Васильев, С.В. Экологическое образование школьников при обучении географии [Текст]: монография / С.В. Васильев. – СПб: РГПУ им. А.И. Герцена, 2003.
  31. Вербитский, А.А. Активное обучение в школе [Текст] / А.А. Вербитский. –

- М.: Просвещение, 2004. – 192 с.
32. Вернадский, В.И. Философские мысли натуралиста [Текст] / В.И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 519 с.
  33. Викторова, Л.П. Методика формирования и развития системы социально-экологических понятий в обучении общей биологии [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л.П. Викторова. – Л., 1990. – 17 с.
  34. Вильвовская, А.В. Теоретические основы формирования содержания обучения при личностно-ориентированном подходе к образованию [Текст]: автореф. ...канд. пед. наук / А.В. Вильвовская. – М., 1996. – 18 с.
  35. Волжина, И.А. Формирование экологического мышления школьников в процессе предметно-практической деятельности [Текст] / И.А. Волжина. – М., 2009.
  36. Воронков, Н.А. Основы общей экологии [Текст] / Н.А. Воронков. – М., 1997.
  37. Выготский, Л.С. Собрание сочинения [Текст]: в 6-ти т. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1985. – Т. 2. – 504 с.
  38. Выготский, Л.С. Педагогическая психология [Текст] / Л.С. Выготский.-М.: Педагогика, 1991. - 480 с.
  39. Габиев, Я.С. Теоретические основы природоохранительного образования [Текст] / Я.С. Габиев. – Кишинев: Штиница, 1981. – 160 с.
  40. Гвишиани, Д.М. Задачи образования в области окружающей среды [Текст] / Д.М. Гвишиани. – М., 1983. – 241 с.
  41. Геккель, Э. Основы экологии [Текст] / Э. Геккель. – М., 1969. – 108 с.
  42. География. Жалпы билим берүү уюмдарынын VI-IX-класстар үчүн предметтик стандарт. "География жалпы билим берүү уюмдарынын VI-IX класстар үчүн предметтик стандарт." от 2015 № № 1247/1 / Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги.
  43. Герасимов, И.П. Человек, общество и окружающая среда: Географические аспекты использования природных ресурсов и сохранения окружающей

- среды [Текст] / И.П. Герасимов, Л.С. Абрамов, Л.Ф. Куницын. – М.: Мысль, 1973. – 437 с.
44. Гирусов, Э.В. Природные основы экологической культуры [Текст] / Э.В. Гирусов. – М., 1989. – 56 с.
45. Гладков Н.А. Охрана природы [Текст]: учебное пособие для биол. специальностей пед. ин-тов [Текст] / Н.А. Гладков, А.В. Михеев, В.М. Гащцин. – М.: Просвещение, 1975. – 239 с.
46. Глазачев, С.Н. Постулаты экологического образования [Текст] / С.Н. Глазачев // Экологическое образование: концепции и технологии. Сборник научных трудов. – Волгоград, 1994. – С. 4.
47. Глазачев, С.Н. Экологическая культура и образование: очерки социальной экологии [Текст] / С.Н. Глазачев, Е.А. Когай. – М.: Горизонт, 1999. – 167 с.
48. Голов, В.П. Современная модель экологического образования [Текст] / В.П. Голов, А.Н. Воробьев // Проблемы региональной экологии. – 2003. – №6. – С. 105-110.
49. Горохов, В.А. Городское зеленое строительство [Текст] / В.А. Горохов. – М.: Стройиздат, 1991. – 416 с.
50. Громько Ю.В. Мыследеятельностная педагогика. – М.: Paideia. – 1998. – 382 с.
51. Давыдов В.В. Виды обобщений в обучении [Текст] / В.В. Давыдов. – М., 1982. – 423 с.
52. Давыдов, В.В. Учебная деятельность и моделирование [Текст] / В.В. Давыдов. – Ереван, 1981. – 220 с.
53. Даминова, И. Кыргыз эл педагогикасынын прогрессивдүү идеялары жана тажрыйбалары аркылуу башталгыч класс окуучуларын экологиялык жактан тарбиялоо [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. / И. Даминова. – Бишкек, 2010. – 178 б.
54. Данилова, М.А. Проблемы методологии педагогики и методики исследований [Текст] / Под ред. М.А. Данилова, Н.И. Болдырева. – М.:

Педагогика, 1971. – 352 с.

55. Дерябо, С.Д. Экологическая педагогика и психология [Текст] / С.Д. Дерябо, В.А. Ясвин. – Ростов-на-Дону, 1996. – 480 с.
56. Дөөталиев, С.Д. Экономика природопользования Кыргызстана [Текст] / С.Д. Дөөталиев. – Бишкек, 1998.
57. Дүйшөнбаев, П. Чынгыз Айтматовдун экологиялык этикасы [Текст] / П. Дүйшөнбаев, М. Дүйшөнбаев. – Бишкек: Шам, 2005. – 335 б.
58. Дьяченко, В.К. Организационные формы обучения и их развитие [Текст] / В. К. Дьяченко. – М.: Педагогика, 2005. – 86 с.
59. Жумагулов, М. Экологическая ситуация как объект философского анализа [Текст] / М. Жумагулов. – Бишкек: Илим, 2001. – 96 с.
60. Жунушалиева, К.К. Научно-методические основы содержания и структуры курса географии Кыргызской Республики [Текст]: дис. ... канд. пед. наук / К.К. Жунушалиева. – Бишкек, 2008. – 174 б.
61. Загвязинский, В.И. Методология и методы психолого-педагогического исследования [Текст]: учебное пособие / В.И. Загвязинский, Р.М. Атаханов. – М.: Академия, 2001. – 208 с.
62. Закон «О животном мире» №59 от 17 июня 1999 года // Нормативные Акты Кыргызской Республики. – Бишкек, 1999. – С. 23-27.
63. Закон «О радиационной безопасности населения» №60 от 17 июня 1999 года // Нормативные Акты Кыргызской Республики. – Бишкек, 1999. – С. 34-37.
64. Закон «Об охране здоровья народа КР» №43 от 1 июня 1999 года // Нормативные Акты Кыргызской Республики. – Бишкек, 1999. – С. 26-30.
65. Закон «Об охране окружающей среды» от 16 июня 1999 г. // Нормативные Акты Кыргызской Республики. – Бишкек, 1999. – С. 15-19.
66. Закон «Об экологической экспертизе» №54 от 16 июня 1999 // Нормативные Акты Кыргызской Республики. – Бишкек, 1999. – №3. – С. 3-5.

67. Захлебный, А.Н. Экология и образование школьников [Текст] / А.Н. Захлебный, И.Д. Зверев, Е.М. Кудрявцева. – М.: Педагогика, 1983. – 160 с.
68. Захлебный, А.Н. Экологическое образование школьников во внеклассной работе [Текст]: пособие для учителя / А.Н. Захлебный, И.Т. Суравегина. – М.: Просвещение, 1984. – 159 с.
69. Зверев, И.Д. Ведущие идеи и понятия содержания экологического образования в школе [Текст] / И.Д. Зверев. – М.: Педагогика, 1979. – 45 с.
70. Зимняя, И.А. Научно-исследовательская работа: методология, теория, практика организации проведения [Текст] / И.А. Зимняя. – М., 1999. – 28 с.
71. Ибраимов, К. Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы “Адам-табият” концепциясы [Текст] / К. Ибраимов. – Фрунзе: Илим, 1991.
72. Ибраимов, К. Табият жана көркөм адабият [Текст] / К. Ибраимов. – Фрунзе, 1982. – 42 б.
73. Игнатова, В.А. Формирование экологической культуры учащихся: Теория и практика [Текст]: монография / В.А. Игнатова. – Тюмень, 1998. – 196 с.
74. Исмаилов, Ш.И. Экологическое образование и воспитание в школе [Текст]: пособие в помощь учителю / Ш.И. Исмаилов. – Махачкала, 1998. – 30 с.
75. Ишекеев, Н. Көркөм чыгармаларды окутуунун методикасы [Текст]: жогорку окуу жайларынын филол. фак. студ. жана мектеп мугалимдери үчүн / Н. Ишекеев, С. Батаканова. – Бишкек: Кут-Бер, 2014. – 416 б.
76. Казмирова, И.Р. Экологическое образование и воспитание школьников в изучении географии [Текст] / И.Р. Казмирова. – Гомель, 2000.
77. Калинина, Н.В. Целостный подход к пониманию индивидуального защитного стиля [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. 2010. N 1(9). URL: <http://psystudy.ru> (дата обращения: чч.мм.20гг). 0421000116/0003.
78. Каниметов, Ж. Основные направления демократизации образования в Кыргызской Республике [Текст]: монография / Ж. Каниметов. – Бишкек, 2004. – 224 с.

79. Комарова, И.А. Игра как средство формирования осознанного отношения к природе у детей среднего дошкольного возраста [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / И.А. Комарова. – М., 1991. – 17 с.
80. Кон, И.С. Введение в психологию [Текст] / И.С. Кон. – М., 1976. – 150 с.
81. Кондакова, И.Т. Природа и человек [Текст]: философ. очерк / И.Т. Кондакова. – Минск, 1979. – 174 с.
82. Концепция непрерывного экологического образования Кыргызской Республики / Фонд “Сорос-Кыргызстан”. – Бишкек, 2003. – 60 с.
83. Краевский, В.В. Методология педагогического исследования [Текст] / В.В. Краевский. – Самара, 1994. – 165 с.
84. Кузнецова, Н.Е. Формирование систем понятий при обучении химии [Текст] / Н.Е. Кузнецова. – М.: Просвещение, 1989. – 144 с.
85. Кукушкин, В.С. Педагогические технологии [Текст] / В.С. Кукушкин. – М.: Просвещение, 2002. – 208 с.
86. Кулназаров, Б.К. Кыргызстандын экологиясы [Текст] / Б.К. Кулназаров. – Бишкек, 2001.
87. Куприянов, Б.В. Формы воспитательной работы с детским объединением [Текст]: учебно-методическое пособие / Б.В. Куприянов. – Кострома, 2000.
88. Кучер, Т.В. Экологическое образование учащихся в обучении географии [Текст] / Т.В. Кучер. – М.: Просвещение, 1990.
89. Кыргыз педагогикасы (энциклопедиялык окуу куралы) / А. Абдиев ж.б. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 173 б.
90. Кыргыз Республикасында жалпы орто билимдин Мамлекеттик билим берүү стандарты. – Бишкек, 2016.
91. Кыргыз Республикасынын Конституциясы. – Бишкек, 2006.
92. Кыргыз Республикасынын Кызыл китеби. – Бишкек, 2007. – 589 б.
93. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарты. – Бишкек: Билим куту, 2006. – 137 б.
94. Кыргыздар: санжыра, мурас, салт. – Бишкек: Кыргызстан, 2001. – 570 б.

95. Кыргызстан географиясы: энциклопедиялык окуу куралы. – Бишкек, 2004.
96. Леонтьев, А.Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.
97. Литвинова, Т.И. Формирование экологической культуры на уроках географии [Текст] / Т.И. Литвинова // География в школе. – 2003. – №3. – С. 51-53.
98. Лихачева, Б.Т. Воспитание экологической культуры школьников как психолого-педагогическая проблема [Текст] / Б.Т. Лихачева, Н.С. Дежникова. – М., 1997.
99. Макашина, Т.Ю. Формирование экологической культуры у учащихся 9-11 классов в процессе обучения (на материале биологических дисциплин) [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т.Ю. Макашина. – Коломна, 2004. – 25 с.
100. Максаковский, В.П. Географическая картина мира [Текст]: в 2-х книгах / В.П. Максаковский. – М., 2008. – Кн. 1. – 495 с. – 2009; Кн. 2. – 480 с.
101. Максаковский, В.П. Географическая культура [Текст] / В.П. Максаковский. – М.: Владос, 1998.
102. Максимова, В.Н. Актуальные проблемы дидактики [Текст]: лекции / В.Н. Максимова. – Л., 1982. – 48 с.
103. Мамбетакунов, Э.М. Педагогиканын негиздери [Текст] / Э.М. Мамбетакунов, Т. Сияев. – Бишкек: Айат, 2008. – 304 б.
104. Мамбетакунов, Э.М. Табият, билим жана мезгил [Текст] / Э.М. Мамбетакунов. – Бишкек, 2012.
105. Мамедова, Н.М. Экологическое образование: концепции и методические подходы [Текст] / Н.М. Мамедова. – М., 1996. – 30 с.
106. Манас энциклопедиясы. – Бишкек, 1995. – Т. 1. – 440 б.
107. Мансурова, Т.Б. Кыргызстандын экологиясы [Текст] / Т.Б. Мансурова. – Бишкек, 2000. – 194 б.
108. Махов, С.И. Система экологических понятий и умений в курсе физической

- географии России [Текст] / С.И. Махов // География в школе. – 1996. – №1. – С. 68-70.
109. Мектепке бирге. Мультимедияттуу коомдун шартында билим берүүчү чөйрөдөгү мугалимдер үчүн колдонмо. – Бишкек, 2010. – 136 б.
110. Миңбаев, К. Адам психологиясы [Текст]: окуу куралы / К. Миңбаев. – 2-бас. – Ош, 1999. – 314 б.
111. Миронов, А.В. Экологическая составляющая географического образования (в свете требований ФГОС) [Текст] / А.В. Миронов // География и экология. – 2012. – №10. – С. 44.
112. Митина, Э.И. Психология профессионального развития у учителя [Текст] / Э.И. Митина. – М., 1998.
113. Михалёв, И.Ю. Система экологических знаний на разных этапах изучения школьной географии [Текст] / И.Ю. Михалёв // Сб. ст. по мат. XI междунар. студ. науч.-практич. конф. «Научное сообщество студентов XXI столетия». – М., 2001. – №3(40).
114. Мойдунов, Т. Кыргызские народные подвижные игры и физические упражнения как средства профессионально-прикладной физической подготовки студентов-лесовиков [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т. Мойдунов. – Ташкент, 2000. – 22 с.
115. Мурсалиев, А.М. Жаратылышты коргоонун фундаменталдык негиздери [Текст]: окуу китеби / А.М. Мурсалиев, М.Ж. Чоров, Т.З. Ниязов. – Бишкек, 2011. – 197 б.
116. Мухамбеталиева, Г.А. Формирование нормативно-ценностных отношений у старшеклассников к окружающей среде [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Г.А. Мухамбеталиева. – Бишкек, 2004. – 25 с.
117. Мягкова, А.Н. Организация учебной деятельности школьников на уроках биологии [Текст] / А.Н. Мягкова, Е.Т. Бровкина, Г.С. Калинова. – М.: Просвещение, 1988. – 192 с.
118. Найн, А.Я. Проблемы развития профессионального образования:

- региональный аспект [Текст] / А.Я. Найн, Ф.Н. Клюев. – Челябинск, 2008. – 264 с.
119. Несговорова, Н.П. Формирование готовности педагогов-экологов [Текст]: монография / Н.П. Несговорова. – Курган, 2005. – 228 с.
120. Николина, В.В. Теоретические основы формирования эмоционально-ценностного отношения учащихся к природе в процессе обучения географии [Текст]: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / В.В. Николина. – СПб, 1999. – 47 с.
121. Новиков, Д.А. Статистические методы в педагогических исследованиях (типовые случаи) [Текст] / Д.А. Новиков. – М., 2004. – 67 с.
122. Новикова, Г.П. Формирование экологической культуры и ценностных ориентаций у школьников 1-11 классов в системе непрерывного экологического образования [Текст] / Г.П. Новикова // Педагогическое образование и наука. – 2005. – №2. – С. 31-37.
123. О Концепции экологической безопасности КР / Указ Президента КР от 23 ноября 2007 года №506 // Нормативные акты КР. – 2007. – №49. – С. 37.
124. Овсянникова, О.А. Методическое обеспечение системы дошкольного образования в Москве [Текст] / О.А. Овсянникова. – М., 1990. – 48 с.
125. Одум, Ю. Экология [Текст]: в 2-х т. / Ю. Одум. – М.: Мир, 1986. – Т.1. – 328 с.
126. Осмонов А.О. Геоэкологиянын негиздери. Орто мектептердин 11-кл үчүн окуу китеби.-Б.: Билим куту, 2006, 176 б.
127. Осмонов А.О. Кыргыз Республикасынын физикалык географиясы: орто мектептердин 8-классы үчүн окуу китеби. –Б.: Билим куту, 2006.-236 б.
128. Останина, Т.В. Экологизация географического образования в специализированных классах [Текст] / Т.В. Останина // Тезисы докладов II международной конференции «Экология и образование». – Петрозаводск, 1994. – С. 107-108.
129. Павличенко, С.Е. Взаимосвязь экологических знаний и практической

- деятельности [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / С.Е. Павличенко. – М., 1988. – 21 с.
130. Панкова, Т.В. Экологическое воспитание молодежи в условиях социальных реформ в Кыргызстане [Текст] / Т.В. Панкова. – Бишкек, 2003. – С. 29-34.
131. Панов, В.И. Введение в экологическую психологию [Текст]: учебное пособие / В.И. Панов. – М., 2001. – Ч. 1. – 84 с.
132. Панчешникова, К.М. Методика обучения географии в школе [Текст] / К.М. Панчешникова. – М.: Просвещение, 1997.
133. Педагогика: учебное пособие / Под ред. П.И. Пидкасистого. – М.: Высшее образование, 2007. – 430 с
134. Пономарева, И.Н. Экологические понятия, их система и развитие в курсе биологии [Текст]: учебное пособие / И.Н. Пономарева. – Л., 1979. – 87 с.
135. Пришвин, М.М. Избранные произведения в двух томах [Текст] / М.М. Пришвин. – М.: Гослитиздат, 1951.
136. Радова, Л.А. Основы общей экологии [Текст]: пер. с англ. / Л.А. Радова. – М.: Мир, 1979. – 424 с.
137. Ривкин, Е.Ю. Экологизация школьного географического образования [Текст] / Е.Ю. Ривкин // География в школе. – 1993. – №2. – С. 29-32.
138. Родзевич, Н.Н. Методы и формы экологизации географического образования [Текст] / Н.Н. Родзевич // География в школе. – 1994. – №3. – С. 54.
139. Родзевич, Н.Н. География и экологическая культура [Текст] / Н.Н. Родзевич // География в школе. - 2009.-№4
140. Рождественский, Ю.В. Культура [Текст] / Ю.В. Рождественский // Начальная школа. – М., 2002. – №6. – С. 25.
141. Розанов, Л.Л. Концепция модернизации школьных учебников по географии [Текст] / Л.Л. Розанов // География в школе. – 2005. – №4. – С. 65-68.

142. Рубинштейн, С.Л. Основы общей психологии [Текст] / С.Л. Рубинштейн. – М.: Учпедгиз, 1957. – 704 с.
143. Рыскулова, Г. Мектепке даярдоо тобундагы балдарда алгачкы экологиялык маданиятынын негиздерин калыптандыруу (6-7 жаш) [Текст]: пед илим. канд. ... дис. автореф. / Г. Рыскулова. – Бишкек, 2008. – 25 б.
144. Сафронов, И.П. Формирование экологической культуры учителя [Текст]: дис. ... канд. пед. наук / И.П. Сафронов. – М., 1991. – 157 с.
145. Селевко, Г.К. Педагогические технологии на основе активизации и интенсификации деятельности учащихся [Текст] / Г.К. Селевко. – М.: Просвещение, 1989. – 198 с.
146. Сенкевич, В.М. Формирование нравственно-эстетического отношения к природе в процессе обучения литературы [Текст] / В.М. Сенкевич // Советская педагогика. – 1984. – №4. – С. 37-43.
147. Сидельковский, А.П. Человек и природа [Текст] / А.П. Сидельковский. – Ставрополь, 1975. – 204 с.
148. Симонова, Л.В. Формирование и развитие системы экологических знаний учащихся в курсе природоведения [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.В. Симонова. – Л., 1987. – 22 с.
149. Сманбаев, А. Кыргыз адабияты [Текст]: орто мектептин 6-классы үчүн хрестоматия-окуу китеби / А. Сманбаев, Н. Ишекеев. – Бишкек, 2003. – 366 б.
150. Смирнов, Г.С. Экологизация сознания и роль в оптимизаций взаимодействия общества и природы [Текст] / Г.С. Смирнов. – М., 1984. – 336 с.
151. Соломина, С.Н. Человек – гармония – природа [Текст] / С.Н. Соломина. – М., 1990. – 186 с.
152. Солтоноев, Б. Кызыл кыргыз тарыхы [Текст] / Б. Солтоноев. – Бишкек, 1992. – II китеп. – 171 б.
153. Социально-экологический словарь / Отв.редактор И.Н. Ремизов. – М.:

Былина, 2002. – 224 с.

154. Суравегина, И.Т. Экология и мир [Текст]: методическое пособие для учителя / И.Т. Суравегина, В.М. Свинец. – М.: Новая книга, 1994. – 167 с.
155. Суравегина, И.Т. Система природоохранительных понятий в курсе общей биологии IX класса [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / И.Т. Суравегина. – М., 1977. – 27 с.
156. Суравегина, И.Т. Теория и практика формирования ответственного отношения к природе [Текст] / И.Т. Суравегина. – М., 1986.
157. Сухомлинский, В.А. Природа, труд, мировоззрение [Текст] / В.А. Сухомлинский // Биология в школе. – 1970. – №5. – С. 5-12.
158. Tabaldieva, Ç.B. Kırgız Halk Folklorunda Ekolojik Eğitim / Ecology education in Kyrgyz tradition folklor [Текст] / Ç.B.Tabaldieva // III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. – Bakü, 2016.
159. Табалдиева, Ч.Б. Кыргыз элинин оозеки булактарындагы балдарды табиятты сүйүүгө тарбиялоо идеялары [Текст] / Ч.Б.Табалдиева // II эл аралык “Ааламдашуу алкагында көп баскычтуу жогорку билим берүүнүн абалы жана келечеги” конгресси. – Бишкек, 2016. – 105-106-бб.
160. Табалдиева, Ч.Б. География предметин окутуу процессинде окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу [Текст] / Ч.Б. Табалдиева // С. Нааматов атындагы НМУнун Жарчысы. – Нарын, 2016. – №2-3. – 203-203-бб.
161. Табалдиева, Ч.Б. Географиянын класстан тышкаркы иштеринде окуучуларга экологиялык тарбия берүүнүн өзгөчөлүгү [Текст] / Ч.Б. Табалдиева // К. Карасаев атындагы БГУнун Жарчысы. – Бишкек, 2010. – №1(16). – 47-49-бб.
162. Табалдиева, Ч.Б. Кенже өспүрүмдөрдү экологиялык жактан тарбиялоонун мазмуну жана критерийлери [Текст] / Ч.Б.Табалдиева // Ж. Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы. – Бишкек, 2013. – 695-699-бб.
163. Табалдиева, Ч.Б. Формирование экологической культуры школьников на

- уроках географии [Текст] / Ч.Б. Табалдиева // Вестник науки и образования. – М., 2017. – №3(27). – Том 2.
164. Темирбек уулу И. Болочоктогу география мугалимин окуучуларга экологиялык тарбия берүүгө даярдоо [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф. / И. Темирбек уулу. – Бишкек, 2015. – 28 б.
165. Тимашев, И.Е. Геоэкология как эколого-ландшафтная наука [Текст] / И.Е. Тимашев // Вестник ВГУ, Серия: география, геоэкология. – 2007. – №1. – С. 15-21.
166. Усенгазиева, Г.С. Кесиптик лицейлердин окуучуларынын экологиялык маданиятын калыптандырууну өркүндөтүү [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф. / Г.С. Усенгазиева. – Бишкек, 2015. – 27 б.
167. Усова, А.В. Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения [Текст] / А.В. Усова. – М.: Педагогика, 1986. – 173 с.
168. Ушинский, К.Д. Педагогические соч. В 6-ти т.-Т.2.-.М.:1988.-30 с.
169. Ушинский, К.Д. О нравственном элементе в русском воспитании [Текст]: собрание сочинений / К.Д. Ушинский. – М.-Л., 1949. – Т. 2. – 489 с.
170. Философский словарь / ред. И.Т. Фролов – М., 1986. – 358 с.
171. Фомина, М.Н. Нравственное содержание экологической культуры личности: этико-философские аспекты [Текст]: дис. ... канд. философ. наук / М.Н. Фомина. – М., 1987. – 100 с.
172. Чодураев, Т.М. Формирование экологической культуры как составная часть образовательного процесса [Текст] / Т.М. Чодураев // Материалы научно-практической конференции «Образование через культуру». – Бишкек, 1996. – С. 32-37.
173. Чоров, М.Ж. Теоретико-методологические основы формирования экологической культуры будущих учителей в процессе их профессиональной подготовки [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / М.Ж. Чоров. – Бишкек, 2001. – 371 с.
174. Шамова, Т.И. Активизация учения школьников [Текст] / Т.И. Шамова. –

- М.: Знание, 1979. – 96 с.
175. Шилин, К.И. Экология культуры [Текст] / К.И. Шилин. - М., 2004.
176. Штофф, В.А. Моделирование и философия [Текст] / В.А. Штофф. - М.: Наука, 1966. - 301 с.
177. Экологическая безопасность Кыргызстана. - Бишкек, 1998. - 167 с.
178. Экологические афоризмы, пословицы, поговорки: справочное пособие / Сост. Н.Ф. Церчек. – М.: Либерия Бибинформ, 2007. – 80 с.
179. Экологическое образование для устойчивого развития Кыргызстана // Материалы республиканской научно-практической конференции / Ред. кол. А.А. Абдиев и др. - Бишкек, 2001. - 158 с.
180. Экологическое образование для устойчивого развития Кыргызстана / Под ред. Л.А. Балыковой. – Бишкек, 2008. – 240 с.
181. Экологиялык терминдерге кыскача түшүнүктөр [Текст] / Д.А. Новиков, А.Дж. Бугубаев, К.А. Бугубаев, М.Ж. Чоров, Г.С. Усенгазиева. –Бишкек, 2012.-191 б.
182. Эмилбекова, Д.А. Окуучулардын табигый-илимий түшүнүктөрүн системалаштыруунун педагогикалык негиздери (жаныбарлардын биологиясы бөлүмүнүн мисалында) [Текст]: пед. илим. канд. ... дис. автореф.: 13.00.01 / Д.А. Эмилбекова. - Бишкек, 2008. - 25 б.
183. Якиманская, И.С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. М.:1996. - 96 с.
184. Ясвин, В.А. Педагогика и природа [Текст] / В.А. Ясвин. – М.: Знание, 1994. – 92 с.
185. Ясвин, В.А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию [Текст] / В.А. Ясвин. – М.: Смысл, 2001. – 365 с.
186. Ясманов, Б.А. Экологическое образование и природа [Текст] / Б.А. Ясманов // География в школе. – 1988. – №6. – С. 21.
187. Müller, Birgit 1993 World View, Political Behaviour and Economy in the Post Communist Transition // Anthropological Journal on European Cultures. – 2015.

– №2. – С. 37.

188. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/96691>(дата обращения: 12.06.2018)
[Электронный ресурс]
189. <http://kutbilim.journalist.kg/2013/08/02/geografiya/> (дата обращения:
18.07.2018) [Электронный ресурс]
190. <http://religion.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000015/st003.shtml> (дата
обращения: 13.04.2017) [Электронный ресурс]
191. https://knau.kg/2015/vestnik_2015-3v-35/130-134.pdf (дата обращения:
11.03.2018) [Электронный ресурс]
192. <http://bizdin.kg/static/media/pdf/geogr-ensclp.pdf> (дата обращения:
18.06.2018) [Электронный ресурс]

Окуучулардын (8-9-класстар) экологиялык билим деңгээлин аныктоо үчүн берилген анкеталык суроолор.

Кыргыз Билим берүү академиясынын табигый-математикалык лабораториясынын аспиранты Табалдиева Чынара тарабынан изилденип жаткан «Негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу» аттуу кандидаттык диссертациясынын эксперименттик изилдөөлөрү үчүн окуучулардын экологиялык билим деңгээлдерин аныктоо үчүн түзүлгөн анкетага катышып берүүнүздөрдү өтүнүп, катышып бергениниздер үчүн алдын ала рахмат айтабыз.

Мектептин аты: .....

Жаш курагыңыз?.....

Жынысыңыз? аял эркек

1. Экология бул ?.....

2. Жаратылыш жана экология боюнча кайсы сабактар аркылуу билим аласыздар?.....

3. Ар бир адам экологиялык билимге ээ болуш керекби?

ооба жок зарыл деле эмес

5. Сиз өзүңүздүн экологиялык билим деңгээлинизи кандай деп эсептейсиз?

- жогору
- орто
- төмөн
- айта албайм

5. Экологиялык проблемаларды чагылдырган кандай чыгармаларды билесиңер?(атаңыз).....

6. Кыргызстандагы экологиялык проблемаларды атаңыз?

.....

7. Азыркы Кыргызстандын жаратылышынын абалы кандай?

- абдан жакшы
- жакшы
- канаттандыраарлык
- начар

8. География сабагында экологиялык билим камтылабы? Эгер камтылса, кайсы темаларда?.....

9. Сабактан тышкаркы убактарда жаратылыш боюнча кандай иштерди аткарасыңар?.....

10. Жаратылышка терс таасир тийгизген учурларыңыз болду беле? (атап жазыңыз?) .....

11. География сабагынан жаратылыш жөнүндө жеткиликтүү маалымат ала аласызбы?

Маалымат жеткиликтүү

жеткиликтүү маалымат ала албайм

12. Жаратылышты кантип коргосо болот? Атап жазыңыз?

.....

13. Жан-жаныбарлар, өсүмдүк жана мекенди коргоо боюнча кандай жомокторду, табышмактарды билесиңер.....

14. Мектебиңерде экологиялык кандай иш-чаралар (конкурс, кружок, экскурсия ж.б) өтүп турат?.....

15. Эгер көчөгө чыксам, балдар жаңыдан эле отургузган көчөттөрдү сындырып жатса, анда мен

.....

16. Эгер мен үйсүз жүргөн итти (мышыкты) кыйнап жатканын көрүп калсам, анда мен.....

17. Эгер кимдир бирөө көчөгө же өзү жашаган үйдүн алдына таштанды таштап жатса, анда мен.....

18. Эгер кимдир бирөө куштардын уясын бузуп жатса, анда мен.....

19. Үйүңүздө кайсы жаныбар жана өсүмдүктөрдү өстүрөсүз?

.....

АНКЕТА

Орто мектептердин география мугалимдери үчүн

Кыргыз Билим Берүү Академиясынын табигый-математикалык лабораториясынын аспиранты Табалдиева Чынара тарабынан изилденип жаткан «Негизги мектепте Кыргыз Республикасынын географиясын окутууда окуучулардын экологиялык маданиятын калыптандыруу» аттуу кандидаттык диссертациясынын эксперименттик изилдөөлөрү үчүн орто мектептердин география мугалимдери арасында анкета жүргүзүүдө. Катшып бергениңиздер үчүн алдын ала рахмат айтабыз.

Мектептин аты _____

Адреси (область, шаар / айыл, көчө) _____

Мугалимдин аты, фамилиясы _____

1. Мектеп программасында география сабагы жумасына канча саат (окуу жылында) ?

Класс	Сааттардын саны	
	Жумасына	Жылына
6-класс		
7-класс		
8-класс		
9-класс		

2. Кайсы базалык китепти колдоносуз?

Класс	Окуу китеби	
	Автору, басылып чыккан жылы	Окуу китебинин аталышы
6-класс		
7-класс		
8-класс		
9-класс		

3. География сабагын окутууда кайсы программа колдонулат?

- жалпы мамлекеттик мектеп программасы (билим берүү жана илим министрлиги тарабынан бекитилген)
- мектеп программасы (мектептин мугалимдер кеңеши тарабынан бекитилген)
- автордук программа (атайын иштелип чыккан)
- башка .....

4. География сабагында кандай кошумча материал колдоносуз:

.....

5. География боюнча программада кошумча сааттар каралганбы? Эгер болсо, канча саат жана иштин түрү?.....

6. 8-9-класстардын Кыргызстандын географиясы курсунун окуу материалына толуктоо керекби? Экология боюнча маалымат жетиштүү берилгенби?.....

7. Географияны окутуунун методикасы боюнча кесибин жогорулатуу же метод алмашуу семинар, курстарга катышып турасызбы?.....

8. Бул семинарларда сиз кандай маалыматтарды алгыңыз келет?..
.....

9. Окуучуларга жетиштүү экологиялык тарбия берүү үчүн кандай сунушуңуз бар?.....

10. Ата-энелер менен биргеликте айлана-чөйрөнү коргоо боюнча кандай иш чаралар өтүп турат?
.....

География сабагында окуучулардын экологиялык билимин аныктоо боюнча тест

Кымбаттуу окуучулар, география сабагында экологиялык билимдердин системасын калыптандыруу процессин жакшыртуу максатында силерди төмөндөгү суроолорго жооп берүүңүздөрдү өтүнөбүз. Бул тестте сунуш кылынган варианттардан туура бир гана жоопту тандаңыз.

Мектептин аты _____

Адреси (область, шаар / айыл, көчө) _____

1. География илими эмнени изилдейт?

- а) жандуу жана жансыз жаратылышты;
- б) жандуу жаратылышты;
- в) жандуу жаратылыштагы мезгилдик өзгөрүүлөрдү;
- г) өсүмдүктөрдү.

2. Ким биринчи ирет «экология» деген терминди илимий колдоонууга киргизген?

- а) Ч. Дарвин;
- б) Д. Уоллис;
- в) Э.Геккель;
- г) Ч. Элтон.

3. Экология - бул:

- а) тиричилик жөнүндөгү;
- б) биоценоз жөнүндөгү;
- в) тирүү организмдердин чөйрө менен өз ара катнашы жөнүндөгү;
- г) туура жооп жок.

4. Тирүү организмдин курчап турган чөйрө менен байланышын негиздеген илим:

- а) география;
- б) экология;
- в) фенология;
- г) биология.

5. Биосферанын табигый булгануусу жүрөт:

- а) вулкандардын атылуусу;
- б) бир түрдүн санынын өтө көп көбөйүп кетиши;
- в) ташкындардын болуусу.

6. Өрттөлгөн токойдо биринчилерден болуп орун алат:

- а) көп жылдык чөптөр;
- б) бадалдар;
- в) бир жылдык өсүмдүктөр.

7. Эрозияга каршы кайсы жерде жайгашкан токойлор мааниге ээ болот:

а) суу бөлүштүрүүчү жерде;
б) суу жээктеринде жана жаратылыш тилкесинде бактарда жана парктарда;

в) токой коргоочу тилкесинде.

8. **Жер бетиндеги жашоонун эң негизги үч булагын атагыла:**

А) суу, өсүмдүк, жер   в) суу, аба, шамал

Б) суу, аба, климат   г) күн, шамал, суу

Д) күн, аба, суу

9. **Калыбына келүүчү жаратылыш ресурстары кайсылар?**

А) токой   в) руда   д) газ

Б) көмүр   г) нефть

10. **Экологиялык проблемаларды чечүүнүн мүмкүн болгон негизги жолу?**

А) калктын өсүшүн кыскартуу

Б) жаратылыш ресурстарын керектөөнү азайтуу

В) өнөр жайдын өнүгүшүн кыскартуу

Г) ресурстарды интенсивдүү пайдалануу

Д) рационалдуу тең салмактагы ноосфераны түзүү

11. **Адам баласынын жаратылышка тийгизген терс таасирлеринин ичинен кайсы фактор эң кубаттуу деп эсептелинет?**

А) рекультивация

Б) индустриализация

В) айыл-чарбасынын интенсивдешүүсү

Г) транспорт

Д) туризм

12. **Жаратылыштын өзгөрүүсүнө алып келген адам баласынын иш-аракетинин формасы эмне деп аталат?**

А) абиотикалык

Б) биотикалык

В) антропогендик

Г) экологиялык

Д) жаратылыштык

Жообунуздарга ыраазычылык билдиребиз.

Сабактын темасы: Экология жана экономика**Сабактын максаты:**

А) Билим берүүчүлүк: окуучуларга экология жана экономикалык аспектери боюнча билимдерин кеңейтүү жана тереңдетүү. Окуучуларды салыштыруунун жана анализдөөнүн ыкмаларына, корутунду жасоого үйрөтүү.

Б) Өнүктүрүүчүлүк: кабыл алынган экологиялык билимди турмушта колдоно билүүгө, билгичтиктерин, көндүмдөрүн өнүктүрүү

В) Тарбиялык

Жаратылышты сүйүүгө, айлана чөйрөнү таза пайдаланууга сарамжалдуулукка тарбиялоо

Сабактын тиби: Билимдерди кайталоо, жалпылоо жана системалаштыруу

Сабактын методу: интерактивдүү метод

Сабактын формасы: таймаш сабагы

Сабак аралык байланыш: Адам жана коом, экономика, география

Сабактын жабдылышы: проектор, ноутбук, стенд, плакаттар, ватман, маркер, окуу куралдар.

Сабактын жүрүшү: а) (саламдашуу, жоктоо, класстын тазалыгына көңүл буруу)

б) үйгө берилген тапшырмаларды текшерүү

Мугалим: Саламатсыздарбы бүгүнкү ачык сабагыбыздын катышуучулары жана сүйүктүү окуучулар! Бүгүнкү сабагыбыздын максаты- экология менен экономиканын тыгыз байланыштары, экологияны коргоо, глобалдык экологиялык проблемалар жана аларды алдын алуу жолдору боюнча алган билимдерди бышыктоо, билгичтик, көндүмдөрдү калыптандыруу болуп саналат. Кана эмесе ачык сабагыбызды ачык деп жарыяласак! Бүгүнкү сабагыбызда окуучулар 3 топко бөлүнүп, бири-бири менен билимдерин сынашат. Алар: “Ойкос”, “Логос”, “Озон” командалары. Азыр ар бир команданын лидерлери келип жеребьевка кармашат.

Ойкос командасы: Биздин команданын аты жөн жеринен “ойкос” деп аталып калган жок. “Ойкос” грек сөзү - үй, жашаган жер деген түшүнүктү билдирет. Жандуу организмдердин өз чөйрөсү менен байланышын, өз ара карым катнашын, жана адамдар тарабынан жаратылышка болгон таасирлердин жыйынтыгында жок болуп кетүү коркунучундагы өсүмдүк, жаныбарлар жана Кыргызстандын аймагында коруктар, жаратылыш парктары, заказниктер жөнүндө кенен маалымат берүүнү чечтик.

Анда эмесе, биз атайын бул темаларда жөн гана маалымат берүү менен чектелип калбастан, атайын жаратылышка орой мамилени чагылдырган кыскача сценарий даярдаганбыз. (сценарий бак-даракты кыйган окуучуга,

достору жаратылышка андай орой мамиле кылбаш керек экендигин, анын акыр аягы эмне менен жыйынтыктала тургандыгын түшүндүрүү маанисин камтыйт).

Проектор аркылуу кызыл китепке кирген өсүмдүктөр боюнча кыскача маалымат берилет. Кыргызстандын аймагында мурдагы СССРде уюштурулган корголуучу жайлардын түрлөрүнүн бардыгы эле орун алган. Алардын ичинде 6 өзгөчө корголуучу коруктар, 3 республикалык масштабдагы улуттук парктар, 14 убактылуу корголуучу жайлар жана ондогон кооз жайлар, жаратылыш эстеликтери.

Алар: ***Сары-Челек биосфералык коругу***- 1959-жылы Чаткал жана Ат-Ойнок кырка тоолорунун тутумдашында жайгашкан. Коруктун негизги милдети-уникалдуу жаңгак токоюнун комплексин, кооз көлдөрдүн тегерегиндеги кайталангыс ландшафтын сактоо жана изилдөө.

Ысык-Көл коругу- 1948-жылы уюштурулган корук жай. Коруктун максаты-сууда сүзүп жүрүүчү канаттуулардын популяциясын сактоо үчүн уюштурулган. Көлдө балыктын 22 түрү бар.

Беш-Арал коругу- 1979-жылы Чаткал өрөөнүнүн уникалдуу жаратылышын сактоо үчүн уюшулган. Коргоого алынган өсүмдүктөр: арум, илария, жоогазын, пскем пиязы, гирча ж.б, жаныбарлар: мензбир сууру, кундуз, суусар, мадыл, илбирс ж.б.

Нарын коругу - 1958-жылы убактылуу корголуучу жай катары уюштурулуп, 1984-жылдан баштап корукка айланган. Негизги милдети-Кыргызстандын эндемик жаныбары Тянь-Шань маралдарын, алардын экологиялык орду болгон карагайлуу токойлордун жаратылыш комплексин коргоо.

Ала-Арча улуттук паркы- Кыргыз Ала-Тоосунун борбордук бөлүгүндө, Бишкектин түштүгүндө орун алган.

Сарычат-Ээрташ коругу-1995-жылы уюштурулган эң кийинки корголуучу жай. Тескей Ала-Тоосу менен Ак-Шыйрак тоо түйүндөрүндө жайгашкан.

Кыргыз - Ата улуттук паркы - 1992-жылы ал өрөөндөгү уникалдуу арча токоюна эс алуучулардын барышын жөнгө салуу үчүн уюштурулган.

Кемин жаратылыш паркы- 1998-жылы республикалык маанидеги парк катары уюштурулган. Чоң-Кемин өрөөнүндө жайгашкан.

Логос командасы:

Саламатсыздарбы! Биздин команданын аты “Логос”- окуу жана үйрөнүү деген маанини түшүндүрөт. “Экология” термини ойкос жана логос деген эки сөздөн куралган термин болуп саналат. Биздин команда экологияга адам баласынын тийгизген таасирлери, өнөр жайдын, экономиканын өнүгүшү менен жаратылыштын өзгөрүшү жөнүндө маалымат берип кетмекчи. Илимий-

техникалык революциянын натыйжасында техникалык каражаттардын мүмкүнчүлүктөрүнүн улам өсүшү жаратылышка тийгизген антропогендик аракеттердин таасири күчөй баштады жана алар экологиялык проблемаларын жаңыларын туудуруп, эскилерин курчутту. Мисалы, целлюлозаны керектөөнүн артышы, токойлордун аянтынын азайышына, нефти, көмүр, газ жана башка отун ресурстарын пайдалануунун артышы абадагы көмүр кычкыл газынын көбөйүшүнө алып келди. Мындай тенденция сактала берсе Жердин жылуулук балансы бузулуп “парниктеги натыйжалар” пайда болуп, уюлдук мөңгүлөрдүн эришине, ал океандын деңгээлинин көтөрүлүшүнө, акырында жер бетиндеги ойдуң жерлерди суу капташына алып келет. Таасирлердин акыркы звеносу деңиз жээгиндеги калктын жабыркашына алып келет. Алдыңкы индустриялык өнүккөн өлкөлөрдөгү химия өнөр жайынын дүркүрөп өнүгүшүнө атмосферага көп көлөмдөгү ар кандай заттардын кычкылдарынын таралышына, натыйжада “кычкыл” жамгырдын түшүшүнө алып келип жатат. Алар болсо токой өсүмдүктөрүнүн зыянкечтерге каршылык көрсөтүү мүмкүнчүлүгүн азайтып, акырында токойлор, куурап жок болууда.

Мындай мисалдарды келтирүүнү уланта берсе болот. Биосферанын өсүп-өнүүгүсүндөгү бул этапты индустриалдык мезгил деп коюшкан. Азыркы мезгилде адам коому менен жаратылыштын өз ара аракеттери жаңы этапка индустриалдык мезгилдин информациялык-экологиялык мезгилге өтүп жатат десек болот. Анткени, адам коомунун мындан аркы өндүрүштү кеңейтүү аракети жаратылыш ресурстарынын чектелүү экендигине, алардын кээ бирлери түгөнө башталганына дуушар кылды. Планетанын ресурстары чексиз эмес экендигин коомдун мүчөлөрү түшүнө баштады. Мындай шартта, коомдун өнүгүшүн, биосферанын динамикалык тең салмактуулугун бузбай, анын ресурстарын рационалдуу пайдалануу, техниканын жана өндүрүштүн технологиясын биосферанын динамикалык тең салмактуулугун бузбай, анын ресурстарынын рационалдуу пайдалануу, техниканын жана өндүрүштүн технологиясын биосферага зыян келтирбей турган багытта өнүктүрүү гана камсыз кылат. Адам баласынын жаратылышка тийгизген терс таасирлерине экономикалык жактан баа берүү көпчүлүк учурда так болушу арсар. Анткени, адам коому менен жаратылыштын ортосундагы өз ара мамилелер көп кырдуу жана натыйжалардын ачык билиниши бир мезгилде эме с. Бирок, экономикалык жактан баа берүү керек. Адам баласынын аракеттеринин натыйжасында кээде жаратылыштын негизги функциялары бузулуп чарбага зыяны тийе баштайт. Ошол, жаратылыштын функциясын калыбына келтирүү үчүн жүргүзүлгөн иш аракеттердин жалпы наркын эсептеп чыгуу, адам баласынын жаратылышка тийгизген терс таасирлерине экономикалык жактан баа берүү болот. Экономикалык жактан баа берүүнүн дагы бир түрү-экологиялык бузулууга жол берилген учурдан кийинки чарбанын зыян табуусунун баасын эсептөө.

Жаратылышты коргоо иш-чараларынын баасын камтыган жана ал иш-чараларды жүргүзбөй коюудан чыккан түз зыяндын чыгымын экономикалык баа берүүнү төмөндөгү формула менен туюндурса болот:

$$\text{Э} = 3 \text{ м} + \text{У ф}$$

Мында Э - экономикалык баа берүү;

3 м - жаратылышты коргоо иш-чараларына кеткен чыгым;

Уф - фактыларга негизделген чыныгы зыян.

“Озон” командасы

Саламатсыздарбы! Атаандаш командалар, жана эжейлер! Биздин команданын аты айтып тургандай Озон - атмосферанын эң маанилүү бөлүгү. Ал Жер бетиндеги жан-жаныбарларды жана өсүмдүктөрдү Күндүн эң кыска толкундуу нурларынан сактайт жана климатка таасирин тийгизет. Озон тараган атмосферанын катмары 18 км ден 50 км ге чейинки бийиктикте. Негизги бөлүгү 20-25 км де тараган. Озондун жаралган негизги зонасы тропикалык нымдуу токойлордун үстүндөгү стратосферада. Биз командабыздын атынын чечмеленишин, маанисин түшүндүрүп бүтүп, негизги түшүндүрө турган темабыз Кыргызстандагы кен байлыктар жана аларды иштетүү, казып алуудагы маселерге токтолобуз. Отун энергетикалык ресурстар боюнча Кыргызстанда көмүр кендери көп жерден казылып алынат жана запасы боюнча Орто Азиядагы мамлекеттердин алдында. Көмүр кендеринин негизгилери: Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Көк-Жаңгак, Таш-Көмүр, Жыргалаң, Кара-Кече ж.б. Кыргызстандагы көмүрдүн геологиялык запасы - 28317 млн.т. анын ичинен казылып жаткан кендердин жалпы запасы - 1294 млн.т. Кыргызстан темир рудасынын запасы боюнча да алдыңкы орундарда, бирок бир да темир кени иштетиле элек. Темир рудасынын көпчүлүгү Нарындын алабындагы Жетим кырка тоосунда жайгашкан. Азыркы кезде жаратылышка терс таасирин тийгизген кен байлыктардын ичинен Советтер Союзу турган мезгилде иштетилип бүткөн уран рудаларынын кендери. Алардан калган бош тоо тектеринин үймөктөрүндө радиактивдүү заттар азыр да бар. Бул азыркы учурдагы экологиялык проблемалардын эң курчу. Мындай уран рудасынын калдыктары жана башка радиактивдүү элементтер аралашкан бош тоо тектеринин үймөктөрү Кажы-Сайда, Кабакта, Сумсарда, Майлы-Сайда ж.б. жерлерде кездешет. Коргошун-цинк рудалары менен кошо тараган радиактивдүү калдыктар Ак-Түз, Бордуда Ак-Түздүн бош тоо тектери үйүлгөн жерлерин рекультивациялоо аракети болгон, бирок ал оң натыйжа бербей, зыяндуу калдыктардын чачылышына алып келген. Түштүк Кыргызстандагы Айдаркен сымап кени дүйнөдө көрүнүктүү орунду ээлейт. Кадамжайдын сурьмасы да дүйнөлүк мааниге ээ. Казылып алынган руда жергиликтүү комбинатта иштетилип таза сурьма алынат. Кум-Төр алтын кени жөнүндө баарыбыз эле билет болушубуз керек. Кийинки мезгилде дүркүрөп өсүп келе жаткан алтын кендерин иштетүү да чөйрөгө таасирин тийгизбей койбойт. Кум -

Төр боюнча слайд жасап келдик эле. Сөзүбүз кургак болуп калбашы үчүн алгач слайдды көрүү менен түшүндүрүп кетсек.

Мугалим: Кийинки биздин сабактын этабы, командалар бири-бирине суроо беришет. Ар бир команда 2 суроо беришет.

Ойкос командасы:

Кыргызстандын аймагында канча корук бар?

Экология менен экономиканын кандай байланыштары бар?

“Логос” командасы

Жаратылыш ресурстарын пайдалануунун оң жана терс натыйжалары кандай?

Эл аралык “Кызыл китепке” кирген Кыргызстандын ири жаныбарларын атагыла.

“Озон” командасы

1. Ысык-Көлгө башка жактан алынып келип коё берилген балык түрү кайсы?

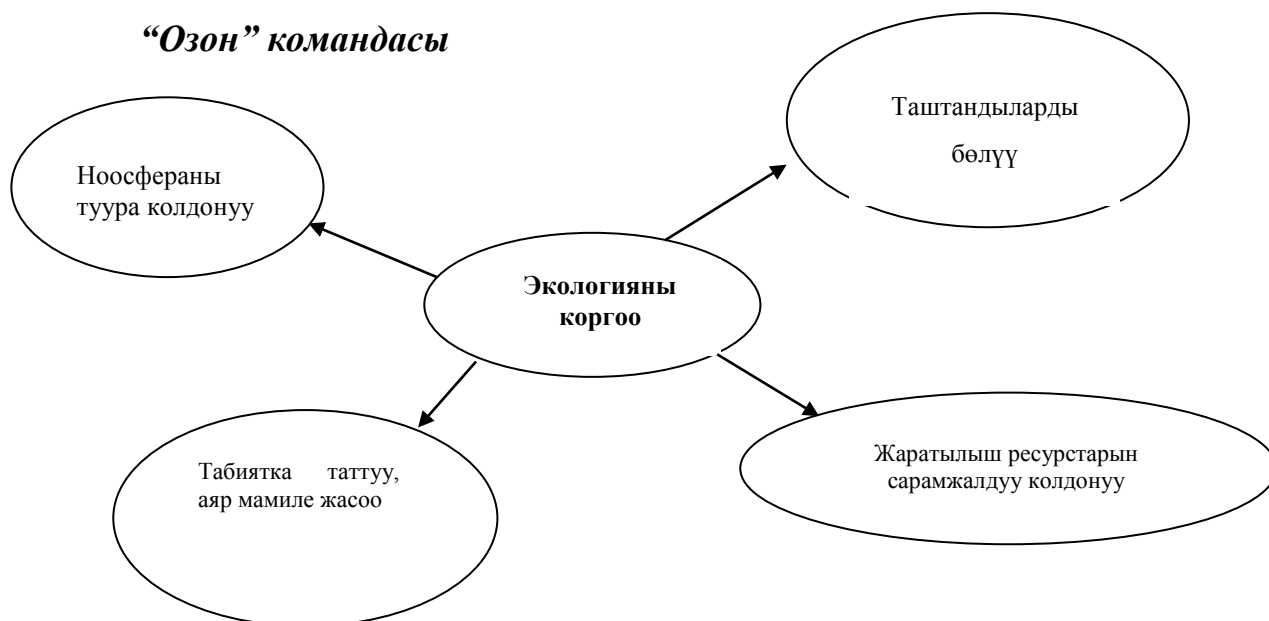
2. Кум-Төр алтын кенин кайсы чет өлкөлүк иш кана иштетет?

Мугалим: Эми балдар экологияны кантип коргоо керек деген темада класстер түзөбүз.

Командалар класстер түзүшөт. **“Логос” командасы**

“Озон” командасы

“Ойкос” командасы

Мугалим: Азыр ар бир командага тестин суроолору берилет.

Жер бетиндеги жашоонун эң негизги үч булагын атагыла.

- А) суу, өсүмдүк, жер
- Б) суу, аба, климат
- В) суу, аба, шамал
- Г) күн, шамал, суу
- Д) күн, аба, суу

Калыбына келүүчү жаратылыш ресурстары кайсылар?

- А) токой
- Б) көмүр

- В) руда
- Г) нефть
- Д) газ

Экологиялык проблемаларды чечүүнүн мүмкүн болгон негизги жолу?

- А) калктын өсүшүн кыскартуу
- Б) жаратылыш ресурстарын керектөөнү азайтуу
- В) өнөр жайдын өнүгүшүн кыскартуу
- Г) ресурстарды интенсивдүү пайдалануу
- Д) рационалдуу тең салмактагы ноосфераны түзүү

Адам баласынын жаратылышка тийгизген терс таасирлеринин ичинен кайсы фактор эң кубаттуу деп эсептелинет?

- А) рекультивация
- Б) индустриализация
- В) айыл чарбасынын интенсивдешүүсү
- Г) транспорт
- Д) туризм

Жаратылыштын өзгөрүүсүнө алып келген адам баласынын иш-аракетинин формасы эмне деп аталат?

- А) абиотикалык
- Б) биотикалык
- В) антропогендик
- Г) экологиялык
- Д) жаратылыштык

Мугалим: Азаматсыңар! Бүгүнкү сабактын билим дарагынан мөмө жсыйнасак. Бул мөмөлөр аркылуу окуучулардын бул предметтен кандай билим ала алышкандыгын биле алабыз. Бул мөмөлөргө окуучулар сабактан үйрөнгөн билимдери жөнүндө жазышкан. Анда эмесе, мөмөлөрдү терсек,

- Бул сабактан экология терминин маанисин, өнүгүү эволюцияларын үйрөндүк,
- Экологиялык проблемалар, аларды алдын-алуу жолдору боюнча кенен түшүнүк алдык,
- Экология менен экономиканын тыгыз байланыштары, жаратылыш ресурстары аларды сарамжалдуу пайдаланууну үйрөндүк,
- Геоэкология илими анын милдеттери жөнүндө билдик,
- Биосфера, атмосферанын компоненттери тууралуу кенен билим алдык,
- Кыргызстандагы коргоого алынган жайлар (заказник, корук, жаратылыш парктары) боюнча, алардын кайсы жерде жайгашкандыгы, качан түзүлгөндүгү жөнүндө кеңири түшүнүк алдык,

• *Адам баласынын жаратылышка тийгизген терс жактарын жана аларды кантип калыбына келтирүү жолдорун үйрөндүк.*

Мугалим: *Эми балдар бүгүнкү сабагыбызда геэкология предметинде эмнелерди үйрөнө алдык деген суроого кенен жооп бере турган бышыктоо менен экология менен экономиканын ажырагыс бүтүндүгүн баса белгилөө аркылуу азыркы көз караш боюнча, жаш муундарды тарбиялап билим берүүдө азыркы учурдун экологиялык проблемаларына көбүрөөк көңүл буруу керек. Ал эми азыркы учурдагы экологиялык проблемалардын бардыгы эле адам баласынын чарбалык аракетинен чыгып жатат. Таза аба, таза суу, таштандыларсыз чөйрө, жетишерлик ресурстар, азык-түлүк, деги эле жер бетинде жашаган ар бир кишинин жабыркабаган турмушу экологиялык кырдаалга тыкыс байланыштуу, экологиялык билим, экологиялык аң-сезим, тарбия канчалык жогорку деңгээлде болсо ошончолук экологиялык коопсуздук сакталат. Ар бирибиз жаратылышты көздүн карегиндей сактоо менен “табият менен таттуу мамиледе бол” деген Манас атабыздын осуятын сактоо менен өз Мекенибиздин сулуу жаратылышын коргошубуз керек. Жаратылышты коргоо бардык атуулдардын жана жаш муундардын милдети.*

Мугалим: *Эми сабагыбыздын баалоо этабына мезгил келип жетти. Конкурста жеңмей бар жана жеңилмей бар. Анда эмесе татыктуулардын татыктуусун тандап алсак. Бүгүнкү ачык сабагыбыздын “эң билимдүү команда” номинациясын “Логос” командасына ыйгаруу менен, андан кийинки 2-орунда “үлгүлүү команда” номинациясы менен “Озон” командасы сыйланат. 3-орунду “тырышчаак команда” номинациясына ээ болуу менен “Ойкос” командасы сыйланат. Бардыгыңыздарды бүгүнкү алган наамыңыздар менен куттуктайм жана мындан ары да билимиңерди өнүктүрүп, интеллектуалдык жактан өнүккөн жаштардан болушуңарды каалайм.*

Үйгө тапшырма: *Өзүңөрдүн чөлкөмүңөрдөгү экологиялык проблемалар жана аларды чечүү жолдорун изилдеп келүү.*